

МОВО ЗНАВСТВО

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ МОВознавства
ім. О. О. ПОТЕБНІ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО
ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

ЛИСТОПАД
ГРУДЕНЬ

2009

ЗАСНОВАНИЙ У СІЧНІ 1967 РОКУ
ВИХОДИТЬ ОДИН РАЗ
НА ДВА МІСЯЦІ

ЗМІСТ	Жаборюк О. А. Проблема психогенези кризів призму теорії логіко-граматичної динаміки	3
	Межжеріна Г. В. Опозиція «гарячий / холодний» в ознаковій парадигмі «соціально-етична оцінка особи» східнослов'янської мовної картини світу XI–XIII ст.	15
	Москаленко Л. А. Ідентифікація осіб жіночої статі в «Актових книгах Полтавського полкового суду» (1683–1740 рр.)	32
	Завальнюк І. Я. Нові семантико-стилістичні вияви складнопідрядних речень в українських газетних текстах початку ХХІ ст.	42
	Яхонтова Т. В. Структурно-композиційні особливості сучасної англійської мовної статті	51
	Зелінська О. Ю. Інтродуктивний блок у структурі тексту барокової проповіді	59
	Габідулліна А. Р. Навчально-педагогічний дискурс як лінгвістичний феномен	70
	РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ	
	Матвіяс І. Складенко В. Г. Історія українського наголосу. Іменник	79
	Мізін К. Бачевич Ф. Духовна синергетика рідної мови : Лінгвофілософські нариси	81
	Бучко Д. Димитрова-Тодорова Л. Местните имена в Поповско	84
	Іваницька Н. Кононенко І. В. Прикметник у слов'янських мовах	87
	НАУКОВЕ ЖИТТЯ	
	Хроніка	90
	Юрій Олександрович Карпенко	93
	Зміст журналу «Мовознавство» за 2009 рік	95

CONTENTS	Zhaboruk O. A. The Problem of Psychogenesis from the Viewpoint of the Theory of Logico-Grammatical Dynamics	3
	Mezhzherina H. V. The Opposition «Hot / Cold» in the Sign Paradigm «Socio-Ethical Assessment of Person» of 11–13th Cent. East Slavic Worldview	15
	Moskalenko L. A. The Identification of the Feminine Gender in the «Official Books of Poltava Regimental Law Court» (1683–1740)	32
	Zavalniuk I. Y. New Semantic and Stylistic Features of Complex Sentences in the Ukrainian Newspaper Texts of the Beginning of 21-st Century	42
	Yakhontova T. V. Structural Features of the Modern English Scientific Article	51
	Zelinska O. Y. Introductory Block in the Structure of the Text of Baroque Sermon	59
	Habidullina A. R. Educational Discourse as the Linguistic Phenomenon	
	REVIEWS AND ANNOTATIONS	
	Matviyas I. Skliarenko V. H. The History of Ukrainian Accent : The Noun	79
	Mizin K. Batsevych F. Spiritual Synergetics of the Native Language : Essays on Linguistic Philosophy	81
	Buchko D. Dymytrova-Todorova L. Local Names in Popovsko	84
	Ivanytska N. Kononenko I. V. Adjective in the Slavonic Languages	87
	SCIENTIFIC LIFE	
	New items	90
	<div style="border: 1px solid black; padding: 2px;">Yurii Oleksandrovych Karpenko</div>	93
	Contents of the Journal «Movoznavstvo» for 2009	95

ПРОБЛЕМА ПСИХОГЕНЕЗИ КРІЗЬ ПРИЗМУ ТЕОРІЇ ЛОГІКО-ГРАМАТИЧНОЇ ДИНАМІКИ

У статті зроблено спробу апробації запропонованої автором нової синтаксичної теорії, її основних положень. Доказова сила цієї теорії перевіряється на одній із фундаментальних проблем лінгвістики — проблемі психогенези.

Ключові слова: психогенеза, мова, мовлення, мислення, предикація, предикативність, синтаксичні структури.

Як відомо, чи не найсуттєвішим фактором ствердження будь-якої лінгвістичної теорії є її доказова сила. Усвідомлюючи це, ми зробили спробу перевірити експланаторну силу запропонованої нами теорії логіко-граматичної динаміки (ТЛГД) на здатність висвітлення нею однієї з фундаментальних, але до цього часу ще остаточно не з'ясованих проблем — проблеми психогенези. Вибір цієї проблеми не випадковий. Вона, як, власне, і споріднена з нею проблема онтогенези, є логічним продовженням ТЛГД, спрямованої на з'ясування одного з найважливіших питань лінгвістики — сутності взаємовідношень між мисленням та мовою ¹.

Однак перш ніж перейти до викладення результатів нашої апробації, окреслимо коротко основні положення ТЛГД. Цю теорію можна умовно поділити на три основні блоки. Перший блок присвячено сутності мислення й мови та основним формам існування цих явищ, другий — статичному взаємовідношенню форм мислення й мови, третій — механізму взаємодії форм мислення та мови.

І. Мислення. У нашому розумінні мисленню притаманні дві форми буття: предикативність та предикація. Еволюційно предикативність передує предикації. Перша форма мислення притаманна людині одвічно — з перших кроків її розвитку і до нашого часу. Предикація ж виникла, а точніше — розвинулась, із предикативності порівняно недавно: 30–40 тисяч років тому (за антропологічними даними, цим періодом датується поява *homo sapiens* та розвиненої мови ²). Важливо, що з появою предикації предикативність нікуди не зникає, обидві форми мислення органічно співіснують у свідомості сучасної людини.

Загальні характеристики предикативності щодо предикації такі: а) предикативність є суцільною (недискретною) формою мислення, предикація — дискретна, вона складається з двох компонентів: суб'єкта та предиката думки;

¹ Не менш цікавою видається спроба пояснення з позицій запропонованої нами теорії і такої пари споріднених між собою проблем, як породження та декодування висловлення, також тісно пов'язаних із мисленням.

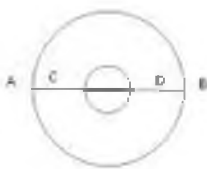
² *Анисимов А. Ф.* Исторические особенности первобытного мышления. — Ленинград, 1971. — С. 26.

б) предикативність аморфна, предикація структурована; в) предикативність неясна, «туманна» форма мислення; предикація чітка, прозора форма усвідомлення дійсності.

Прикладами предикативності у вербальному втіленні є рудиментарна, первісна предикативність: вигуки, так звані номінативні речення (*Зима. Холодно*); «вторинна» предикативність, яка виникла в результаті взаємодії двох форм мислення, а точніше — перетікання предикації у предикативність (формули ввічливості): рос. *спасибо* ← *спаси Бог*; нім. *'N morgen*; англ. *Hullo* ← *Whole be You* тощо. Приклади предикації: рос. *ребенок спит*; укр. *хтось стукає у двері*.

З погляду формальної логіки взаємовідношення між обсягами понять «предикативність» та «предикація» можна визначити як включення. За допомогою кіл Ейлера це відношення графічно можна передати у вигляді схеми 1, де суцільна пряма АВ — предикативність; жирна пряма CD — предикація. Відрізки АС, DB — власне предикативність.

Схема 1

Як бачимо, за обсягом понять предикативність ширша, ніж предикація. У широкому розумінні предикативність включає в себе предикацію. На відміну від предикативності взагалі, яка охоплює обидві форми мислення, власне предикативність є формою мислення суто психологічного порядку — мисленням на рівні уявлень, тоді як предикація є формою мислення на рівні думок³. Взаємовідношення між предикативністю та предикацією можна умовно прирівняти до першої та другої сигнальних систем І. П. Павлова відповідно. З погляду діалектики воно визначається законом єдності таких суперечностей, як явище та його сутність.

Предикативність, як явище, багатша за предикацію — сутність предикативності. Виявляється це передусім у тому, що предикативність у широкому розумінні включає предикацію (як видно зі схеми 1). Значно багатшими є її зовнішні вияви предикативності. Вони мають не лише вербальний, а й невербальний характер (сміх, плач, стогін, жести, малюнки тощо). Предикація ж виявляється зовні лише на вербальному рівні. Стислість, економність предикації, що є характерною ознакою сутності будь-якого явища, виявляється в її стислому формальному вираженні, яке зводиться до запису S + P.

Предикативність індивідуальна, що властиве явищу, предикація ж, як і будь-яка сутність, має загальний характер. Індивідуальний характер предикативності зумовлений наявністю цієї форми мислення у психосоматиці конкретного індивіда, яка залежить від віку, досвіду, особливостей органів чуття, характеру тощо⁴. Звідси й суто індивідуальні зовнішні вияви предикативності на одні й ті самі подразники із зовнішнього середовища.

³ Галкина-Федорук Е. М. Суждение и предложение. — М., 1956. — 69 с.

⁴ Предикативність, на нашу думку, зводиться до функціонування психосоматики конкретного індивіда, розчиняється в останній. Вона притаманна живій, органічній матерії як такої, відповідає за виживання істоти в навколишньому середовищі.

Предикація хоча й міститься в мозку людини, проте не тотожна діяльності психосоматики — вона незалежна від неї, самостійна форма мислення, спільна для всіх членів мовного соціуму. Це підтверджується конвенціональним характером мовної матерії: «обраністю» за спільною угодою звукових ланцюжків, у якій ця форма мислення «вбирається».

Предикативність є конкретною формою мислення, предикація — абстрактною.

Конкретність предикативності зумовлена її безпосереднім зв'язком з нейроматерією конкретного індивіда, точніше — її розчиненістю в останній. Предикація ж абстрактна саме завдяки своїй незалежності (відірваності) від матерії. Нейроматерія конкретного індивіда є для предикації лише вмістищем — не більше, а фізична матерія навколишнього світу в цій формі мислення лише відбивається. Що стосується звукової матерії, з якою, на перший погляд, предикація пов'язана найтісніше (адже в неї предикація вбирається), то і в цьому випадку, зважаючи на конвенціональний характер звукової матерії, навряд чи можна говорити про органічну спорідненість між нею та предикацією.

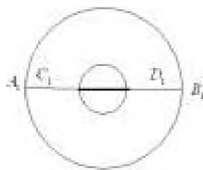
Отже, предикація — це загальна абстрактна структурована форма мислення, «доступ» до якої в мозку людини пролягає лише через предикативність. З появою предикації, як зазначалося, предикативність не зникає. Обидві форми мислення — як у чистому, так і змішаному вигляді — притаманні мисленню сучасної людини.

Мова. Природна мова, як і мислення, також існує у двох основних формах: мовленні та мові.

Еволюційно мовлення передує мові. Мовлення є ровесником людини, виникнення ж мови датується антропологами 40–30 тисячами років тому. Цим самим періодом датується й поява розумної людини (*homo sapiens*), що, на наше глибоке переконання, є наслідком формування якісно нової форми мислення — предикації.

Обсяг понять «мовлення» та «мова» з погляду формальної логіки також характеризується як включення, що добре видно зі схеми 2, де суцільна пряма A_1B_1 — мовлення; жирна пряма C_1D_1 — мова; перервані відрізки A_1C_1 , D_1B_1 — власне мовлення.

Схема 2

Отже, за обсягом поняття мовлення ширше за мову. У широкому розумінні мовлення включає в себе мову, а у вузькому — її виключає. Власне мовлення, з деякими застереженнями, можна вважати аналогом первісного мовлення.

Діалектичне взаємовідношення між мовленням та мовою, як і у випадку форм мислення, так само підпорядковується діалектичному закону єдності явища та його сутності. У цій опозиції мовлення виступає як явище, мова — як його сутність.

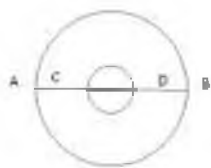
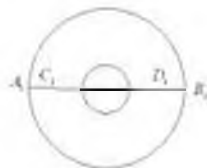
Мовлення багатше за мову (існує понад десять видів мовлення: діалогічне / монологічне; письмове / усне; розмовне / офіційно-ділове мовлення тощо; мова ж — одна: українська, англійська та ін.).

Мовлення — індивідуальне; мова — загальна. Це підтверджується наявністю специфічних рис як у певному типі мовлення, так і в індивідуальному мовленні. Мова є зосередженням спільних рис, характерних для всього мовного соціуму, завдяки чому, попри відмінності в мовленні, члени соціуму прекрасно розуміють одне одного.

Мовлення — конкретне; мова — абстрактна. Мовлення безпосередньо сприймається органами чуття: на слух, за допомогою зору. Мова ж глибоко прихована у свідомості людини, носієм мови є мозок. Зовні мова виявляється лише через мовлення, у якому вона відіграє роль системовпорядкувального та системотворчого чинника (пор.: мовлення — вода, яку можна пити, якою можна митися; мова — хімічна формула води: H_2O).

II. Взаємовідношення між формами мислення та формами мови представлено на порівняльній схемі 3, яка складається з двох попередніх схем.

Схема 3

Взаємовідношення між
формами мисленняВзаємовідношення між
формами мови

Порівнюючи графічні зображення форм мислення та форм мови, легко помітити, що предикативність корелює з мовленням як у широкому, так і у вузькому розумінні, предикація ж — із мовою. Ця кореляція простежується й на рівні діалектичної логіки, у якій предикативність та предикація виступають як явища, мовлення й мова, відповідно, — як сутності цих явищ.

Встановивши статичну кореляцію між формами мислення та формами мови, перейдемо до з'ясування характеру їх взаємодії, що, на нашу думку, є найголовнішим, адже саме в цьому криється сутність функціонування мовного організму.

III. Взаємодія між формами мислення та формами мови зумовлена двома факторами: F_1 — одвічним конфліктом між мисленням і матерією та F_2 — дисбалансом між мисленням та мовою.

Сутність першого фактора полягає, з одного боку, в одвічному прагненні мислення до поєднання з матерією (інакше воно просто не може бути виражене), а з другого — до відриву від неї (з метою набуття гнучкості та свободи руху). Що ж до другого фактора, то його особливістю є домінуюча роль мислення у взаємодії з мовою. Другий фактор є конкретним випадком першого, він вступає в дію лише з появою предикації та мови.

Виклавши основні положення ТЛГД, спробуємо, спираючись на неї, з'ясувати сутність процесу психогенези, у якому умовно можна виділити три етапи розвитку: когнітивно-творчий, комунікативно-структуруючий та когнітивно-деструктивний.

Когнітивно-творчий етап психогенези. Перш ніж перейти безпосередньо до з'ясування сутності цього явища, потрібно створити певну вихідну платформу, відштовхуючись від якої ми змогли б рухатися в напрямку його еволюції.

Для цього, виходячи з ТЛГД, слід з'ясувати кілька важливих моментів: початок процесу психогенези, вихідні форми мислення й природної мови і, зрештою, чи було мислення первісно пов'язане з матерією, і якщо так, то з якою саме.

Відлік психогенези, як відомо, бере початок від зародження первісної людини та первісного суспільства. На цьому етапі еволюції єдиною формою мислення була первісна предикативність, а єдиною формою мови — первісне мовлення. Що ж до питання, чи було мислення пов'язане з матерією, то, зважаючи на безсистемний, неупорядкований характер первісного мовлення, яке зводилося до випадкових звукових послідовностей, говорити про певний зв'язок мислення зі звуковою (мовленнєвою) матерією навряд чи можна. Однак мислення все ж мало зв'язок з матерією і, що характерно, — тісніший, ніж будь-коли. Ідеться про органічну матерію, а точніше — психосоматичну систему конкретного первісного індивіда (нейроматерію). Первісна предикативність фактично зводилася до нейроматерії, розчинялася в ній, створюючи цим самим діалектичний конфлікт між мисленням і матерією: закуте в органічну матерію, мислення намагався відірватися від неї, прагне абстракції.

Конфлікт між мисленням та матерією супроводжується ще одним діалектичним конфліктом — індивідуального із загальним: з одного боку, необхідністю спілкування первісного індивіда зі своїми одноплемінниками, а з другого — неможливістю, а точніше — значною обмеженістю такого спілкування.

Розв'язати ці конфлікти допомогла людині сама природа, яка не лише створює конфлікти як рушійну силу саморозвитку, а й закладає передумови для їх успішного подолання. Такою передумовою відриву мислення від органічної матерії (а разом з цим і подолання супутнього конфлікту індивідуального із загальним) слід вважати циклічність світу: регулярну повторюваність усіх його процесів, зокрема й тих, що безпосередньо пов'язані з людиною, її життєдіяльністю.

Принципом дії цієї вселенської «центрифуги» є довготривала — протягом сотень тисяч поколінь — регулярна активація певних ділянок кори головного мозку людини одними й тими самими сигналами із зовнішнього середовища, а її результатом — утворення в корі мозку «слідів» («відбитків») цих постійних, регулярних збуджень. Ці «сліди» є свого роду «квантами» досвіду людини, її знань про навколишній світ⁵.

Сигналом наявності у свідомості людини першоконцептів є таке явище, як самозбудження кори головного мозку, що збуджується вже не під безпосереднім впливом зовнішніх чуттєвих подразників, як раніше, а сам по собі. Це виявляється, зокрема, у здатності людини бачити певну річ (істоту) уві сні, відтворити її зовнішні обриси на стінах темної печери, освітленої лише смолоскипом, тощо. Зважаючи на абстрактний характер цих «квантів», а також на їхню однаковість у межах первісної спільноти, що зумовлено колективним досвідом та єдністю природи, можна з повним правом кваліфікувати такі «кванти» як першоконцепти, а період їхнього формування — як зародження свідомості: колективного розуму, колективного знання про світ (пор.: рос. *со-знание* — «спільне знання»; укр. *свідомість* — від ст.-сл. *свьѣдѣти* — «знати», *англ.* — *con-sciousness*). Поява таких «слідів» і є знаком того, що мислення остаточно відірвалося від органічної матерії, так би мовити, «згустилося» і набуло певної абстрактної форми. Цей період у психогенезі був найскладнішим і найтривалішим.

⁵ Кубрякова Е. А. Роль словообразования в формировании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. — М., 1988. — С. 157.

Відірвавшись від органічної матерії та існуючи у формі першоконцептів (перший ступінь абстракції), мислення, згідно з фактором 1 (F_1), знову прагне до поєднання з матерією, інакше ці праконцепти залишилися б невираженими. Цей період психогенези характеризується пошуками відповідної матерії у двох напрямках: матерії жестів (в історії та культурі багатьох народів залишилося багато свідчень цього) та матерії звуків. Остання, як засвідчує практика людства, виявилася найбільш придатною для втілення першоконцептів — саме на ній і було зроблено остаточний вибір. Оформившись у звуковій ланцюжки першоконцепти перетворюються на першослова (праслова). Найдавніші з цих слів, найвірогідніше, були утворені на основі звуконаслідування, яке згодом поступається формуванню слів «за домовленістю». Першослова мали форму слів-речень, на зразок тих, які можна спостерігати в дитячій мові («на», «бу-бух» тощо). Залишки цього етапу розвитку мови й мислення збереглися й донині у формі так званих номінативних речень, які О. О. Потебня цілком слушно називає «рудиментами прадавнього мислення»⁶. Утворення праслів знаменує собою початок формування мови як суспільного явища. Скільки слів утворилося на початку, через який проміжок часу з'являлося кожне наступне, чи однаковою кількістю слів володіли первісні мовці — усе це не так уже й важливо, головне те, що «процес пішов», а розпочавшись, йому вже не було зупину.

Паралельно з утворенням праслів відбувається введення їх у мовлення, де вони зазнають перевірки практикою, уточнюються, шліфуються і, що найважливіше, колективне мислення маніпулює ними як справжніми матеріальними об'єктами — палками, камінням тощо, поєднуючи праслова між собою, замінюючи одне слово іншим. Ці «вправи» не лише започатковують первісні синтаксичні відношення, а й відкривають можливості для порівняння слів між собою — виявлення між ними спільних та відмінних рис. Слова починають групуватися в колективній свідомості за певними ознаками, які «виробляє» свідомість на основі класифікації об'єктивної дійсності. Адже класифікуючи слова, людина тим самим класифікує у своїй свідомості й об'єктивну дійсність — предмети та явища, які за ними стоять. Окремі з цих ознак з плином часу «затверджуються» практикою і поступово набувають більш-менш постійного характеру — стабілізуються. Це, як і у випадку з першоконцептами, свідчить про відрив мислення від матерії праслів та формування у свідомості людини концептів другого ступеня абстракції. Цей етап знаменує собою початок системного пізнання людиною об'єктивної дійсності, її класифікування.

Від'єднавшись від матерії та існуючи у формі концептів другого порядку абстракції, мислення знову прагне до об'єднання з матерією — з метою надання цим концептам «тілесної форми». Цією матерією стають різного роду флексії, закінчення тощо, у які «вбираються» групи праслів, підпорядкованих новоутвореним концептам. «Одягнені» в матерію, ці групи слів стають першими провідниками частин мови. Відзначимо, що шлях від первісних до сучасних частин мови був досить тривалим і складним: він проходив крізь численні проміжні класифікації слів. Свідченням цього є значні відмінності класифікацій слів первісних народів, зокрема аборигенів Австралії та Нової Зеландії, порівняно з системою частин мови сучасних мов⁷. У світлі запропонованої нами теорії психогенези ці відмінності є цілком природними і зрозумілими.

⁶ Галкина-Федорук Е. М. Знач. праця.— С. 56.

⁷ Лакофф Дж. Мышление в зеркале классификаторов // Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивные аспекты языка.— М., 1988.— Вып. 23.— С. 12–13.

Абстрагуючись від усіх тих труднощів, які насправді передували формуванню сучасних частин мови, умовно вважатимемо етап утілення в матерію концептів абстракції другого ступеня як початок формування частин мови сучасного типу, власне, — як появу таких трьох, базових для мов індоєвропейської сім'ї, частин мови, як іменник, дієслово та прикметник (прислівник з'являється пізніше — на базі прикметника.) Для зручності оперування кожною з названих вище частин мови позначимо відповідно символами N, V, Adj та Adv.

Транспонувавши новоутворені класи слів у мовлення, мислення починає маніпулювати вже не просто словами, а словами, належними до певної частини мови, тобто, по суті, частинами мови: поєднувати їх між собою, замінювати один клас на інший. Ці операції, апробовані практикою життя та спілкування, дають поштовх формуванню в мисленні на базі частин мови мисленнєвих (логічних) структур, які є відображенням певних природних сутностей та стереотипів відношень. Це передусім такі структури, як структура предикації, структура модифікації та структура координації (про структуру комплементации мова йтиме далі). Так, перша з цих структур (вона ж і є головною) — структура предикації — є відбиттям сутнісних відношень між матерією та її рухом (буттям), унікальних за своїм характером. До того ж це відношення двох рівнозначних, але прямо протилежних за характером величин. Структура модифікації є відношенням між матерією та її властивістю, ускладненою відношенням підпорядкованості, залежності другого компонента від першого. Структура координації, на відміну від попередніх структур, є змістово пустою, тобто суто формальною: вона лише робить акцент на однорідності поєднуваних рівнозначних сутностей, незалежно від їхньої природи. Зважаючи на високий ступінь абстракції цих структур, маємо підстави асоціювати їх з якісно новим етапом психогенези — появою *homo sapiens*.

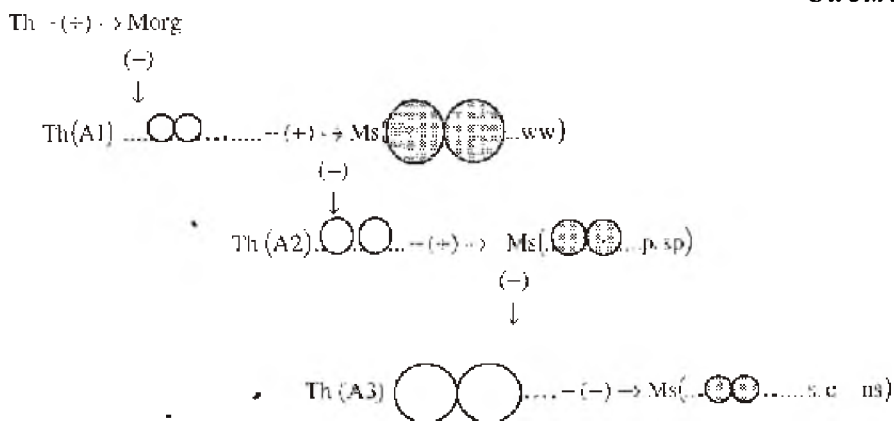
Вийшовши на якісно новий етап абстрагування, мислення, за внутрішнім законом своєї логіки, знову прагне до об'єднання з матерією, щоб і цього разу мати можливість бути вираженим. Необхідну матерію мислення знаходить у вже існуючому флексивному оформленні частин мови, доопрацьовує його, пристосовуючи до своїх потреб. Як наслідок, з'являються відповідні мисленнєвим мовні (синтаксичні) структури: структура предикації, матеріальним вираженням якої є граматичне узгодження між підметом і присудком, певне просодичне оформлення; структура модифікації, виражена узгодженням між означенням (модифікатором) та означуваним (головним словом), а також структура координації, матеріальне вираження якої взяли на себе сурядні сполучники, а в окремих випадках — просодія.

Ще раз відзначимо, що головною серед цих логіко-мовних структур є, безсумнівно, структура предикації. Її поява відіграла вирішальну роль у психогенезі. Когнітивне значення цієї структури полягає в тому, що вона є моделлю світу, механізму його саморозвитку, точніше — моделлю світового процесу. В основі цієї структури лежить вербалізоване органічне поєднання двох сутнісних концептів об'єктивної дійсності: субстанціального концепту, усвідомлюваного як суб'єкт думки, та концепту буття концепту-суб'єкта думки. Предикація має також безпрецедентне комунікативне значення, адже формула цієї структури — $S + P$ — є фактично формулою думки, наповнюючи складники якої відповідними смислами, втіленими у слова, можна вербалізувати результат усвідомлення будь-якого процесу об'єктивної дійсності. За комунікативними функціями структура предикації подібна до монетарної одиниці, адже, як і остання, вона

слугує засобом обміну, накопичення та збереження інформації для подальшого передавання її наступним поколінням. Не менш важливою функцією структури предикації є її креативна функція: засобом структури предикації можна відтворювати не лише об'єктивно існуючий світ, а й створювати гіпотетичний, уявний. Саме завдяки структурі предикації, її безпрецедентним когнітивним, комунікативним та креативним якостям людство не лише змогло вижити, а й здійснити якісно новий стрибок у своєму розвитку та розвитку мови⁸.

Утворення синтаксичних структур, насамперед структури предикації, є вершиною психогенези — останнім рубежем абстрагування, який мислення пододало на шляху природного, буденного осягнення світу, його основних законів. Пояснюється це такою закономірністю: чим вищий ступінь абстракції поняття, тим бідніше його матеріальне втілення (не випадково математичні поняття представлені так скупко — лише цифрами і символами), і, навпаки, чим нижчий ступінь абстракції, тим насиченіше його матеріальне вираження. Це, власне, приводить до того, що матеріальний «плацдарм», від якого відштовхується мислення, розпочинаючи кожний новий виток абстрагування, поступово біднішає, аж поки не вичерпується зовсім. Так, власне, й сталося у випадку із синтаксичними структурами, які фактично вичерпали всю можливу матерію, проте за якими стоять поняття найвищого ступеня абстракції. Цей етап розвитку психогенези представимо графічно схемою 4, де $(+)$ → приєднання; $(-)$ → відрив; A1, A2, A3 — абстракція першого, другого і третього ступенів; Th — мислення; Morg — органічна матерія; Ms — звукова матерія; O — концепти; ww — пра-слова; p.sp. — частини мови; s. c-ps — синтаксичні конструкції.

Схема 4

Комунікативно-структуруючий етап психогенези. Особливістю цього етапу, порівняно з попереднім, є кардинальна зміна руху мислення: замість руху «вгору», тобто до ще більшої абстракції, мислення починає рухатися «вшир», спрямовуючи свої зусилля на задоволення не стільки когнітивних потреб мовця, скільки комунікативних. Що ж до іншого, то цей етап практично нічим не відрізняється від попереднього: як і останній, він цілковито підпорядкований дії першого фактора (F_1), точніше, його конкретному репрезентанту на цьому етапі психогенези — фактору (F_2). Значущість цього етапу полягає в тому, що він є початком структурування природної мови.

⁸ Жаборюк О. Комунікативно-когнітивна сутність мови та мовлення (філософські аспекти) // Мовознавство. — К., 2004. — № 1. — С. 39–44.

Процес структурування здійснюється шляхом кількаразової логіко-мовної обробки вже існуючого мовного матеріалу: внутрішньої перебудови структур, поєднання їх з компонентами інших структур. Завдяки цьому відбувається урізноманітнення мови. З'являються похідні синтаксичні утворення, симбіотичні частини мови. До перших належать, зокрема, так звана англ. конструкція *There is*, нім. *Es gibt*, так зване вставне англ. *it*, нім. *es*⁹, до других — такі частини мови, як дієприкметник теперішнього та минулого часу, герундій тощо.

Найбільш плідною в цьому плані виявилася структура предикації, що цілком природно з огляду на її значущість. Вона стає свого роду «відправною базою», відштовхуючись від якої та проводячи з якою різного роду логічні операції, мислення створює низку варіацій цієї структури, чимало з яких, пройшовши відповідну апробацію та пліфування мовленням, набуває статусу цілком самостійних структур. Це, зокрема, такі структури, як різні комунікативні типи речення, категорія стану тощо¹⁰, конструкції із вторинною предикацією. Удосконалюється й сама структура предикації за рахунок введення в неї комплементів, що урізноманітнює типи присудка і, як наслідок, збільшує його комунікативний потенціал. Слід зауважити, що саме нерозуміння вторинності цих утворень, їхньої симбіотичності та хибна практика ототожнення їх із базовими мовними засобами є головною причиною того, що в сучасній лінгвістиці вони є проблемними. Ще одним негативним наслідком нерозуміння цього є досить вразливе, на наш погляд, твердження щодо асиметрії між мисленням (значенням) та мовною формою, яке, на жаль, набуває статусу методологічного постулату в багатьох лінгвістичних теоріях. Процес структурування, хоч і уповільнено, але триває й досі.

Когнітивно-деструктивний етап психогенези. Завершивши процес структурування, мислення знову змінює напрям свого руху — «вглиб». Причиною цього є осягнення розумом людини не лише чітко окреслених форм природи (матерії), але і її перехідних, симбіотичних форм, інакше кажучи, її нюансів. На практиці ця зміна руху мислення означає рух від предикації до предикативності, але предикативності нового типу — логічної, яка полягає в деструктуризації окремих компонентів створеної ним мовної системи та виникнення на їх основі якісно нових засобів, які більш адекватно відповідали б зростаючим запитам мислення.

Відокремившись від мовної площини і немовби споглядаючи її з відстані, мислення починає виконувати з її базовими структурами логіко-мовні операції, спрямовані на нівелювання їхніх диференційних ознак та на зрощення цих структур між собою. Цим самим мислення також знімає й супутній діалектичний конфлікт між загальним (мовним) та індивідуальним (мовленнєвим), який у цей період психогенези знову загострюється (на початку психогенези, як зазначалося, цей конфлікт був між індивідуальним і загальним).

⁹ Жаборюк О. Проблема «вставного it» в сучасній англійській мові // Мова : Наук.-теорет. часопис.— Одеса, 2002.— № 7.— С. 78–81; Жаборюк О. Граматична сутність т. з. «емфатичного it» в сучасній англійській мові з позицій теорії віддзеркалення // Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна.— Х., 1999.— Вип. 461.— С. 60–66.

¹⁰ Жаборюк О. Категорія стану у контексті взаємодії між мисленням та мовою (на матеріалі англійської мови) // Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна.— Х., 2004.— Вип. 635 (ювілейний).— С. 44–52; Жаборюк О. Еволюційно-історичні передумови омонімічного характеру англійської структури *be + -ed* // Мова і культура.— К., 2007.— Вип. 9. Т. (94).— С. 156–161.

Основним об'єктом цих операцій є такі структури, як структура предикації та структура модифікації, що цілком природно з огляду на їхню спорідненість¹¹. Так, унаслідок простої перестановки компонентів структури модифікації певного висловлення (при цьому без жодних порушень їхнього морфологічного оформлення) та завдяки таким просодичним засобам, як предикативна пауза та відповідна інтонація, відбувається часткова руйнація структури модифікації та набуття нею ознак структури предикації. Результатом цього є нове мовно-мовленнєве симбіотичне утворення — напівмодифікація-напівпредикація, здатне передавати напівтони усвідомлюваного. Особливо чітко ці зміни в мисленні та мові спостерігаються в мовах з розвинутою флективною системою, зокрема у слов'янських, порівняймо, наприклад, такі висловлення, як укр. *Кавунів — цілі гори*, рос. *Воды — по-колону*, що утворилися з модифікативних структур *Цілі гори кавунів* та *По-колону воды*. Ці та подібні утворення, як відомо, досі залишаються предметом гострих дискусій серед славістів¹². Цікаво, що це явище наявне і в англійській мові, однак зі зворотним напрямком дії: мисленнєво-мовній обробці піддається вже не структура модифікації, як у східнослов'янських мовах, а, навпаки, структура предикації, з якої вилучається дієслово-зв'язка і нівелюється предикативне інтонаційне оформлення. Результат цієї операції той самий: породження висловлення, яке є симбіозом двох структур — предикації та модифікації, напр.: «Oh, God, you should have seen it... Women and kids__ screaming, police and everybody else__ cursing me... Miles of cars__ tooting like hell» (Дж. Герпіот), «Ten thousand came in at six this morning. Another ten thousand__ expected at nine» (Дж. Олдрідж). Утворені таким чином висловлення відзначаються динамічністю, емоційністю. Вони не стільки констатують події, скільки створюють образ того, що відбувається. Це свідчить про те, що вони набувають ознак, характерних для мовлення.

У слов'янських мовах поряд зі структурою модифікації подібної операції зазнає ще й структура комплементатії, зокрема у формі дієслівного керування: *виходити з когось щось*; *давати комусь стільки-то (років)* тощо. Ця операція відмінна від попередньої випусканням дієслова, предикуюванням одного комплемента щодо другого за допомогою відповідних просодичних засобів, а іноді й лінійної перестановки комплементів залежно від комунікативної доцільності їхніх смислів. Наприклад: укр. *З неї — добра господиня*; рос. *Ей — под сорок, Ребенку — годик* тощо. Як бачимо, у всіх цих випадках мисленню вдається досягти ефекту таких суто мовленнєвих ознак, як розмитість, неоднозначність, динамічність, тобто всього того, чого воно, власне, й прагнуло.

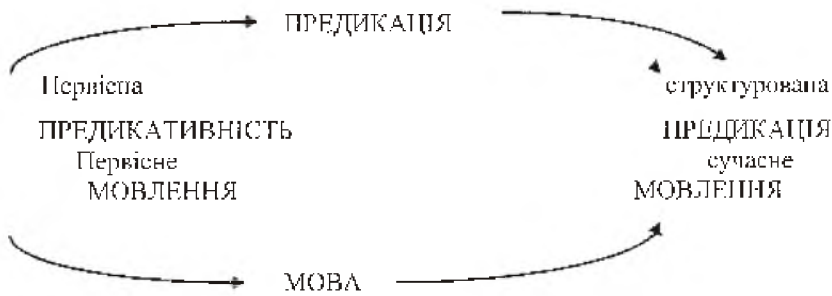
Зважаючи на те, що базою формування цього типу предикативності стали логіко-мовні структури, можна умовно назвати її структурованою предикативністю, на відміну від первісної предикативності. Розуміння сутності структурованої предикативності є не лише важливим для розв'язання проблеми місця в системі мови породжених нею висловлень та їхнього граматичного статусу, а й з погляду методики викладання мови, зокрема як іноземної, передусім таких мов, як українська чи російська. Адже досягнувши сам принцип цього явища, студент-іноземець значно легше і швидше зможе опанувати цей досить своєрідний аспект функціонування східнослов'янських мов.

¹¹ Сазыкина Т. П. Синтаксический статус и члены простого предложения современного английского языка // Наук. зап. : Сер. «Філол. науки (мовознавство)». — Кіровоград, 2001. — Вип. 31. — С. 101–108.

¹² Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. — М., 1982. — С. 135–136.

Таким чином, основні етапи психогенези формують цикл. Це стосується як її мисленнєвого, так і мовного складника. Так, почавши з первісної предикативності, мислення еволюціонує в напрямку до предикації — «вершини» психогенези, а досягши її, знову прямує до предикативності, але цього разу якісно нового типу — до структурованої предикативності. Відповідні формам мислення стадії розвитку проходить і природна мова: первісне мовлення — мова (логіко-мовні структури) — сучасне мовлення, яке ґрунтується на явищі структурованої предикативності (див. схему 5).

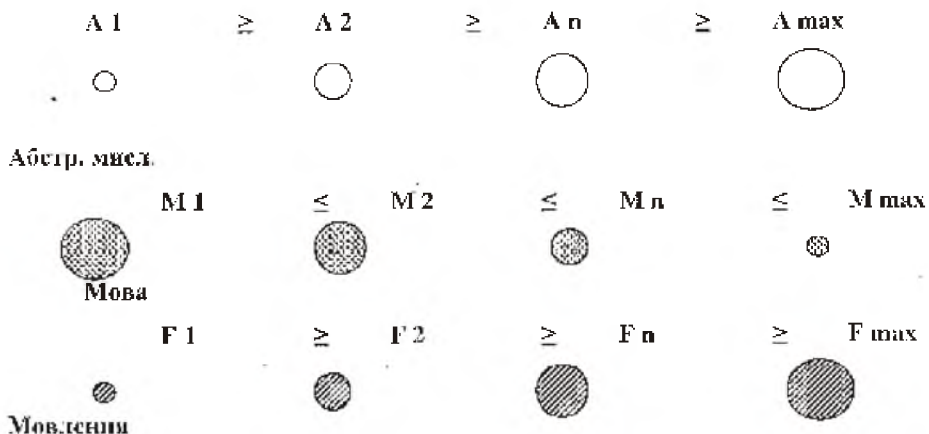
Схема 5

Циклічний характер розвитку мислення й природної мови свідчить про їхню цілковиту підпорядкованість фундаментальним законам природи, зокрема закону безперервного руху речей. Цей факт у природничих науках, а відтак і в наукознавстві, вважається чи не найважливішим доказом вірогідності наукової теорії.

Крім циклічності простежується й ще одна важлива внутрішня закономірність психогенези: залежність між ступенем абстракції мислення, насиченістю мовних одиниць матерією та ступенем мовленнєвої гнучкості останніх. Ці три характеристики психогенези, як свідчить аналіз, мають взаємозалежний характер, що добре видно зі схеми 6, де А — абстракція; М — матерія; F — гнучкість; $\geq$ — зростання; $\leq$ — зменшення.

Схема 6

Отже, збільшення ступеня абстракції мислення в процесі еволюції неминуче приводить, що цілком природно, до зменшення матеріальної насиченості відповідних мовних одиниць. У свою чергу, це сприяє їхній гнучкості в мовленні, робить більш придатними для комунікації. Звідси випливає, що найменш абстрактними і водночас найменш гнучкими в мовленні є найдавніші мовні одиниці — слова. У той же час вони найбільше матеріально насичені, адже являють собою певної довжини звукові ланцюжки. Вочевидь саме це є причиною того, що лексичний шар мови є «полігоном» дії низки лексичних процесів, спрямованих на розблокування застигlosti слів. Вершина ж абстракції — синтаксичні структури — є матеріально найменш насиченими (флексії, порядок слів тощо), натомість вони відзначаються максимальною мовленнєвою гнучкістю. З цього випливає, що предикація, вийшовши із предикативності, за внутрішньою логікою свого розвитку прагне до розчинення в останній. Те саме простежується і в мові: розвинувшись із мовлення, мова поступово вичерпує матеріальний ресурс свого розвитку і, врешті-решт, зливається з мовленням.

Виявлені нами факти — циклічність розвитку мислення й мови, а також взаємозалежність між такими їхніми властивостями, як ступінь абстракції мислення, рівень насиченості матерією мовних одиниць та мовленнєва гнучкість останніх, — не лише дають повніше уявлення про психогенезу, вони важливі й для розкриття принаймні ще одного, тісно пов'язаного з психогенезом, явища — онтогенези.

Узагальнюючи викладене, можна запропонувати, з певними застереженнями, можливі варіанти визначень мислення, мови й мовлення, що випливають з нашого розуміння процесу психогенези. Мислення — процес відображення та фіксації у свідомості людини засобом абстрагування сутнісних законів природи. Природна мова — вербальна фіксація мисленнєвих абстрактних одиниць, які є відображенням сутнісних законів природи. Мовлення — це свого роду динамічний медіум між мисленням та мовою, середовище їх безперервної взаємодії, результатом якої є поступальний розвиток останніх.

З огляду на запропоноване нами розуміння психогенези чіткіше простежуються відмінність та взаємозв'язок між психологією і логікою, з одного боку, та логікою і філософією, — з другого. Зрозумілішою є також кореляція між такими поняттями формальної логіки, як «концепт» та «судження».

(Одеса)

O. A. ZHABORUKE

THE PROBLEM OF PSYCHOGENESIS FROM THE VIEWPOINT OF THE THEORY OF LOGICO-GRAMMATICAL DYNAMICS

The article is an attempt to verify the explanatory force of the new syntactic theory suggested by the author on one of the fundamental problems of linguistics — the problem of psychogenesis.

Key words: psychogenesis, language thought, speech, predication, predicativeness, syntactic structures.

ОПОЗИЦІЯ «ГАРЯЧИЙ / ХОЛОДНИЙ» В ОЗНАКОВІЙ ПАРАДИГМІ «СОЦІАЛЬНО-ЕТИЧНА ОЦІНКА ОСОБИ» СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ XI–XIII ст.

Стаття присвячена реконструкції семантичного обсягу ознак, які в парадигмі «соціально-етична оцінка особи» репрезентували опозицію «гарячий / холодний» і становили основу узуальної внутрішньої форми відповідних іменників і прикметників, уживаних у східнослов'янських писемних пам'ятках XI–XIII ст.

Ключові слова: Київська Русь, семантична реконструкція, словотвірне гніздо.

У складній, розмаїтій, багатогранній східнослов'янській мовній картині світу часів Київської Русі певне місце посідає фрагмент, семантично пов'язаний із моральними пріоритетами давніх східних слов'ян, представлений субстантивно-ад'єктивним полем зі строкатими семантичними зв'язками лексем із загальним значенням соціально-етичної оцінки людини. Виконуючи кодувальну функцію досліджуваного фрагмента, це субстантивно-ад'єктивне поле в семантичному плані спирається на розгалужену систему *ознак* предметів живої і неживої природи, яка, у свою чергу, утворює ознакову парадигму «соціально-етична оцінка особи». Сформувавшись у результаті перенесення характеристики предмета на характеристику особи, соціально-етичні значення іменників і прикметників XI–XIII ст. відбивають нерозривний зв'язок людини і природи і нерідко містять у собі остаточно не зняту конкретність. Якщо для сучасного комуніканта внутрішня форма цих лексем є прихованою, етимологічною, то для людини Київської Русі вона могла бути досить відкритою, узуальною. Спробуємо реконструювати семантичний обсяг тих ознак, які в ознаковій парадигмі «соціально-етична оцінка особи» репрезентували опозицію «гарячий / холодний» і становили основу узуальної внутрішньої форми відповідних іменників і прикметників, уживаних в оригінальних та перекладних східнослов'янських писемних пам'ятках XI–XIII ст.

Поняття *ознаки* поступово починає входити до концептуального апарату лінгвістики і використовуватися для дослідження ознакового простору культури. У наукових розвідках таких учених, як С. М. Толстая, С. Ю. Неклюдов, О. В. Белова, М. М. Валенцова, Т. І. Вендіна, Л. Н. Виноградова, В. Б. Колосова, Р. Попов, Н. Ф. Спиридонова, О. В. Тищенко, І. О. Сєдакова, Є. С. Узеньова, Є. І. Якушкіна, дослідження ознак здійснюється із залученням фольклорного, етнографічного, культурологічного матеріалу¹. Відновлюючи глибинний

¹ Признаковое пространство культуры / Отв. ред. С. М. Толстая.— М., 2002.— 432 с.; Тищенко О. В. Семантична ознака «пустий / повний» у системі етнономінацій польської, української та російської мов // Мовознавство.— 2005.— № 2.— С. 69–80.

рівень картини світу Київської Русі, зосередившись на реконструкції вихідних ознак, на ґрунті яких до кінця XIII ст. розвинулися значення, пов'язані із соціально-етичною оцінкою людини, застосовуємо зумовлений специфікою історичного матеріалу близький, але водночас не тотожний підхід.

Виходячи з того, що «ознака — завжди образ, історія кожного давнього слова і є згущення образів»², а «пізнаваний образ як чуттєво-раціональний феномен є цілком ідеальним»³, в аспекті нашого дослідження ознаку розглядаємо як певну абстракцію, для виявлення якої за основу береться інваріантна сема індоєвропейських, праслов'янських, давньоруських дериватів. Первинна ознака семантично «прикріплена» до індоєвропейських, праслов'янських, давньоруських коренів; «знак не лише має значення, він має також і ознаку, за якою значення визначається в контексті. Ознака має такий самий зовнішній характер щодо знака, як і її предметне значення щодо цього знака. О-знака вилучається з референта... вона — біля знака»⁴. Внутрішня форма слова може актуалізуватися, ставати помітною не тільки у своїх периферійних, а й серцевинних, центральних частинах. Реконструкція внутрішньої форми лексеми — це, по суті, реконструкція цілого по частинах, нерідко представлених латентними елементами змісту, потенційними семами, розпорошеними не лише в часі, а й у просторі, і досліднику доводиться звертатися і до попередніх історичних періодів розвитку слова, і до дериватів індоєвропейських і праслов'янських коренів не тільки в одній, а й у кількох мовах. Встановлення асоціативно-логічних зв'язків між окремими значеннями, відтінками, семами, асоціаціями значною мірою ускладнене втратою деяких ланок у семантиці лексеми, зовні дискретним характером насправді цілісної семантичної структури. Взаємозв'язки окремих прототипових образів-ознак формують чітко структуровану парадигму давньосхіднослов'янської мовної картини світу. Семантичні поля, утворені в процесі переосмислення певної ознаки в системі однієї лексеми або, точніше, відповідних індоєвропейських, праслов'янських і давньоруських коренів, можуть, як показав аналіз, збігатися з полями, сформованими в системі іншої або інших лексем, і консолідуватися в певне гіперполе. Стосовно такого гіперполя також можна говорити про певний порядок або характер взаємозв'язків між ознаками, певну семантичну структуру цього ознакового поля.

Різна спрямованість дериваційних відношень як в одній, так і в різних мовах зумовлює неоднакове семантичне вираження складників семантичного комплексу; «імена ознак (ознакові імена), які називають субстанціональні або абстраговані від субстанції властивості — ознаки, якості, стани, процеси [...], мають форму прикметників, дієслів, прислівників та іменників з абстрактним значенням»⁵. Культурна, соціально-етична семантика давньоруських іменників і прикметників зі значенням соціально-етичної оцінки особи сформувалася в результаті трансформації прототипових ознак, які охоплюють кількісні та якісні параметри об'єкта, характеризуючи його з погляду форми, якості, стану, смаку, освітленості, локації тощо. В ознаковій парадигмі опозиція «гарячий / холодний» представлена ад'єктивно вираженими, градуально поєднаними неакціональними ознаками стану «гарячий», «теплый», «холодный».

² Колесов В. В. Древняя Русь : наследие в слове. Мир человека. — СПб., 2000. — С. 11.

³ Ведин Ю. П. Структура, истинность и правильность мышления. — Рига, 1979. — С. 24.

⁴ Колесов В. В. Философия русского слова. — СПб., 2002. — С. 83.

⁵ Телия В. Н. Номинация // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. — М., 1990. — С. 336.

Розглянемо послідовно корені, засвідчені у складі вживаних зі значенням соціально-етичної оцінки людини давньоруських іменників і прикметників, які репрезентують прототипові ознаки «гарячий, теплий, холодний» в ознаковій парадигмі «соціально-етична оцінка особи» мовної картини світу часів Київської Русі.

Корінь **-яр-**. У моделюванні фрагмента «соціально-етична оцінка особи» мовної картини світу часів Київської Русі бере участь кілька лексем із коренем **-яр-**: друс. *ярыи* «сердитий, лютий, жорстокий, гарячий, запальний», *яриевъ* «т. с.», *яръ* «сміливий, хоробрий, лютий, сповнений сили», *яролюбивъ* «лютий, жорстокий, шалений, гарячий, запальний», *яроствънь* «розлючений, злий, сердитий», *ярьливъ* «гнівливий, сварливий» (Изб. 1076⁶, 307; XI, сп. XVI, Флавий, арк. 467, 610; XI–XII, сп. XVI, Варл., 135; XII, Слово, 376; сп. 1554, КП, 476; XII, Зл.-8, 97; XI–XII, сп. XVII–XVIII, ДД, 60; *1083, ЛНик-1, 110; XII, Слово, 376; Ср., III, ч. 2, 1664). Крім зазначених лексем, до словотвірного гнізда давньоруських слів із коренем **-яр** входили також іменники *яроствъ* «гнів; лють; палкість, гарячість», *яръ* «гнів», дієслово *яритисѧ* «гніватися», прислівник *яро* «жорстоко; різко, суворо» (Ср., III, ч. 2, 1660–1663). Цілком очевидно, що в соціально-етичній сфері друс. **-яр-** маркує семантику гніву й жорстокості, а ознака «гарячий» наявна в семантиці кожної з наведених лексем, але виражена імпліцитно. Орієнтуючись на ЕССЯ (ЕССЯ, VIII, 174–179), ми навмисне випустили друс. *яръ* «яровий», *яръ* «яровий хліб», *яра* «ягня» та ін., які зводяться до **jaro* / **jara* / **jarъ* і сягають іє. **iōro-* (або **iēro-*), і навели лише ті лексеми гнізда друс. **-яр-**, які продовжують псл. **jarъ(jь)*, **jariti (se)* та ін., утворені від іє. **iōu-r-*.

В ЕССЯ псл. **jarъ(jь)* із загальним значенням «сердитий, гнівний» відмежоване від псл. **jaro* / **jara* / **jarъ* «весна, сонце, гарячий, яровий, молодий». Семантика псл. **jaro* / **jara* / **jarъ* природно випливає із семантики іє. **iōro-* (або **iēro-*) «рік, весна» (ЕССЯ, VIII, 174–179). Водночас семантичні витoki псл. **jarъ(jь)* «сердитий, гнівний» практично не з'ясовані. У словнику псл. **jarъ(jь)* «сердитий, гнівний» формально зведено до іє. **iōu-r-*, семантика якого не встановлена; як зазначають укладачі, «єдина, мабуть, можливість пояснити походження слов. **jarъ(jь)* — це припустити іє. праформу **iōu-r-*» (ЕССЯ, VIII, 179). За словником, гр. ζαρός «вогнистий, сильний, чистий (про вино)» — єдиний неслів'янський континуант іє. **iōu-r-*. До речі, навіть у семантиці цього грецького континуанта ознака «гарячий» наявна, хоча й виступає імпліцитно.

Семантичну межу між псл. **jarъ(jь)* і псл. **jaro* / **jara* / **jarъ* ЕССЯ проводить по лінії «природні явища / душевні якості». Так, за версією ЕССЯ, псл. **jarъ(jь)* позбавлене «семантики росту, розвитку, періодичності і є носієм немовби внутрішніх фізичних і душевних якостей, їх надлишку, із помітним відтінком *негативності*» на відміну від омонімічних коренів **jaro* / **jara* / **jarъ*, які сягають іє. **iōro-* (або **iēro-*) «рік» й основна семантика яких «головним чином зводиться до позначення сезону, періоду сонячної активності і пов'язаного із цим тепла й росту всього живого» (ЕССЯ, VIII, 175–176).

Проте навіть поверховий аналіз показує, що семантичний обсяг псл. **jarъ(jь)* виходить за рамки внутрішніх фізичних і душевних якостей людини та включає семи («гарячий», «розпалювати» і под.), які можуть розглядатися як деривати значення «сонце». Набір значень, що розвивають рефлекс псл. **jarъ(jь)*, зводиться до таких основних варіантів — «розпалювати вогонь», «розжарювати», «гарячий»:

⁶ Список умовних скорочень див. у кінці статті.

ст. п. *jary* «гарячий», рос. *ярый* «чистий; який блищить (про те, що плавиться, про розплавлене тощо)» < псл. **jarъ(jь)*; схв. *jāriti* «розпалювати, розворушувати (вогнище, вогонь, жар)», слц. діал. *jaric še (ohēj še jari* «вогонь розгоряється»), влуж. *jěrić so* «викривлятися від жару», п. діал. *jarzyc* «розпалювати», слн. *jařes* «розжарювати, розпикати», рос. діал. *ярѣть* «пекти, палити (про сонце)», *ярѣться* «кипіти (про воду)», укр. діал. *ярѣтися* «палати (про вогонь)» < псл. **jariti (se)* (ЕССЯ, VIII, 174–179).

До псл. **jarъ(jь)* (не пов'язаного, за ЕССЯ, із семантикою сонця, весни, росту, розвитку) зводяться болг. діал. *ярѣло*, пропріальні *Ярослав*, *Ярополк*, *Яромир* і под. (ЕССЯ, VIII, 174, 176) та назва божества *Ярило* (Преобр., II, 1278). Але семантика цих слів також виходить далеко за межі внутрішніх фізичних і душевних якостей людини і включає семи ('гарячий', 'розпалювати' і под.), які можуть розглядатися як деривати значення «сонце». Так, значення «крило вітряного млина» болг. діал. *ярѣло* (< псл. **jariti (se)* < псл. **jarъ(jь)*) досить чітко, на нашу думку, відбиває зв'язок із небом та сонцем. Семантика імен давніх богів сонця *Яровіта*, або *Ярила*, пов'язана передусім із сонцем, а вже потім — із фізичними і душевними якостями людини. У праці «Про обожнення сонця в давніх слов'ян» І. І. Срезневський відзначає, що «Яровіту був присвячений щит, який уважався таким священним, що до нього ніхто не наслідуювався доторкнутися: не дивно, що й цей щит, як щит у давніх, був символом небесного зводу і влади сонця»⁷. Слов'янський *Ярило* «у дохристиянських віруваннях — бог любові й пристрасті, сили та хоробрості; вважали також богом розквіту творчих сил природи, весняної плодючості, родючості, взагалі весни, тому сприймали як заступника сівачів; [...] зображувався молодим, у білій полотняній одежі, на білому коні, босим, на голові — вінок з маків і хмелю як символ вічності землі й неба; у лівій руці — пучечок дозрілих житніх колосків — знак життя й щастя, доброго врожаю й благополуччя, а в правиці — серп; на грудях носив зображення бика — символ духої ярості й пристрасті; [...] де ступить — проростає яровий хліб, подивиться у поле — квіти розквітають, у лісі з'явиться — птахи заспівають; серце Ярила запалюється любов'ю; [...] Ярила називали ще *припикало*»⁸. Цілком очевидно, що етнокультурний зміст імені слов'янського бога *Ярила* (н. в. *Яріло*) тісно пов'язаний як із семантикою природного (сонце, весна, місяць травень, світло, жар, тепло, сильний, молодий, ріст, початок нового життя, плодючість землі, жито тощо), так і з семантикою внутрішніх якостей бога / людини (гнів, завзятість, пристрасть, любов, хоробрість тощо). Що стосується ознаки «гарячий» у змісті друс. *Ярило*, *Яровіт* і болг. діал. *ярѣло* «крило вітряного млина» — континуантів псл. **jarъ(jь)* і відповідно іє. **jōu-r-*, то, видається, її наявність (у першому випадку експліцитна, у другому — імпліцитна) не викликає сумнівів.

Як бачимо, наявність ознаки «гарячий» та її зв'язок із семантикою сонця демонструють деривати не тільки псл. **jarъ(jь)*, а й гр. *ζωρός* «вогнистий, сильний, чистий (про вино)», який представляє іє. **jōu-r-*, адже йдеться про вино, яке має колір червоної гами, зігріває, є міцним, сильно діючим.

У контексті зазначеного вище пояснення походження псл. **jarъ(jь)* і псл. **jaro* / **jara* / **jarъ* від індоевропейських коренів, які не пов'язані між собою, не видається достатньо переконливим. Крім того, за умови відмежування псл. **jarъ(jь)* від псл. **jaro* / **jara* / **jarъ* незрозуміло, на якому ґрунті у псл. **jarъ(jь)* розвинулася соціально-оцінна семантика (гнів, жорстокість, при-

⁷ Срезневский И. Об обожании солнца у древних славян // Журн. Мин-ва нар. просвещения. — 1846. — Ч. 51. — С. 58.

⁸ Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : Словник-довідник. — К., 2006. — С. 663–664.

страсть та ін.). Можливо, це саме той випадок, коли «значення кореня, більш близькі до етимологічного, представлені лише пізніми свідченнями або виявляються лише в деяких периферійних похідних кореня»⁹. Найімовірніше, псл. **jaryъ(jь)* і псл. **jaro / *jara / *jarъ* мають глибші спільні витоки, і їх реконструкція вимагає додаткового дослідження.

Переносні, соціально-етичні значення розвинулися в українській (*ярий, яритися, ярість*), російській (*яростный, ярый*), болгарській (*яроост, яроостен, разярън, разяръение, разяръя, яръж*, рідк. *ярота, яровит*, діал. *яря се*), македонській (*яроост, яроостен*), сербохорватській (*járitи се, jáроостан, rǎzjǎреност, rǎzjǎрити, járóост, jár*), словенській (*járost, jár, jára*), чеській (*jařiti, jařiti se*, ст.-ч. *jarobujny*), словацькій (*jarit' sa, jarost'*), нижньолужицькій (*jěry, jěrość, jary*), верхньолужицькій (*jarosc*), польській (заст. *jarzyc*) мовах (СУМ, XI, 648; СРЯ, IV, 784, 785; БРСЛ., 576, 731; МРР, 275; СХРСЛ., 303, 796; SRS, 123; DSNS, 100; БПРС, I, 287; II, 277; Ф., IV, 562; ЭССЯ, VIII, 174–180).

Корінь **-(с)вар-**. Лексеми з коренем **-(с)вар-**, які моделюють фрагмент «соціально-етична оцінка особи» мовної картини світу часів Київської Русі, є негативно конотованими, такими, що реалізують ідею *сварки*. До них належать іменники *сварникъ* «той, хто любить сварки, чвари», *сваросъвътъникъ* «той, хто підбурює до сварок», прикметник *сварливъ* «який часто свариться, розпалює чвари» (Ср., III, ч. 1, 265; статті до реєстрових *кощоуьникъ, пакостьникъ* у СДРЯ XI–XIV, IV, 280; VI, 342). Ознака *гарячий* виступає в семантиці зазначених лексем імпліцитно.

Лексеми *сварникъ, сваросъвътъникъ, сварливъ* входять до гнізда друс. **-(с)вар-**: *варь* «жар, спека», *варити* «варити», *изваритиса* «бути опаленим, спеченим, згоріти», *вариво* «зварена їжа», *изварень* «зварений», *сварь* «сварка, розбрат; лайка, докори; протидія», *сварьливый* «гідний осуду», *сварити* «лаяти, докоряти», *сваритиса* «сваритися, сперечатися, перемовлятися; сердитися, гніватися», *посварити* «докорити, посварити» (Ср., III, ч. 1, 264–266; СлРЯ XI–XVII, II, 17; VI, 107; XVII, 156; СДРЯ XI–XIV, I, 373–374; III, 467). Інваріантність семи «гарячий» у семантиці лексем із прямими значеннями (*варь, варити, изваритиса, вариво, изварень*) вказує на експліцитну наявність і первинність ознаки «гарячий».

Друс. **-(с)вар-** сягає праслов'янського кореня, який виступає у варіантах **var-* / **vbr-* / **vir-* / **vor-*¹⁰. У численних дериватах цього розгалуженого праслов'янського кореня чітко простежується прототипова ознака «гарячий» (Преобр., I, 103–105; II, 975; Ф., III, 569–570; ЕСУМ, I, 332). Як відзначає Т. О. Черниш, вираження однотипного високотемпературного впливу властиве для гнізд **vbr-* і **var-*, «але якщо функціонування континуантів кореня псл. **vbr-* із цим значенням є притаманним південним та західним слов'янським мовам, то продовження псл. **var-* із цим змістом виступають у східнослов'янському ареалі»¹¹. Аналіз семантики рефлексів псл. **var-* показує, що в цьому гнізді ознака «гарячий» простежується у вигляді варіантів «спека», «сильний жар», «варити, готувати», «варити, кип'ятити», «зварений», «кипіння», «зваріння (їжі)», «зварка (металу)», «іскра»:

⁹ Богатова Г. А. История слова как объект русской исторической лексикографии / Отв. ред. Д. Н. Шмелев. — М., 1984. — С. 125.

¹⁰ Черниш Т. О. Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні : Гніздовий підхід. — К., 2003. — 479 с.

¹¹ Там же. — С. 303.

ст.-сл. *варѣ* «спека, жара», *варити* «варити, готувати», болг. *варѣн* «варений», *варя* «варити, кип'ятити», *изварѣн* «виварений», «кип'ячений», *изваря* «виварити», «прокип'ятити», «зварити (до кінця)», *разваря* «розварити», *сваря* «зваритися», перен. розм. «сильно перегрітися (на сонці)», макед. *сварува* «варити», *вари* «варити, готувати (їжу)», «кипіти, кип'ятити», *варило* «варені овочі», схв. *вар* «сильний жар», «кипіння», *варѣње* «варіння (їжі)», «зварка (металу)», *варити* «варити, кип'ятити», *варница* «іскра», *изварак* «відвар», «осад (при кип'ятінні)», *изварити* «виварити», «зварити», слн. *variti* «варити», *varjenje* «зварка», *varitev* «т. с.», ч. *var* «кипіння», *varka* «варіння, виготовлення», *varna* «варильний цех, варня», *varny* «варильний; вогнетривкий», *varici* «кип'ячий; окріп, кип'яток», *varic* «плита (газова тощо)», *variti* «варити», *svařovati* «кип'ятити», *svařování* «зварка (електрична тощо)», слц. *var* «кипіння», *varák* «варильний казан», *vareny* «варений», нлуж. *wariš* «варити, готувати; кипіти, варитися», *warjak* «кип'ятильник», *warjař* «кухар», *warjenje* «варити, куховарити; кипіти, варитися», *warjony* «закип'ятити, кипіти», п. *war* «окріп», «жара, спека», *warnic* «варильний котел» (СтСл., 108–109; БРСл., 54, 206, 554, 596; МРР, 61, 682; СХРСл., 62–63, 255; SRS, 643; ЧРС, II, 388, 512–513; CPC, 581; DNS, 445; БІРС, II, 518–519).

Псл. **var-* зводиться до іє. **uer-* «палити» (Преобр., I, 104; ЕСУМ, I, 332), континуантами якого поза межами слов'янських мов, зокрема, виступають лтс. *vārīt* «варити, кипіти», *vārs* «суп», *pavars* «кухар», лит. *izvora* «каша», «суп», вірм. *varem* «підпалюю», *varim* «горю», гот. *varmjān* «гріти» (Преобр., I, 104; Ф., I, 273; ЕСУМ, I, 332). Як бачимо, у семантиці позаслов'янських континуантів індоевропейського кореня деривати семи 'гарячий' засвідчені.

Прототипова ознака «гарячий» простежується в імені *Сварог* — верховного божества язичницької Русі. Кореляція понять «вогонь-сварожич» і «вогонь-багаття» розглядається М. І. Zubovim саме у зв'язку з дослідженням середньовічних слов'янських повчань проти язичництва¹². У перекладних давньоруських пам'ятках уявлення про божество *Сварог* зближується з уявленням про Гефеста (Ср., III, ч. 1, 265; Преобр., II, 975; Ф., III, 569–570), який у грецькій міфології вважається богом вогню і ковальської справи¹³. «Руський літописець ім'я Сварог застосував, за своєю етимологією, до *сварити*, *сварка*, *сварщикъ*, тобто коваль» (Преобр., II, 975), про що однозначно свідчить текст Іпатіївського літопису: «спадоща клѣщѣ съ н(е)б(е)сѣ нача ковати оружье [...] сего ради прозваше и б(ог)ъ Сварогъ [...] да ввергуть и в печь огнену . сего ради прозваша и Сварогомъ» (*1114, ПВЛ, ЛИ-3, 104–104зв.). На думку І. І. Срезневського, «зі словом “Сварог” можна порівняти Svarga (назва Індійського раю, країна світла й насолоди у вигляді божества), яке походить від svar — небо і нагадує чеське слово svor (zvor), якому Вацерад дає назву зодіака. У литовців бог сонця називався Sotuar = Sotvaros: його вважали богом денного світла, пастухів, поетів, лікарів, — тим самим, чим у греків був Аполлон»¹⁴, «ще згадаємо санскритські слова: sur — кида-ти списа, метати проміння і svagu — стріла, — і тут можемо порівняти Сварога з Аполлоном, як стріловержця: проміння сонця здавалося язичникам особливою силою Сонця — бога, його стрілами»¹⁵. За походженням назву *Сварог* пов'язують, з одного боку, із санскр. *svār* «світло», «небо», «сонце», *svargās* «небо», зенд. *hvarə*, нперс. *hor* «сонце» — «якщо так, то свар-огъ який сяє, бог світла, неба», з другого — із друс. *свар* «який сперечається, наказує», а відповідно і *сварь* «сварка; докори», *сварити* «лягати, докоряти» та ін., ст.-сл. *сварѣ*, най-

¹² Zubov M. I. Лінгвотекстологія середньовічних слов'янських повчань проти язичництва. — О., 2004. — С. 231–239.

¹³ Лосев А. Ф. Гефест // Мифы народов мира. Энциклопедия : В 2 т. / Гл. ред. С. А. Токарев. — М., 2000. — Т. 1. — С. 299–300; Иванов В. В., Топоров В. Н. Сварог // Там же. — Т. 2. — С. 420.

¹⁴ Срезневский И. Знач. праця. — С. 54.

¹⁵ Там же. — С. 55.

ближчими неслов'янськими відповідниками яких є дісл. *svara* «відповідати», дсакс. *antswōr*, англос. *andswaru* «відповідь», гот. *swaran* «клястися, присягати-ся» (Преобр., II, 975; Ф., III, 569).

Зв'язок семантики гарячого, жару, вогню псл. **var-* із аналогічною семантикою псл. **jarь*, міфологічні родинні та семантичні зв'язки сонячних божеств *Сварога, Сварожича з Яровітом* дають, гадаємо, певні підстави для дослідження на предмет встановлення етимологічного зближення псл. **var-* не тільки з **žarь*, **gērь* (Преобр., I, 259, 269; Ф., I, 441; II, 35; ЕСУМ, I, 567; II, 187), а й із псл. **jam*. Не виключаємо й того, що псл. **var-*, **žarь*, **gērь*, **jarь* сягають імені *Ра*, яким у єгипетській міфології називали бога сонця¹⁶. І. І. Срезневський робить припущення, що слов'янські сонячні божества *Сварог*, його син *Сварожич* — уособлення вогню, були пов'язані родинними зв'язками з *Яровітом*¹⁷. Не можна не взяти до уваги і того, що друге ім'я Яровіта — *Руевіт* («*Яровіт* або *Руевіть*, якого, подібно до Святовіда, порівнювали з Марсом, був також божеством сонячним»¹⁸), а сонячні божества *Сварог*, *Сварожич*, *Яровіт* (*Руевіт*) пов'язані родинними зв'язками ще з одним богом сонця — *Радагастом* *Сварожичем*¹⁹. Цікаво було б розглянути відношення псл. **var-*, **žarь*, **gērь*, **jarь* до ріє. *UXw-* «юшка, спінюватися, який обпалює, обпікає, гілкою-рогулею», який розвиває у пізньоіндоевропейській прамові семантичний перехід від протосем 'кипіти', 'спінюватися', 'який обпалює, обпікає' до семи 'лютий'²⁰.

Розвиток переносного, соціально-етичного значення спостерігається майже в усіх слов'янських мовах, а саме: в українській (*сварливий, свари, сваритися*), російській (*сварли́вый, заст. свари́ться*), білоруській (*сварли́вы*), болгарській (*свара*), словенській (*svája*), чеській (*svár, svárlivě, svárlivý*), словацькій (*svár, svárlivý*), верхньолужицькій (*swar, swarjeć*), нижньолужицькій (*swar, swarjenje, swariš, swarliwy, swarjař*), польській (*swarliwość, swarliwy, swary, swarzyć, swarzyć się*) мовах (СУМ, IX, 65–66; СРЯ, IV, 38; РБС, II, 358; SRS, 578; ЧРС, II, 388; СРС, 507; ВЛРС, 308; DSNS, 404; БПРС, II, 400; Ф., III, 569).

Корінь *-пал-*. У моделюванні фрагмента «соціально-етична оцінка особи» мовної картини світу часів Київської Русі бере участь прикметник *опаливъ* «запальний, гнівливий» (СлРЯ XI–XVII, XII, 379). Ця лексема входить до словотвірного гнізда давньоруських слів із коренем *-пал-*: *опала* «гнів, невдоволення, немилість», *опаланиє* «палахкотіння», *опалати* «доводити до гніву, сповнювати гнівом; розпалювати», *опалень* «обпалений, опалений, обпечений», *неопальнь* «який не горить, не пошкоджений полум'ям», *опалити* «обпалити», *опалѣниє* «катування, випробування вогнем», *опальство* «лють, розлюченість, гнів», *опалати* «обпалювати; перен. очищувати вогнем», *опалатиса* «обпекти, обпалити собі шкіру», *палати* «палати», *палениє* «пожежа, займання», *палимъ* «той, якого обпалює спека», *палити* «палити, спалювати, знищувати вогнем», «уражати (про блискавку)», «горіти», «пекти (про сонце)», «дихати вогнем (про вулкан)», «розпалити, мучити», «палати», *палати* «палити, спалювати» (СлРЯ XI–XVII, XI, 197; XII, 379–381; XIV, 133–134, 137; СДРЯ XI–XIV, VI, 134–135, 345–346). У семантиці лексем із прямим значенням (друс. *неопальнь, опалень, опалѣниє, палениє, опалити, опалати, опалатиса, палати, палимъ, палити, па-*

¹⁶ Рубинштейн Р. И. Египетская мифология // Мифы народов мира. — Т. 1. — С. 419–427.

¹⁷ Срезневский И. Знач. праця. — С. 49.

¹⁸ Там же. — С. 58.

¹⁹ Там же.

²⁰ Андреев Н. Д. Раннеиндоевропейский праязык / Отв. ред. Э. Г. Туманян. — Ленинград, 1986. — С. 161–162.

лати) простежуються інваріантні семи 'гарячий', 'вогонь'. У лексемах із непрямыми значеннями (друс. *опала, опалати, опальство*) ознака «гарячий» виражена імпліцитно.

Друс. -пал- зводиться до псл. **pal-*; псл. **paliti* «горіти, палати» пов'язане чергуванням голосних із псл. **polēti* «горіти, палати» і **polmen-* «полум'я» (Преобр., I, 652; II, 9, 66–67; Ф., III, 192–193, 273; ЕСУМ, IV, 195, 264–266, 504). Аналіз семантики рефлексів псл. **pal-* свідчить, що ознака «гарячий» простежується в цьому гнізді дуже чітко:

ст.-сл. *палити* «палити; спалювати; палати; горіти», *полѣти* «палати; горіти», болг. *пáлы* «палити; спалювати», «підпалювати, запалювати», «палити (піч)», «палити, пекти», *пáлвам* «запалювати», *опáлвам* «обпалювати (з усіх боків)», *пáлѣж* «підпал», *пáлѣво* заст. «паливо», «кресало», макед. *пали* «запалювати; підпалювати; розпалювати», «пекти, палити», *опали* «обпалити, обпекти», схв. *пáлєж* «підпал; пожежа», *пáликућа* «палій», *пáлити* «палити; підпалювати; запалювати», *пáља* «скіпа, лучина; смолоскип», *пáльвина* «гар, горіле; підпал», *пáльв* «горючий», *пáлька* «пожарище, згарище, згар», *опáла* «опік», *опáлити* «обпалити; спалити; попалити», *опáльєн* «обпалений, обпечений; засмаглий, смуглявий», *опáльвати* «обпалювати; обпикати; спалювати», *пáльште* «попелище, згарище», слн. *páliti* «палити; спалювати», *palinka* «горілка», ч. *páliti* «палити; спалювати», *palivo* «паливо», *opálený* «обпалений, обпечений; засмаглий», *opálití* «обпалити; опалити; обвуглити», *opalování* «видал, видалювання (цегли); загоряння», *opálek* «недогарок», словц. *opálit'* «обпалити, обсмажити, обвуглити», «спалити», «обпекти», *opálit' sa* «обпектись, обпалитись, засмагнути», *opalok* «недогарок, недокурок», *opalovať sa* «засмагати»; *pálit'* «палити, припикати, пекти», «палити (свічки)», «спалювати», «обпикати», «палити, курити», «видалювати (цеглу)», *palivo* «паливо», *pálcivý* «жаркий, гарячий, пекучий»; *pála* «спека, жар, пекло», «жар, температура», *pálava* «сильна спека, жар», *pálenie* «спалювання, спалення», «перегонка (спирту)», «паління, куріння», «видалювання, видал», *pálenka* «горілка», *pálený* «палений», «видалений», влуж. *palić* «пекти, палити, спалювати», «смажити», «видалювати», *palić so* «горіти», *paliwo* «паливо, пальне», *paliwu* «горючий, пальний», *palacy* «гарячий, жаркий, пекучий», *palak* «пальник», техн. «запал», *palatosć* «горючість, спаленність, займистість», *palnišćo* «пальник», *palnosć* «горючість, займистість», *palny* «горючий, пальний», нлуж. *palenje* «палити, пекти, припикати», «горіти», «паливо, пальне», *paleńc* «горілка», *paleńcować* «пити горілку», *paliwo* «паливо, пальне», «дрова, паливо, пальне», «спалювання», «горіння», п. *palcy* «пекучий, жаркий, гарячий», *palić* «палити; спалювати», *paliwo* «паливо», *paliwowu* «палівний», *palenie* «топлення, палення», «запалювання», «спалювання», «видал», «паління», *palarnia* техн. «видалювальний цех», *palanka* «горілка», *palacz* «опалювач», «кочегар», «курець», *opalać* «опалювати; обпалювати», *opalać się* «загоряти», заст. «опалюватися», *opalarnia* техн. «цех видалу», *opalenizna* «засмага», «нагар», *opał* «паливо; дрова; опалення», *opalek* «головешка», «недопалок», *opalowu* «палівний» (СтСлУкр, 150, 164; БРСл., 404, 434; МРР, 455, 482; СХРСл., 542, 580; ЧРС, I, 548; II, 8; СРС, 287, 303; БСРС, III, 19–21; ВЛРС, 162, 163; ДСНС, 222, 223; БПРС, I, 629; II, 7–9; Преобр., I, 9).

Набір значень, які розвивають рефлекси псл. **pal-*, зводиться до таких основних варіантів, як «гарячий, жаркий, пекучий», «обпалений», «засмаглий», «палівний», «жар», «спека», «паливо, пальне», «горючість, спаленність, займистість», «палати; горіти», «палити; спалювати», «обпикати», «пекти».

Псл. **paliti* продовжує іє. **pol-* / **plē-* / **plō-* «палити», зіставляється з лит. *pelenai* «попіл», *pelėnė* «вогнище, огнище», лтс. *pėlni* «попіл», дпрус. *pelanne* «т. с.», вірм. *phailēm* «блищати» (Преобр., II, 729; Ф., III, 192–193, 273; ЕСУМ, IV, 195, 264–266, 504). Як бачимо, деривати семи 'гарячий', а отже, і сама ознака *гарячий* чітко засвідчені в семантиці індоевропейського кореня.

Розвиток переносного, соціально-етичного значення спостерігається в українській (*опáла*), російській (*опáла*, заст. *опалиться* (на кого), *опáльный*), білоруській (*опáла*), болгарській (*опáльник, опáльница*), сербохорватській (*пáльвина, пáлити*), польській (*paliwoda, opał*) мовах (СУМ, V, 700; СлРЯ, II, 848, 849; БРСл., 404; СХРСл., 580; БПРС, I, 629; II, 9; ЕСУМ, IV, 195).

Корінь **-теопл-**. Складник фрагмента «соціально-етична оцінка особи» мовної картини світу часів Київської Русі — друс. *теопль* «старанний; який береється за справу з душею; сповнений любові» (*1078, ЛНик-1, 107; XI–XII, сп. XVI, Варл., 170), входить до словотвірного гнізда давньоруських слів із коренем **-теопл-**: *теплыи* «який містить у собі теплоту, теплий; жаркий; гарячий», *тепло* «теплота», присл. *тепло* «не холодно; із запалом, завзято, старанно», *теплѣ* «із запалом, завзято, старанно», *теплота* «теплота, тепло», *теплотьныи* «теплий; який виробляє теплоту», *теплынь* «тепла пора, відлига», *теплыи* «який містить у собі теплоту, теплий; жаркий», *топлыи* «гарячий, палкий, запопадливий» (Ср., III, ч. 2, 948–950, 980). У семантиці лексем із прямим значенням (*теплыи*, *тепло*, *теплота*, *теплотьныи*, *теплынь*, *теплыи*) сема ‘теплий’ є інваріантною. У лексемах із непрямыми значеннями (друс. *теплѣ*, *топлыи*) ознака *теплий* виражена імпліцитно.

Друс. **-теопл-** пов’язане із праслов’янським коренем, який виступає у варіантах **teplъ* / **toplъ* (Ф., IV, 44, 78; ЕСУМ, V, 547–548, 599). У дериватах псл. **teplъ* / **toplъ* чітко простежується ознака *теплий*:

ст.-сл. *топло* «тепло», *топлота* «теплота», *топль* «теплий», болг. *топлєне* «зигрівання, нагрівання», *топливо* «паливо», *топлина* «теплота, тепло», *топло* «тепло», *топлотѣ* «теплота, приємне тепло», *топля* «гріти, зігрівати», макед. *топи* «топити, розплавляти, плавити», *топли* «зігрівати, гріти, підігрівати», *топлина* «теплота, тепло», *топлица* «гаряче джерело», схв. *топѣти* «топити, палити, розтоплювати; плавити, розплавляти», *топлѣти* «нагрівати, підігрівати», *топао* «теплий», *топлик* «теплий південний вітер», *топлинѣ*, *теплѣта* «теплота», *топлице* «гаряче джерело», *топлѣница* «шматок хліба, просочений гарячим свинячим салом», слн. *tōpel* «теплий, жаркий», *tōpel* «т. с.», *teplina* «теплота, тепло», *toplo vreme* «теплий», *toplomer* «термометр», *toplōta* «т. с.», *toplice* «теплі води, курорт із теплими водами», ч. *teplo* «тепло, теплота», *teplota* «температура», *teplý* «теплий; гарячий», *teplotkovnyj* «теплогорючий», слц. *teplo* «тепло, теплота», *teplý* «теплий», *teplica* «гаряче джерело», влуж. *tepić* «топити (піч)», *tepiwo* «паливо», *tepienje* «опалення», нлуж. *topiš* «топити, опалювати», *topjonu* «нагрітий», *topjenje* «опалення; паливо», п. *ciepły* «теплий», *ciepło* «тепло, теплота», *cieparnia* «теплица, оранжерея», *cieplica* «гаряче джерело», «парня» (СтСл., 699; БРСл., 660; МРР, 808; СХРСл., 945–946; SRS, 609; Pretnar, 862; ЧРС, II, 428; СРС, 536; ВЛРС, 324–325; DSNS, 432–433; БПРС, I, 112).

Набір значень, які розвивають рефлексі псл. **teplъ* / **toplъ*, зводиться до таких основних варіантів, як «гріти», «топити», «опалювати», «палити», «розплавляти», «зігрівання», «опалення», «паливо», «тепло», «теплий», «гаряче джерело».

Друс. *теопль* зводиться до псл. **teplъ* «теплий», яке традиційно вважається більш давнім, ніж **toplъ* (Ф., IV, 44; ЕСУМ, V, 547–548). Водночас В. Г. Складенко, аналізуючи умови праслов’янського чергування голосних *е* : *о* та з’ясовуючи взаємовідношення праслов’янських форм **teplъ* і **toplъ*, відзначає, що «в поодиноких випадках дієприкметники, утворені від дієслів з кореневим голосним *е*, зберігають у пізньопраслов’янській мові первісний кореневий голосний *о* (іноді пізньопраслов’янській мові властиві обидві форми дієприкметника — з первісним кореневим голосним *о* і з аналогічним кореневим голосним *е*). До таких випадків ми відносимо, наприклад, псл. **toplъ* “теплий” [...], що за походженням є дієприкметником на -І- від дієслова **tepti* “бути теплим”, яке не збереглося в жодній із слов’янських мов. У пізньопраслов’янській мові, крім форми **toplъ* “теплий”, існувала також форма **teplъ* “т. с.” [...], яку ми вважаємо аналогічною, зумовленою впливом дієслова **tepti* “бути теплим”»²¹.

Псл. **teplъ* / **toplъ* сягає іє. **tep-* «бути теплим», споріднене дінд. *tápati* «нагріває, нагрівається, горить», *tápyati* «т. с.», *taptás* «розжарений, розпечений, га-

²¹ Складенко В. Г. Етимологічні розвідки. 7. Невіста // Мовознавство. — 2007. — № 3. — С. 8.

рячий», *taptát* «жар», *tāráyati* «нагріває, розжарює», авест. *tārayeiti* «нагріває», *tafta-* «запальний, гарячий», *tāftan* «горіти, гріти, світити», лат. *tepeō* «бути теплим», *tepidus* «теплий», гр. *τέφρα* «попіл, зола», ірл. *ten* (<*tepnos) «вогонь», *té* (<**tepent-*) «гарячий» (Ф., IV, 44, 78; ЕСУМ, V, 547–548, 599). Ознака «теплий» експлікована дериватами семи ‘теплий’, які засвідчені в семантиці індоєвропейського кореня.

Перехід до переносного значення відбувся в українській (*теплий*), російській (*теплый*), білоруській (*цёплы*), болгарській (*топлинă, топлотă, топъл*), сербохорватській (*топао*), чеській (*teplý*), словацькій (*teplý*), польській (*ciepły, ciepło*) мовах (СУМ, X, 77–78; СРЯ, IV, 356; РБС, II, 475; БРСл., 660; СХРСл., 945–946; ЧРС, II, 428; СРС, 536; БПРС, I, 112) і за своїм характером є загальнослов'янським.

Корінь **-стоуд-** / **-стыд-**. Лексеми з цим коренем, які беруть участь у моделюванні фрагмента «соціально-етична оцінка особи» мовної картини світу часів Київської Русі, специфікуються на вираженні семантики сорому: *безстоуда* «людина, яка скоїла ганебний вчинок; безсоромна людина», *безстоудъ* «т. с.», *безстоудъникъ* «т. с.», *стоудословьць* «той, хто без сорому лається непристойними словами, нехтуючи правилами поведінки в суспільстві, виказуючи неповагу до людей», *стоудънь* «який згоряє від сорому; осоромлений», «непорочний, безвадний, безгрішний; за якого не буде соромно», «байдужий; неквапливий; ледачий; недбалий», *безстоудъныи* «який скоїв ганебний вчинок; безсоромний», «неугодний Богові, такий, якого не любить Бог», *богостоудъныи* «неугодний Богові, якого не любить Бог», *непостыдъныи* «непорочний, безвадний, безгрішний; за якого не буде соромно» (*1262, ЛС-1, 476; *1178, ЛК, ЛІ-3, 215зв.; *1190, ЛК, ЛІ-3, 215зв.; сп. XII–XIII, Ио. Злат.-6, 345; сп. XII–XIII, Ио. Злат.-7, 355; Изб. 1073, 172зв.; *1039, ЛНик-1, 81; ЖФСт., арк. 64; XII, Проском., 3; XI–XII, сп. XVI, Варл., 170; СлРЯ XI–XVII, I, 141, 173–174; СДРЯ XI–XIV, V, 330).

Крім зазначених іменників і прикметників, до гнізда друс. **-стоуд-** / **-стыд-** входять також лексеми: *стоудънь* «холодний», *стѣдении* «т. с.», *безстоудие* «безсоромність», *безстоудно* «безсоромно, ганебно, стидко», *безстоудство-вати* «поводитися безсоромно», *стѣдениє* «холод», *стѣдень* «т. с.», *стѣденьство* «т. с.», *стѣденица* «купальня», *стѣденецъ* «джерело, ключ», *стѣдовъныи* «ганебний», *стѣдодѣяние* «розпуста», *стѣдъ* «сором; наруга; ганебний учинок», *стѣдство* «сором», *стѣдъныи* «огидний, гидкий», *ѣстыдити* «прохолодити, освіжити», перен. «охолодити», *ѣстѣдѣти* «охолодитися, прохолонути», *ѣстыдѣтиса* «настрахатися, злякатися; проїнятися благоговінням», *ѣстындѣти* «застигти, прохолонути; охолонути, збайдужіти», *стыдъкыи* «ганебний; порочний; безславний», *стыдъць* «ганебно, з ганьбою», *стыдълыи* «скромний», *стыдъныи* «ганебний», *стыдѣние* «сором; повага, шана; шанобливість; непристойність», *стыдѣтиса* «соромитися; вважати образливим, ганебним; зневажати; поважати, шанувати» (до *852, ПВЛ-1, 8; *1074, ПВЛ-1, 196; Хр. Амарт., 78; Шестодн. Ио. экз., 188; ЖНиф. (Вяз.), 64зв.; Ср., III, ч. 1, 574–577, 581–583; ч. 2, 1290–1292; СДРЯ XI–XIV, I, 141–142). У семантиці лексем із прямим значенням (*стоудънь, стѣдении, стѣдениє, стѣдень, стѣденьство, стѣденица, стѣденецъ, ѣстыдити, ѣстѣдѣти*) можна виділити інваріантну сему ‘холодний’. У семантиці лексем із соціально-етичним, переносним значенням ознака «холодний» виражена імпліцитно.

На ґрунті вихідної ознаки «холодний» у словотвірному гнізді давньоруських слів із коренем **-стоуд-** / **-стыд-** сформувалися прямо протилежні соціально-етичні значення в межах семантичної опозиції «повага / неповага». Зв'язок нега-

тивно конотованих соціально-етичних значень «безсоромність», «безсоромно, ганебно, стидко», «поводитися безсоромно», «розпуста», «сором; наруга; ганебний учинок», «сором», «соромитися; вважати образливим, ганебним» із вихідною ознакою «холодний» здійснюється через значення, які відбивають викликані холодом неприємні фізичні відчуття від контакту з чимось замерзлим, затверділим від холоду, а також психічні відчуття (насамперед страх). На рівні друс. *стыдъниѣ* «сором; повага, шана; шанобливість; непристойність», *стыдѣтисѧ* «соромитися; вважати образливим, ганебним; зневажати; поважати, шанувати» спостерігається одна із форм вторинного синкретизму²², який виникає не безпосередньо з первинного, вихідного семантичного ядра, яким у даному випадку є ознака «холодний», а розвивається поступово в процесі змін синкретичної семантичної структури лексеми. Семантика друс. *стыдъниѣ*, *стыдѣтисѧ* синкретична й енантіосемічна водночас. Ланкою, на якій відбувалося переакцентування конотації від негативної до позитивної, вірогідно, були семи, що маркують семантику «відчуття страху й холоду всередині, скутість, прохолодні стосунки і под.» Ці семи актуально або латентно наявні і всередині словотвірного гнізда як єдиного цілого, і в семантичній структурі окремих лексем (зокрема, *стыдѣтисѧ* «настрахатися, злякатися; проїнятися благоговінням»).

Друс. *-стоуд-* / *-стыд-* сягає псл. **stud-* (Преобр., II, 1126–1127, 1130). Ознака «холодний» широко простежується в дериватах псл. **stud-*:

ст.-сл. *стоудень* «холодний», *стоудень* «холод, мороз, холоднеча», болг. *студ* «холод, мороз», *студенина* «холод, прохолода», *студенѣя* «холодіти», *студенокръвен* «холоднокровний», діал. *студлів* «мерзлякуватий», *студовѣт* «морозний», *студоустойчив* «морозостійкий», *студѣвам* «мерзнути, потерпати від холоду», макед. *студ* «холоднеча, холод», *студен* «дуже холодний, студений, холодний», *студенец* «кљоч, джерело», схв. *застѣдети* «похолодати», *стѣд* «холоднеча, холод», *стѣдан* «дуже холодний, студений, холодний», *стѣдѧц* «кљоч, джерело», *стѣденѣ* «листопад», *стѣденица* «джерельна вода», *стѣнути се* «охолодитися, остигнути», слн. *studēn* «холодний», *studēnček* «кљоч, джерело», *studēnec* «т. с.», *studēnčnica* «джерельна вода», ч. *studánka* «кљоч, джерело», *studeně* «холодно», *studený* «холодний», *studnice* «криниця», *zastudit se* «застудитися», *stydnouti* «стигнути, остигати», «застигати (про розсіл)», «замерзати (про руки взимку і т. ін.)», слц. *studený* «холодний», *studňa* «криниця», *studnica* «джерело», *stuhnutý* «затверділий, задубілий; застиглий, остиглий», влуж. *studnyć* «стигнути, холонути», *studnja*, *studzeń* «криниця», *studnjer* «колодязний майстер», нлуж. *studnuś* «охолоджувати», п. *studzić* «остуджувати, охолоджувати; студити, вихолоджувати», *studnice* «криниця», *studzienny* «колодязний; перен. холодний, дуже холодний, студений», *stygnać* «стигнути, холонути, остигати; холодіти», *stygnićcie* «стигання, охолодження», *zastygły* «застиглий; остиглий», *zastygnąć* «захолонутися, застигти; остигнути», заст. *zastudzić* «застудити, захолодити (желе і т. ін.)» (СтСл., 631; БРСл., 638; МРР, 783; СХРСл., 224, 912, 919; SRS, 575; ЧРС, II, 382–384, 642; СРС, 501; ВЛРС, 303; DSNS, 399; БПРС, II, 394–395, 686).

Набір значень, які розвивають рефлекси псл. **stud-*, зводиться до таких основних варіантів: «мороз, холод», «мерзнути», «остигати», «джерело», «криниця», «холодний».

Псл. **stud-* сягає іє. **stou-*, **stū-*: лит. *stūgti*, *stūgstu* «стирчати угору», гр. *στῦα* «роблю жорстким», *στῦρες* «льодяний холод», *στῦς* «жах, огида, відраза», *ἐστῦον* «відчуваю огиду, відрazu, жахаюсь», *στῦρος* «огида, відраза, предмет ненависті», *στῦερός* «ненависний, страшний, жакливий», двіпнгерм. *stokkr* «деревний стовбур, свая, кіл», двнім. *stoc* «палиця, стовбур», нім. *stock* «т. с.» (Преобр., II, 1127;

²² Межжеріна Г. В. Синкретизм семантики давнього слова та східнослов'янські лексеми XI–XIII ст. // Проблеми зіставної семантики / Відп. ред. М. П. Кочерган. — К., 2003. — Вип. 6. — С. 191.

Ф., III, 786–787). Наявність сем ‘холодний’, ‘твердий’, ‘страх’, ‘жах’, ‘огида’ в семантиці дериватів іє. **stou-*, **stū-* маркує і ознаку «холодний» і ознаку «твердий», а також свідчить про те, що розвиток культурної семантики цих ознак міг відбутися ще за індоевропейських часів. Відомі й інші погляди на природу псл. **stud-*. Зокрема, А. С. Львов, досліджуючи вживання дериватів псл. **stud-* у пам’ятках старослов’янської писемності, дотримується думки, що загальнослов’янський корінь **stud-* «не має відповідностей за межами слов’янських мов»²³.

Розвиток усередині гнізда **stud-* соціально-оцінних, пов’язаних із моральною сферою значень (як негативно конотованих «безсоромний», «огидний», «грішний» і под., так і позитивно конотованих «пройнятися благоговінням», «скромний», «повага, шана; шанобливість», «поважати, шанувати») на основі вихідної ознаки «холодний» пояснюється, очевидно, не тільки семантичним переходом «холодний» → «неприємний; який викликає огиду», а й наявністю зв’язку між значенням «холодний» і похідним від нього «затверділий, задубілий, застиглий». Кореляція холодного й твердого чітко простежується в семантиці таких слов’янських і неслов’янських дериватів індоевропейського кореня, як укр. *застигати* «твердіти або згущуватися під час охолодження», *застіглий* «який став твердим або густим під час охолодження», рос. *стыть*, *стынуть* «густіти, переходити в твердий стан при охолодженні; тверднути від морозу, перетворюватися на лід; робитися холодним і твердим (про труп); клякнути; нерухомо стояти», схв. *stínuti se* «охолоннути, остигнути; згуститися, затвердіти (про масло, сало і т. ін.)», ч. *stydnouti* «замерзати; застигати (про жир і т. ін.)», слц. *stuhnuty* «застіглий; захололий, остиглий; заляклий (про мертвого)», п. *zastygły* «захололий, остиглий», *zastygnąć* «захолоннути; остигнути», лит. *stūgti*, *stūgstu* «стирчати угору», гр. *στέω* «роблю жорстким», дпівнгерм. *stokkr* «деревний стовбур, свая, кіл», двнім. *stoc* «палиця, стовбур», нім. *stock* «т. с.» (Грінч., II, 101; СРЯ, IV, 297; СХРСл, 912; ЧРС, II, 384; СРС, 501; БПРС, II, 686; Преобр., II, 1127; Ф., III, 786–787). Протиставлення «теплий, рухомий, нетвердий» / «холодний, нерухомий, твердий» зводиться до глибинної опозиції, яка лежить в основі мовної картини світу, — опозиції «живий / мертвий». У такому контексті розвиток соціально-етичного значення «огидний» на ґрунті значення «холодний» видається цілком виправданим.

Перехід до переносного, соціально-етичного значення відбувся в українській (*стид*, *стидкий*), російській (*стыдливый*), болгарській (*студѣн*, заст. *стүден*), македонській (*студенина*), сербохорватській (*бѣстїдан*, *бѣстїднїк*, *стїд*, *стїдак*, *стїдљив*), словенській (*stúden*), чеській (*stud*, *styděti se*, *stydlivý*, *stydno*), словацькій (*stud*) мовах (СУМ, IX, 693–694; СРЯ, IV, 296; БРСл., 633, 638; МРР, 783; СХРСл., 38, 912; SRS, 575; ЧРС, II, 382, 384; СРС, 501) і за своїм характером є загальнослов’янським.

Корінь **-мърз-**. Моделювання фрагмента «соціально-етична оцінка особи» мовної картини світу часів Київської Русі здійснюється за участю лексем із коренем **-мърз-** — прикметника *мързѣхъ* «поганий, грішний, який викликає огиду», «огидний, гидкий» і похідного від нього *прѣмързѣхъ* «дуже поганий, грішний; який викликає надзвичайну огиду» (сп. XII, ЕКорм., 397; стаття до реєстрового *пагоубъникъ* у СДРЯ XI–XIV, VI, 336).

Крім друс. *мързѣхъ* і *прѣмързѣхъ*, до словотвірного гнізда слів із коренем **-мърз-** входять такі лексеми, як *мързнути* «замерзати», *мързость* «те, що ви-

²³ Львов А. С. Очерки по лексике памятников старославянской письменности. — М., 1966. — С. 144.

кликає огиду, мерзота», *мързостьнъ* «який викликає огиду, бридкий», *мързостъньми* «мерзотний, огидний, гидкий; гріховний», *мързостьньми* «т. с.», *мързъко* «мерзенно, огидно, бридко, препогано», *мързѣти* «викликати огиду», *морозъ* «мороз», *измързнуоти* «замерзнути», *намързнуотиса* «замерзнути, застудитися», *морозити* «заморозити, вкрити льодом», *заморозъ* «заморозки», *ѿмързѣти* «огиднути, спротивити» (Хр. Амарт., 95; Изб. 1076, 410–411, 426; XIII, сп. к. XIV, Пч., 518; Ср., III, ч. 2, 1221; СлРЯ XI–XVII, IX, 97–98, 288; X, 145; СДРЯ XI–XIV, III, 325; IV, 41; V, 24, 95–96). У семантиці лексем із прямим значенням (*мързнуоти*, *морозъ*, *измързнуоти*, *морозити*, *заморозъ*, *намързнуотиса*) сема ‘холодний’ виступає як інваріантна. У семантиці лексем із переносним значенням ознака «холодний» виражена імпліцитно.

Друс. -*мърз-* сягає псл. **mъrz-*, пов’язаного чергуванням з **morz-* (Преобр., I, 565–566, 595; Ф., II, 603–604; ЭССЯ, XX, 8–17; XXI, 156–168; ЕСУМ, III, 441–442, 515). Аналіз семантики рефлексів псл. **mъrz-* / **morz-* засвідчує, що в цьому гнізді ознака «холодний» експліцитно виступає у вигляді таких варіантів:

а) «холодний, морозний»:

ч. *mrazivŭj*, слц. *mrazivŭj* «холодний, морозний» < псл. **morzivъjъ*; нлуж. *mrozowaty* «морозний, холодний» < псл. **morzovatъjъ*; болг. *мразовѣтый*, схв. *mrazòvjt* «морозний, холодний», макед. *мразовит*, слн. *mrazovit* «морозний», ч. *mrazovitŭj* «холодний як лід» < псл. **morzovitъjъ*; ч. *mrazovŭj* «морозний» < псл. **morzovъjъ*; п. діал. *mrozliwŭ* «морозний» < псл. **morzlivъjъ*; ст.-сл. *мразънъ* «морозний», болг. *мрѣзен* «дуже холодний», макед. *мразен* «льодяний, морозний», слн. *mrázen* «холодний, морозний», влуж. *mrózny* «морозний, льодяний», слнц. *mrozny* «морозний» < псл. **morzъnъjъ*; слв. *mařlěvi* «морозний» < псл. **mъrzlivъjъ*; стслн. *mrzel* «холодний» < псл. **mъrzlъjъ*;

б) «предмет мерзлий, льодяний, холодний (сік, морозиво, земля, вугілля і т. ін.)»:

схв. *mrzliŭna* «про щось мерзле, льодяне», ч. *mrzliŭna* «фруктовий сік із цукром прокип’ячений і охолоджений; морозиво», влуж. *mjerzliŭna* «морозиво» < псл. **mъrzliŭna*; схв. *mrzъlъak* «грудка замерзлої землі», п. діал. *mařlak* «сорт кам’яного вугілля, немовби замерзлого» < псл. **mъrzl’akъ*;

в) «лід, іній, сніг, сніжинка, туман, імла, ожеледь»:

слн. *mrázica*, п. *mrozica* «іній» < псл. **morzica*; слнц. рідко *mrozòvině* «іній, який осідає на волосі, вусах, одязі» < псл. **morzovina*; болг. *мразъ*, діал. *мрас* «лід», діал. *мраз* «т. с.», макед. *мраз* «лід», схв. *mráz* «іній, паморозь; лід», діал. *mràs* «лід», слн. *mráz*, влуж. *mróz* «іній», ст.-п. *mróz* «сніг, іній» < псл. **morzъ*; слн. *mraznica* «морозний туман, імла; маленька сніжинка; ожеледь» < псл. **morzъnica*;

г) «холод, мороз»:

ч. *mrazikъ* «невеликий мороз», слнц. *mrázic* «морозець», п. *mrozic* «легкий мороз» < псл. **morzikъ*; ч. *mrazina* «мороз» < псл. **morzina*; болг. *мразовѣна* «мороз, холод», нлуж. *mrozowina* «мороз» < псл. **morzovina*; ст.-сл. *мразъ* «мороз», болг. *мразъ* «великий холод, мороз», *мрас* «сильний холод, мороз», макед. *мраз* «мороз, холод», схв. *mráz* «холод, мороз; холод, який відчуває людина під час лихоманки», слн. *mráz* «холод, мороз», ст.-ч. *mráz* «мороз», ч. *mráz* «сильний холод», слц. *mráz* «мороз», влуж. *mróz* «т. с.», полаб. *morz* «т. с.», слнц. *mróz* «т. с.», нлуж. *mroz* «мороз, холоднеча», ст.-п. *mróz* «сильний холод» < псл. **morzъ*; схв. *mrzliŭna* «холод, холоднеча», *mrzliŭna* «т. с.», слн. *mrzliŭna* «т. с.», влуж. *mjerzliŭna* «т. с.» < псл. **mъrzliŭna*; слн. *mrzota* «холод, холоднеча» < псл. **mъrzota* / **mъrzotja*;

г) «тремтіння, озноб, лихоманка»:

слн. *mrzliŭna* «лихоманка, тремтіння, дрож, озноб» < псл. **mъrzliŭna*;

д) «замерзати, мерзнути, заморожувати»:

болг. *mrǎžj* «морозити», макед. *мрази* «леденити, заморожувати, холодити», слн. *mráziti* «морозити», ч. *mráziti se* «мерзнути», *mráziti* «охолоджувати», п. *mrzić* «заморожувати; піддаватися впливу холоду, мерзнути» < псл. **morziti*; болг. діал. *мръзѣ* (сѣ) «мерзнути, страждати від холоду», слн. *mrzěti* «мерзнути» < псл. **mrzěti*; болг. *мръзна* «мерзнути; замерзати, перетворюватися на лід», «замерзати, вимерзати (про посіви)», стар. *мръзѣж* «мерзнути», діал. *мръзна* «мерзнути, страждати від холоду», макед. *мрзне*, слн. *mrzniti* «мерзнути, замерзати», схв. *мрънути* «мерзнути, замерзати, холодити, клякнути, дубіти», ч. *mrznouti* «мерзнути, страждати від холоду; дубіти, тверднути», слц. *mrznúť* «застигати; терпіти холод, дубіти», влуж. *mjerznuć* «мерзнути», нлуж. *marznuś* «т. с.», *merznuć* «т. с.», полаб. *marzně* «морозити», ст.-п. *marznąć* «замерзати, застигати, перетворюватися на лід; мерзнути», п. *marznąć* «замерзати, застигати на холоді; мерзнути; бути виставленим на холод», слнц. *mařnqс* «замерзати, перетворюватися на лід; мерзнути» < псл. **mrznqti* (ЕССЯ, XX, 8–17; XXI, 157–168; СтСл., 333).

Стосовно семантичних відношень усередині гнізда псл. **mrz-* / **morz-* у науковій літературі висловлювалися різні думки. Зв'язок між **mrzti* і **mrzъkъ* одні вчені встановлювали на основі мотивації «холодний, застиглий як труп» → «який викликає огиду, бридкий», інші — на ґрунті мотивації «тремтіння від холоду, жаху; гусяча шкіра», ще інші — на ґрунті мотивації «паморозь, іній, який замерзає при падінні дощу» (ЕССЯ, XX, 12; XXI, 164).

Розвиток усередині гнізд **mrz-* і **morz-* соціально-оцінних значень «огидний», «грішний» та ін. на основі вихідного значення «холодний» був, імовірно, пов'язаний як із семантичним переходом «холодний» → «неприємний; який викликає огиду», так і з переходом «холодний» → «нерухомий, твердий». Зв'язок семантики холодного й нерухомого, твердого відбитий у значеннях таких, зокрема, дериватів псл. **mrznqti*, як болг. *мръзна* «замерзати, перетворюватися на лід», діал. *мръзна* «робитися твердим від холоду», схв. *мрънути* «замерзати, холодити, дубіти», ч. *mrznouti* «мерзнути; дубіти, тверднути», слц. *mrznúť* «застигати; терпіти холод, дубіти», ст.-п. *marznąć* «замерзати, застигати, перетворюватися на лід», п. *marznąć* «замерзати, застигати на холоді», діал. *marznąć* «замерзати (про воду; мерзнути)», *marznóć* «замерзати, перетворюватися на лід», слнц. *mařnqс* «замерзати, перетворюватися на лід» (ЕССЯ, XXI, 163). Ця мотиваційна модель аналогічна тій, що спостерігається в семантиці псл. **stud-* (див. вище), і також зводиться до глибинної опозиції, яка лежить в основі мовної картини світу, — опозиції «живий / мертвий».

Псл. **morz-* / **mrz-* продовжують іє. **mer-g'-* «мокрый, гнилий» та іє. **merg'h-* «гнити, намокати». За межами слов'янських мов деривати псл. **morz-* / **mrz-* є спорідненими з алб. *mardhem* «мерзну, дрижу від холоду», *mardhe* «гусяча шкіра», *marth* «мороз» (ЕССЯ, XX, 12).

Розвиток переносної, соціально-етичної семантики у дериватів псл. **mrz-* / **morz-* засвідчений в українській (*мерзенний, мерзотник*), російській (*мерзавец, мерзкий*), болгарській (*мръзеливъй, мерзавец*), македонській (*мрзешник, мрзла, мрзлив, мрзло*), сербохорватській (*мрзавац, мрзитель, mrza, мрѣжѣње, мрѣжити, мрѣжућа*), словенській (*mrzek, mržnja, mrzljiv*), чеській (*mrzeti se, mrzký, mrzutý, mrzout*), словацькій (*morózny, mrzák, mrzutý, mrzký*), верхньолужицькій (*mjerzjanje, mjerzać, mjerzawy*), польській (ст. *mierziony, mirziony, mierzny*, ст. і діал. *mierzieniec*, діал. *mierski*) мовах (СУМ, IV, 676–677; СлРЯ, I, 345; БРСл., 314; МРР, 360; СХРСл., 417, 418; SRS, 210; ЧРС, I, 405; СРС, 209, 213; ВЛРС, 122; ЕССЯ, XX, 8–17; XXI, 157–168).

Отже, у фрагменті «соціально-етична оцінка особи» мовної картини світу часів Київської Русі ознаки стану «гарячий», «теплый», які представляють повнось «гарячий», маніфестовані коренями *-яр-*, *-(с)вар-*, *-пал-* *-теопль-*, ознака стану «холодний» — коренями *-стоуд-* / *-стыд-*, *-мърз-*. У кількісному відношенні оз-

накова опозиція «гарячий / холодний» є пропорційною: у реалізації опозиції «гарячий / холодний» беруть участь двадцять лексем, з яких десять репрезентують полюс *гарячий* і десять — полюс *холодний*: *ярыи, жаривъ, жаролюбивъ, жаростънь, жарливъ, опаливъ, сварникъ, сваросъвътъникъ, сварливъ, теопль, безстоуда, безстоудъ, безстоудъникъ, безстоудънии, стоудънь, непостыдънии, стоудословъць, богостоудънии, мързькыи, прѣмързькыи*. У XI–XIII ст. семантика всіх давньоруських лексем (із коренями **-яр-**, **-(с)вар-**, **-пал-**, **-теопль-**, **-стоуд-** / **-стыд-**, **-мърз-**), які беруть участь у моделюванні фрагмента «соціально-етична оцінка особи» мовної картини світу часів Київської Русі, зберігала зв'язок із первинною внутрішньою формою. Ознаки «гарячий» і «теплий», які лежать в основі внутрішньої форми лексем із коренями **-яр-**, **-(с)вар-**, **-пал-**, **-теопль-**, і ознака «холодний», яка лежить в основі внутрішньої форми лексем із коренями **-стоуд-** / **-стыд-**, **-мърз-**, простежуються в давньоруський, праслов'янський та індоевропейський періоди і є для цих лексем прототиповими.

Континуанти праслов'янських коренів, до яких зводяться друс. **-яр-**, **-(с)вар-**, **-пал-**, **-теопль-**, **-стоуд-** / **-стыд-**, **-мърз-**, засвідчують у переважній більшості слов'янських мов перехід від прямих до переносних соціально-етичних значень. У семантиці коренів **-яр-**, **-(с)вар-**, **-пал-**, **-теопль-** переосмислення ознак «гарячий» і «теплий», а в семантиці коренів **-стоуд-** / **-стыд-**, **-мърз-** — ознаки «холодний» відбулося не пізніше праслов'янського періоду. Всередині гнізд псл. **stud-* і **mъrz-* / **morz-* розвиток соціально-етичних значень («огидний», «безсоромний», «грішний» та ін.) на основі вихідного значення «холодний» пов'язаний як із семантичним переходом «холодний» → «неприємний; який викликає огиду», так і з переходом «холодний» → «нерухомий, твердий». Зв'язок семантики холодного й нерухомого, твердого зводиться до глибинної опозиції, яка лежить в основі мовної картини світу, — опозиції «живий / мертвий».

Співвідношення семантики лексем із прямими і переносними значеннями відбиває міцний зв'язок фізичного стану людини (у даному випадку це наявність / відсутність позитивних або негативних внутрішніх фізичних відчуттів, наприклад, відчуття болю різного ступеня як результат впливу жару, тепла, холоду) із її душевним станом (збудження, роздратованість, спокій тощо), духовністю і моральними якостями (агресія, гнів, щирість та ін.). Саме в такому напрямку до кінця XIII ст. на ґрунті вихідних ознак «гарячий», «теплий», «холодний» відбувається розвиток пов'язаних із соціально-етичною оцінкою людини ад'єктивних значень: «холодний (предмет, повітря тощо)» → «змерзлий (про людину)» → «неприємний, огидний» → «поганий; грішний; порочний; безславний (про людину)»; «гарячий (предмет, повітря тощо)» → «обпалений, обпечений (про людину)» → «болісний, пекучий» → «гнівний; невдоволений; розлючений; сварливий (про людину)». Яскравим прикладом відбиття на лексичному рівні зв'язку фізичного і духовного, морального може слугувати семантична структура друс. *опалати*, яка поєднує в собі пряме значення «обпалювати» і переносне значення «очищувати вогнем».

У фрагменті «соціально-етична оцінка особи» мовної картини світу часів Київської Русі корені, які репрезентують ознаку «гарячий», маркують семантику сварки, гніву, жорстокості, а корені, які репрезентують ознаку «холодний», — семантику сорому та огиди. Позитивну семантику розвиває середній, нейтральний член ознакової тріади — корінь **-теопль-**. Соціально-етичні значення, утворені в результаті переосмислення релевантних для природних об'єктів первинних ознак «гарячий», «теплий», «холодний», досить численні й виявляють

широкий спектр трактування цих ознак у мові культури. Ця ситуація може бути розцінена як аналогічна такій, що спостерігається на рівні ознаки-символу, коли «культурне тлумачення ознак, яке втягує в їхнє семантичне поле незрівнянно ширше коло асоціацій, конотацій, текстових мотивів, іноді виявляється багатшим від мовної семантики»²⁴. Ознаки, що виникли в результаті переосмислення прототипових ознак «гарячий», «теплій», «холодний», не тільки не розрізнені, а й утворюють самостійне семантичне поле. При цьому семи, які є інваріантними для ознак прототипових, первинних, релевантних серед природних об'єктів, і семи культурних ознак є різними, не збігаються. У системі універсальних семіотичних протиставлень ознакова опозиція «гарячий / холодний» вступає у складні взаємозв'язки, перехрещується з бінарною опозицією «зовнішній / внутрішній»: переосмислення зовнішніх — природних ознак температурного стану «гарячий», «теплій», «холодний» спричинилося до формування ознак внутрішніх — соціально-етичних. Триєдність семантичного співвідношення «гарячого — теплого — холодного» демонструє універсальність моделі тривимірної систематизації реалій предметного й духовного світів.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

БПРС	— Гессен Д., Стыпула Р. Большой польско-русский словарь : В 2 т.— М., Варшава, 1988.— Т. 1.— 656 с.; Т. 2.— 793 с.
БРСл.	— Бернштейн С. Б. Болгарско-русский словарь.— М., 1975.— 768 с.
БСРС	— Большой словацко-русский словарь : В 3 т.— Братислава, 1986.— Т. 3.— 808 с.
Варл.	— Повесть о Варлааме и Иоасафе // Повесть о Варлааме и Иоасафе. Памятник древнерусской переводной литературы XI–XII вв. / Отв. ред. О. В. Творогов.— Ленинград, 1985.— С. 112–267.
ВЛРС	— Трофимович К. К. Верхнелужицко-русский словарь.— М. ; Бауцен, 1974.— 584 с.
Грінч.	— Словарь української мови : В 4 т. / За ред. Б. Д. Грінченка.— К., 1958.— Т. 2.— 573 с.
ДД	— Девгениево деяние // ПЛДР.— 1981.— Вып. 3.— С. 28–64.
ЕСУМ	— Етимологический словарь украинської мови : В 7 т. / Гол. ред. О. С. Мельничук.— К., 1982–2006.— Т. 1–5.
ЖНиф. (Вяз.)	— Житие преподобного Нифонта. Из рукописи, принадлежащей кн. П. П. Вяземскому // Издания Общества любителей древней письменности.— СПб., 1879–1885.— Вып. 1–3.
ЖФСт	— Житие Феодора Студита // Выгодский сборник / Под ред. С. И. Коткова.— М., 1977.— С. 134–409.
Зл.-8	— Иоана Златоустааго слово о кроткихъ и тихихъ и о гнѣвливихъ / Изд. подгот. В. Н. Малинин. Десять слов Златоструя XII века // Изв. Отд.-ния рус. яз. и словесности Акад. наук.— СПб., 1910.— С. 87–97.
Изб. 1073	— Изборник Святослава 1073 года.— М., 1983.— 266 л.
Изб. 1076	— Изборник 1076 года.— М., 1965.— 1091 с.
Ио. Злат.-6	— С(вя)т(о)го о(т)ца нашег(о) иоана златоустааго слово. о чьстьнѣмъ кръстѣ // Усп. сб.— С. 343–352.
Ио. Злат.-7	— Иоана архиепис(ко)па константина града златоустааго... // Усп. сб.— С. 352–358.
ЕКорм.	— Древнеславянская кормчая XIV титулов без толкований, труд В. Н. Бенешевича // Изд. Отд.-ния рус. яз. и словесности Акад. наук.— СПб., 1906.— Т. 1. Вып. 2.— С. 229–456.
КП	— Киево-Печерский патерик // ПЛДР.— 1980.— Вып. 2.— С. 411–622.
ЛК, ЛИ-3	— Летопись Киевская // ПСРЛ.— М., 1998.— Т. 2.— С. 284–711.
ЛНик-1	— Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновскою летописью // ПСРЛ.— М., 2000.— Т. 9.— 288 с.; Т. 10.— 248 с.

²⁴ Толстая С. М. Категория признака в символическом языке культуры (вместо предисловия) // Признаковое пространство культуры / Отв. ред. С. М. Толстая.— М., 2002.— С. 15.

- ЛС-1 — Суздальская летопись по Лаврентьевскому сп. 1377 г. // ПСРЛ.— М., 1997.— Т. 1.— С. 289–488.
- МРР — *Гавриил К.* Македонско-руски речник.— Скопје, 1969.— 916 с.
- ПВЛ-1 — Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку // ПСРЛ.— М., 1997.— Т. 1.— С. 1–286.
- ПВЛ, ЛИ-3 — Повесть временных лет // ПСРЛ.— М., 1998.— Т. 2.— С. 1–284.
- ПЛДР — Памятники литературы Древней Руси.— М., 1978–1981.— Вып. 1–3.
- Преобр. — *Преображенский А. Г.* Этимологический словарь русского языка : В 2 т.— М., 1959.— Т. 1.— 718 с.; Т. 2.— 1284 с.
- ПСРЛ — Полное собрание русских летописей.— СПб. ; Ленинград ; М., 1843–1998.
- Проском. — Послѣдованіе проскомидіи, великаго входа и причащенія въ славяно-русскихъ служебникахъ XII–XIV вв. // Чтения в Обществе истории и древностей российских.— М., 1897.— Кн. 2.— С. I–IV; 1–44.
- Пч. — «Пчела» // ПЛДР.— 1981.— Вып. 3.— С. 486–518.
- РБС — Русско-белорусский словарь : В 2 т / Ред. К. К. Астрахович. — Минск, 1982.— Т. 2.— 636 с.
- СДРЯ XI–XIV — Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) : В 10 т.— М., 1988–2000.— Т. 1–6.
- Слово — Слово о полку Игореве // ПЛДР.— 1980.— Вып. 2.— С. 372–386.
- СлРЯ XI–XVII — Словарь русского языка XI–XVII вв.— М., 1975–1991.— Т. 1–17.
- Ср. — *Срезневский И. И.* Словарь древнерусского языка / Репринт. изд. : В 3 т.— М., 1989.— Т. 3.— 1684 с., 272 с. (дополн.).
- СРС — Словацко-русский словарь / Д. Коллар, В. Доротьякова, М. Филкусова, Е. Васильева.— М. ; Братислава, 1976.— 768 с.
- СРЯ — Словарь русского языка / Гл. ред. А. П. Евгеньева : В 4 т.— М., 1986.— Т. 2.— 736 с.; Т. 4.— 1988.— 800 с.
- СтСл. — Старославянский словарь / Ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерка, Э. Благова.— М., 1999.— 842 с.
- СтСлУкр — *Белей Л., Белей О.* Старослов'янсько-український словник. — Л., 2001.— 332 с.
- СУМ — Словник української мови : В 11 т.— К., 1970–1980.
- СХРСл. — *Толстой И. И.* Сербско-хорватско-русский словарь.— М., 1957.— 1168 с.
- Усп. сб. — Успенский сборник XII–XIII вв.— М., 1971.— 491 с.
- Ф. — *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка : В 4 т.— М., 1986–1987.— Т. 1–4.
- Флавий — *Мещерский Н. А.* История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе.— М. ; Ленинград, 1958.— 578 с.
- Хр. Амарт. — *Истрин В. М.* Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. Текст, исслед. и словарь // Изд. Отдѣния рус. яз. и словесности Акад. наук.— СПб., 1922.— Т. 2.— 454 с.
- ЧРС — Чешско-русский словарь : В 2 т. / Под ред. Л. В. Копецкого, Й. Филиппа, О. Лешки.— М., 1973.— Т. 1.— 580 с.; Т. 2.— 863 с.
- Шестодн. Ио. экз. — Из «Шестоднева» Иоанна Экзарха Болгарского // ПЛДР.— 1980.— Вып. 2.— С. 184–194.
- ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков : Праслав. лекс. фонд / Отв. ред. О. Н. Трубачев.— М., 1981.— Т. 8.— 252 с.; 1994.— Т. 20.— 255 с.; 1994.— Т. 21.— 236 с.
- DSNS — *Šwjela B.* Dolnosorbosko-němski słownik.— Budyšin, 1961.— 628 s.
- Pretmar — *Pretmar J.* Rusko-slovenski slovar.— Ljubljana, 1973.— 996 s.
- SRS — *Kotnik J.* Slovensko-ruski slovar.— Ljubljana, 1967.— 817 s.

H. V. MEZHHERINA

THE OPPOSITION *HOT / COLD* IN THE SIGN PARADIGM «SOCIO-ETHICAL ASSESSMENT OF PERSON» OF 11–13TH CENT. EAST SLAVIC WORLDVIEW

The article deals with the function of characteristics *hot / cold* in forming lexeme's usual intrinsic form representing a fragment of the «socio-ethical assessment of person» of the Kyiv Rus' period worldview. The paper discusses the roots -*гар-*, -(с)вар-, -пал-, -теопль-, -стоуд- / -стыд-, -мърз- representing the characteristics *hot / cold* in the sign paradigm of 11–13th cent. East Slavic worldview.

Key words: Kyiv Rus, semantic reconstruction, word-building family.

ІДЕНТИФІКАЦІЯ ОСІБ ЖІНОЧОЇ СТАТІ В «АКТОВИХ КНИГАХ ПОЛТАВСЬКОГО ПОЛКОВОГО СУДУ» (1683–1740 рр.)

Стаття присвячена визначенню структурної та семантичної організації способів і засобів ідентифікації осіб жіночої статі, які засвідчені в «Актових книгах Полтавського полкового суду» (1683–1740 рр.): 1) жіночих особових імен і прізвищевих назв; 2) ідентифікаторів — конструкцій, що характеризують особу жіночої статі за різними ознаками; 3) ідентифікаційних формул — антропонімів у поєднанні з ідентифікаторами.

Ключові слова: антропонім, жіноче особове ім'я, жіноча прізвищева назва, прізвисько, ідентифікатор, ідентифікація осіб жіночої статі.

Мовознавці вже зробили значний внесок у розв'язання багатьох проблем, що існують у галузі українського, зокрема й староукраїнського, антропонімікону: простежили основні особливості його формування, з'ясували окремі риси структурної, системної та лексико-семантичної організації¹. Однак дослідження регіональних антропонімних систем в історичному аспекті, який передбачає структурний і семантичний аналіз конкретного (темпорально й локативно визначеного) мовного матеріалу, залишається актуальним.

Завдання нашого дослідження — простежити формування онімних, апелятивних та онімно-апелятивних засобів ідентифікації осіб жіночої статі, а також визначити особливості їхньої структурної та семантичної організації. Предмет нашого дослідження — засвідчені в «Актових книгах Полтавського полкового

---

¹ Баранівська О. С. Прізвищеві гібриди з формантами *-k(o)*, *-enk(o)* // Актуальні питання антропоніміки. — К., 2005. — С. 31–38; Бучко А. Е. Фамилии Бойковщины в период их становления и в наши дни : Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. — Ужгород, 1986. — 20 с.; Демчук М. О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVII ст. — К., 1988. — 172 с.; Карпенко Ю. О. Теоретичні засади розмежування власних і загальних назв // Мовознавство. — 1975. — № 4. — С. 46–50; Карпенко Ю. О. Реєстр Війська Запорізького і проблема постановки українських прізвищ // Питання історичної ономастики України. — К., 1994. — С. 182–201; Керста Р. Й. Українська антропонімія XVI ст. : Чоловічі іменування. — К., 1984. — 152 с.; Литвинчук Л. В. Ідентифікація особи на Житомирщині початку XVII ст. (на матеріалі «Актової книги Житомирського гродського уряду 1509 р.») // Актуальні питання антропоніміки. — К., 2005. — С. 138–146; Никонов В. А. Имя и общество. — М., 1974. — 278 с.; Сухомлин І. Д. Питання антропоніміки в українській мові. — Д., 1975. — 110 с.; Торчинський М. Структурні та семантичні особливості прізвищевих назв козаків уманського полку // Нові дослідження пам'яток козацької доби. — К., 2005. — Вип. 14. — С. 316–320; Худаш М. Л. З історії української антропонімії. — К., 1977. — 236 с.; Чучка П. П. Розвиток імен і прізвищ // Історія української мови. Лексика і фразеологія / Відп. ред. В. М. Русанівський. — К., 1983. — С. 592–620.

суду» (далі — Акти)² антропоніми (жіночі особові імена та прізвищеві назви); ідентифікатори — онімні, апелятивні й онімно-апелятивні конструкції, що характеризують особу жіночої статі за родом діяльності, професією, заняттям, родинними зв'язками, місцем проживання, зовнішніми чи внутрішніми ознаками, особливостями поведінки, належністю до певного етносу, соціальної верстви, організації, політичного чи релігійного напрямку, належністю певному господареві тощо; ідентифікаційні формули — антропоніми в поєднанні з ідентифікаторами.

Засвідчені в аналізованій пам'ятці антропоніми, що використовуються для ідентифікації осіб жіночої статі (274 фіксації), структуруються на одночленні (58 %), двочленні (40 %) і тричленні (2 %).

Як одночленні антропоніми для ідентифікації осіб жіночої статі в Актах використовувалися особові імена (51 %) і прізвищеві назви (7 %); як двочленні — особові імена в поєднанні з прізвищевими назвами (прізвиськами) (34 %), а також прізвищеві назви в поєднанні з прізвищевими назвами (прізвиськами) іншого типу (6 %); як тричленні — імена в поєднанні з двома прізвищевими назвами різних типів (2 %).

Серед одночленних антропонімів переважають особові імена (88 %), прізвищеві назви становлять 12 %; серед двочленних переважають імена в поєднанні з прізвищевими назвами (прізвиськами) (85 %), прізвищеві назви в поєднанні з прізвищевими назвами (прізвиськами) іншого типу становлять 15 %; серед тричленних з однаковою активністю використовуються імена в поєднанні з двома прізвищевими назвами різного типу.

В Актах для ідентифікації осіб жіночої статі вжито особові імена: 1) християнські офіційні (повні й усечені) імена становлять 45 % від загальної кількості імен, напр.: *Агафія* (І, Кр³), *Гафія* (І) 'Агафія, Гафія'⁴; *Анна* (Пв, Ц) 'Анна, Ганна'; *Горпина* (К) 'Агрипина, Горпина'; *Євдокія* (І), *Івдикуя* (І), *Вовдотія* (С) 'Євдокія'; *Зїновія* (І) 'Зіновія'; *Катерина* (І) 'Катерина'; *Марина* 'Марина'; *Марія* (Марія) (П), *Маря* (Кб, П, Р), *Мар'я* (І, П, Р) 'Марія'; *Меланія* (І) 'Меланія'; *Олена* (*Олена*) (Сс) 'Олена'; *Палагія* (Р) 'Пелагія, Пелагея'; *Тетяна* (І, Ів, П, Р) 'Тетяна'; 2) християнські неофіційні імена — 55 %, напр.: *Ан^ка* (П) 'зменш. від Анна'; *Васка* (П) 'зменш. від Василина'; *Вовдя* (С), *Говдя* (П), *Євдоха* (І) 'зменш. від Євдокія'; *Гапка* (*Гап'ка*) (І, П, Р, Ш) 'зменш. від Агафія'; *Ка^кка* (З, І, П), *Катря* (І) 'зменш. від Катерина'; *Мотра* (Кн, Р) 'зменш. від Мотрона'; *Настя* (*Настя*) (Сп) 'зменш. від Анастасія'; *Пазка* (Нс), *Параска* (М, П, Ц) 'зменш. від Парасковія'; *Палажка* (П, Р) 'зменш. від Пелагея'; *Солоха* (І) 'зменш. від Соломія'; *Хве^кка* (І), *Хвен^ка* (І) *Фена* (І) 'зменш. від Феодосія'.

Для ідентифікації осіб жіночої статі в Актах використано також прізвищеві назви. З погляду словотворення серед них виділяються первинні (семантичні) (4 %) та вторинні (морфологічні) утворення (96 %).

² Акты (протоколы) Полтавского полкового суда. 1683–1740. П. Копии. (Зберігаються в Інституті рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського (м. Київ), шифр: 55257-П.

³ Список скорочень назв населених пунктів див. у кінці статті.

⁴ Ідентифікацію імен здійснюємо за такими виданнями: Етимологічний словник української мови : В 7 т. / За ред. О. С. Мельничука. — К., 1982–2006. — Т. 1–5; *Тимченко Є.* Матеріали до Словника писемної та книжної української мови : В 2 т. — К. ; Нью-Йорк, 2003. — Т. 1–2; *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. — М., 1964–1973. — Т. 1–4; *Редько Ю. К.* Довідник українських прізвищ. — К., 1969. — 256 с.; *Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П.* Власні імена людей. — К., 2005. — 334 с.; *Трійняк І. І.* Словник українських імен. — К., 2005. — 508 с.

Первинні жіночі прізвищеві назви виникли внаслідок переосмислення загальних назв осіб за певними ознаками (*Кума* (Г), *Гладка* (Сп), *Чорнєнка* (Сп); *Мишкорізка* (П)); вторинні — морфологічним способом: додаванням суфіксів до власних і загальних назв осіб (*Ковалиха* (І), *Лукаювна* (І), *Мази́миха* (І)).

Більшість вторинних жіночих прізвищевих назв має андронімічне походження (78 %), жіночі прізвищеві назви патронімічного походження становлять 20 %, матронімічного — 2 %.

Жіночі прізвищеві назви андронімічного походження творяться за допомогою таких суфіксів:

1) **-их-** (69 % від загальної кількості суфіксальних дериватів), який додається до основ а) офіційних імен їхніх чоловіків (52 %) — *Але́зандриха* (П), *Андрѣ́йха* (П), *Анѣ́тони́ха* (М); *Васи́лиха* (І, П, Р): *забо́жи Васи́ля, жо́на* (Р); *Дми́триха* (І), *Захарѣ́йха* (*Захариха*) (Кр), *Іва́ниха* (Сп), *Кли́миха* (Бл, Кб), *Лука́ниха* (З); *Ма́ртини́ха*: *на жо́ну Марти́нову за то́е, чо́ Ма́ртини́ха че́ля в хату за́кликала* (П); *Матві́йха* (НС), *Мази́миха* (І), *Пана́си́ха* (Бл), *Петра́ци́ха* (Кш), *Петри́ха* (П), *Проко́тиха* (І), *Се́мени́ха* (П), *Степа́ни́ха* (З), *Тара́си́ха* (П), *Трохи́ми́ха* (СС), *Хведорчи́ха* (Бл); б) неофіційних імен їхніх чоловіків (15 %) — *Іва́ци́ха* (І), *Кри́ци́ха* (ВБ), *Ле́чи́ха* (І), *Пасчи́ха* (Р), *Юрчи́ха* (Сп), *Я́чи́ха* (І); в) прізвищевих назв їхніх чоловіків (27 %) — *Вару́чи́ха* (І), *Воронѣ́чи́ха* (І), *Гно́йха* (Сп), *Ко́личиха* (Ів), *Коти́чи́ха* (П), *Лису́вчи́ха* (Кн), *Пуши́ха* (П), *Тишѣ́чи́ха* (І); г) прізвищевих назв чоловіків, із якими жінки перебувають у тісних приятельських чи господарсько-майнових стосунках (жінка — чоловік; служниця — господар) (3 %) — *Назари́ха*: *Назари́ха с прияте́льмъ є́ї Назаромѣ́* (П);

2) **-к-** (12 %), який додається до прізвищевих назв їхніх чоловіків (80 %) — *Балю́чка* (І), *Бара́ни́чка* (К), *Буту́ка* (П, Р), *Ви́дри́чка* (П); неофіційних імен їхніх господарів (20 %) — *Пили́аска* ‘служниця п́на Пили́ася’ (Кш);

3) **-ов-** (**-єв-**) (5 %), який додається до прізвищевих назв їхніх чоловіків — *Дороше́вичова*, *Дороше́вичева* (П, Р).

При творенні жіночих прізвищевих назв патронімічного типу суфікси **-овн-**, **-євн-**, **-увн-** додаються до основ офіційних або неофіційних імен чи прізвищевих назв батьків (14 %), напр.: *Гришкова́*: *Анѣ́дрѣ́жъ, зя́мъ Гришко́въ, из жо́ною своєю́ Пала́гиєю́ Гришко́вною* (Р), *Костю́вна* (НС), *Лукаю́вна* (І), *Луци́ковна* (НС), *Матве́євна* (І), *Па́ло́вна* (Ів, П, Р), *Ку́тушо́вна* (НС), *Сѣ́дановна* (С).

Слід зауважити, що жіночі прізвищеві назви, в основі яких лежить агентивна ознака особи, могли бути утворені як від прізвищевих назв батьків (чоловіків), так і від апелятивних назв батьків (чоловіків) за родом їхньої діяльності, напр.: *Ковали́ха* ‘дружина кова́ля / Кова́ля’ (І); *Тесли́ха* ‘дружина теслі́ / Теслі́’ (Сп); *Ткачи́ха* ‘дружина тка́ча / Тка́ча’ (І); *Бра́жни́чка* ‘дружина бра́жника / Бра́жника’ (П); *Ми́ни́чка* ‘дружина ми́льника / Ми́льника’ (Ц); *Гонѣ́чару́на* ‘дочка гонча́ра / Гонча́ра’ (П); *Дугтя́ро́на* ‘дочка дугтя́ра / Дугтя́ра’ (П).

При творенні жіночих прізвищевих назв матронімічного походження суфікс **-их-** додається до основи імені матері, напр.: *Ку́ли́чи́ха* (П) ‘дочка Ки́лини (Ку́лини)’.

Особи жіночої статі, за матеріалами Актів, могли ідентифікуватися також двочленими антропонімами, які творилися поєднанням імен із прізвищевими назвами різних типів (чи прізвиськами), а також поєднанням двох прізвищевих назв різного типу. Значно переважають прізвищеві назви жінок, похідні від імен і прізвищевих назв їхніх чоловіків — 57 %, напр.: *жо́ни три муже́жъ зна́чи́хъ иво́чи́ски* — *една Зѣ́новія́ Проко́ти́ха, а дру́гая — Га́фія Тишѣ́чи́ха, а тре́тя, в чи́єѣ́ господа́ѣ вѣ́чини́ся посва́дъ, Те́тяна Васи́ли́ха* (І, 1689) (відповідно: дружина Прокопа, дружина Тищенко і дружина Василя).

Двочленні антропоніми, що служать для ідентифікації осіб жіночої статі, можуть складатися:

1) із власного імені та прізвищевої назви жінки, похідної від імені її чоловіка (38 %), напр.: *Пала^жка Андр^йх* (П), *Тетяна Васи^лиха* (П), *Агафія Захар^йх* 'дружина Захар^йх' (Кр), *Маря Кли^миха* (КБ), *Катерина Ле^счиха* (П), *Тетяна Назар^хиха* (П), *Гапка Пасчиха* (Р) 'дружина Паска': *мужемъ моімъ, Паскомъ* (Р), *Гапка Панасиха* (Ш) 'дружина Панаса', *Зѣновія Прокотиха* (П), *Олена Тарасиха* (П), *Олена Трохимиха* (СС), *Настя Юрчиха* (Сп);

2) із власного імені та прізвищевої назви жінки, похідної від прізвищевої назви чоловіка (19 %), напр.: *Меланія Вару^ччиха* (П) 'дружина Варунка', *Мотра Лисувчиха* 'дружина Лисувця' (Кн.), *Ан^а Ми^ничка* (П) 'дружина Милника': *Стефана Ми^ника, мужа Ан^ичиного* (П), *Катря Ткачиха* (П) 'дружина ткача / Ткача', *Говдя Пушиха* (П) 'дружина Пуха', *Горпина Бара^нничка* (К) 'дружина Баранника'. Іноді у двочленних конструкціях цього типу ім'я стоїть у позиції до прізвищевої назви, напр.: *Ковалиха Гап^ька* (П);

3) із власного імені та прізвищевої назви жінки, похідної від імені батька (16 %) (мають форму сучасних імен по батькові), напр.: *Палагія Гришковна* (Р), *Фена Лукияновна* (П), *Мар^я Луцико^вна* (НС), *Тетяна Па^ло^вна* (Ів);

4) із власного імені та прізвищевої назви жінки, похідної від прізвищевої назви батька (6 %), напр.: *Васка Дугтяро^вна* (П), *Палажска Ку^тушо^вна* (НС), *Вовдотія Сѣдановна* (С);

5) із власної прізвищевої назви і власного імені (3 %), напр.: *Мишкор^ьзка Гапка* (П);

6) із двох прізвищевих назв жінки, одна з яких утворена від імені її чоловіка, а друга — від його прізвищевої назви (12 %). Обидва андроніми утворені суфіксальним способом (основа імені чоловіка + суф. -их- + основа прізвищевої назви чоловіка + суф. -к-), напр.: *Па^лиха Вь^дри^чка* 'дружина Павла Вь^дрича' (П), *Ма^зимиха Балючка* 'дружина Ма^зима Балюка (Балючка)' (П), *Матв^йх Ткачиха* 'дружина Матв^йа Ткача' (НС), *Мартиниха Бражничка* 'дружина Мартина Бражника' (П). Компоненти таких двочленних антропонімів можуть мати зворотний порядок, напр.: *Балючка Ма^зимиха* 'дружина Балюка Ма^зима' (П);

7) із двох прізвищевих назв, одна з яких утворена від імені її чоловіка, а друга — власна прізвищева назва, мотивована атрибутивною ознакою (3 %), напр.: *Іваниха Чорне^чкава* (Сп);

8) із двох прізвищевих назв, одна з яких — похідна від прізвищевої назви чоловіка, а друга — власна прізвищева назва, мотивована атрибутивною ознакою (3 %), напр.: *Теслиха Гла^(д)кава* (Сп).

За свідченням матеріалів Актів, особа жіночої статі у XVII — на початку XVIII ст. могла ідентифікуватися також тричленним антропонімом, що складався з імені та двох прізвищевих назв різного типу.

Для номінації жінок в Актах зафіксовано специфічні тричленні антропоніми, які складаються із власного імені жінки і двох її прізвищевих назв, одна з яких утворена від імені, а друга — від прізвищевої назви її чоловіка. Разом вони формують конструкцію «ім'я жінки + прізвищева назва, похідна від імені її чоловіка + прізвищева назва, похідна від прізвищевої назви її чоловіка», напр.: *Маря Васи^лиха Бут^ька* 'дружина Васи^ла Бута' (Р). Варто зазначити, що жіночі прізвищеві назви, в основі яких лежить агентивна ознака, могли бути утворені як від прізвищевих назв чоловіків, так і від апелювативних назв чоловіків за родом їхньої діяльності, напр.: *Тетяна Семениха Ковалиха, унука Деревяньчина* 'дружина Семена коваля / Коваля, онука Деревянка' (П). На користь останнього свідчить наявність у Семена, чоловіка Тетяни, учня (ковальчика): з *Миха^йломъ ковальчи^ко^м, учне^м наши^м* (П).

Поряд з одно-, дво- і тричленними антропонімами для ідентифікації осіб жіночої статі в Актах використано ідентифікатори різної структури, які, виступаючи автономно, передають ознаки жінок безпосередньо або опосередковано, через їхні етнічні, родинні, територіальні, господарсько- та соціально-майнові, агентивні відношення з іншими особами.

При безпосередньому передаванні ознак ідентифікатори називають агентивні, вікові ознаки, тип родинних чи сімейних зв'язків, фізичний (фізіологічний) стан жінок, напр.: *челядниця* (К), *дѣвчина* (НС), *бѣдо^на сиротѣ* (НС), *небожска, небожчица* (Пв), *служѣбка* (С). В деяких справах Актів особи жіночої статі можуть позначатися лише ідентифікаторами, напр.: *челядницею — невѣсту* (К,

1684); з^б вдовицею, їх же служебкою — робою в дому его — сироту (С, 1684); свою жону (К, 1684). Така ідентифікація найбільш імпліцитна.

При опосередкованому передаванні ознак ідентифікатори містять лексико-семантичні елементи, які сприяють увиразненню образу ідентифікованої особи: 1) ім'я родича + тип родинного зв'язку, напр.: *жона Педорова* (Ш); *жони Семеново^в* (М); *жону Яцкову* (І); *м^тку Матвеєву* (ІІ); 2) тип родинного зв'язку + прізвищева назва родича, напр.: *теща Хвє^дче^нкова* (ІІ); *Попелуха оного, жону и дочку его збыли* (НМ); 3) тип родинного зв'язку + місце проживання, напр.: *попадѣ кишѣнскої* (Кш); 4) тип родинного зв'язку + рід діяльності особи, напр.: з^б вдовицею, їх же служебкою (С); 5) рід діяльності особи + ім'я і прізвищева назва господаря, напр.: *службебницею Яковою Алеѣза^ндре^нковою; ш^нкаркою Яковою Шолу^дковою* (ІІ); 6) соціальний стан + рід діяльності чоловіка, напр.: *пнѣ по^нко^вникової* (ІІ); 7) ім'я родича + тип родинного зв'язку + прізвищева назва родича, напр.: *Иваново^в жони Червоного* (М); 8) ім'я і прізвищева назва родича + місце проживання + тип родинного зв'язку, напр.: *Семенову Бѣликову керебердяньского жону* (М); 9) ім'я і прізвищева назва родича + рід діяльності родича + місце проживання родича + тип родинного зв'язку, напр.: *Яц^ко Даце^нко, понама^р иво^нчи^нски^н*, з жоною его (І); 10) тип зв'язку + ім'я родича + рід діяльності родича + місце проживання родича, напр.: *на жону Я^нкову, понамара иво^нчи^нского* (І); 11) тип родинного зв'язку + ім'я родича + рід діяльності родича + місце проживання (реалізації агентивної ознаки) + час реалізації агентивної ознаки, напр.: *ма^мка Романова, дяка иво^нчи^нско²⁰ бу^вшого* (І); 12) соціальний стан + ім'я і прізвищева назва + час діяльності + рід діяльності + місце діяльності родича, напр.: *пнѣ Па^влово^в Семеничово^в бывшо^в по^нко^внички по^нтавско^в* (ІІ).

Одночленні ідентифікатори, які засвідчено в Актах, характеризують особу жіночої статі за родом діяльності, професією, заняттям, місцем проживання, родинними зв'язками, фізичним (фізіологічним) станом, віком, особливостями поведінки. Двочленні ідентифікатори характеризують особу жіночої статі за двома ознаками: 1) родом діяльності, професією, заняттям і віком; 2) родом діяльності, професією, заняттям і відношеннями належності; 3) родом діяльності, професією, заняттям і місцем проживання; 4) родинними зв'язками і фізичним (фізіологічним) станом (живий / неживий); 5) родинними зв'язками і відношеннями належності; 6) родинними зв'язками і місцем проживання. Тричленні ідентифікатори характеризують особу жіночої статі за трьома ознаками: 1) родом діяльності, професією, заняттям; відношеннями належності і місцем проживання; 2) віком, родинними зв'язками і відношеннями належності; 3) віком, родом діяльності, професією, заняттям і відношеннями належності; 4) віком, родинними зв'язками і родом діяльності, професією, заняттям; 5) часом виконання певної діяльності; родом діяльності, професією, заняттям і віком.

Поєднання одно-, дво- і тричленних антропонімів з ідентифікаторами різної лексико-семантичної структури утворюють ідентифікаційні формули. Останні, маючи онімно-апелятивне вираження, називають особу, дають їй характеристику і завершують її виокремлення з ряду подібних найвичерпнішою і повною ідентифікацією. Зауважимо, що антропонімоформант при переважанні препозиції щодо ідентифікатора може займати також інтер- і постпозицію, а компоненти ідентифікаторів також можуть мінятися місцями. Оскільки це не впливає на семантику ідентифікаційної формули, подаватимемо їх тільки як структурні варіації останньої.

Одночленні антропоніми, очевидно, через свою найбільшу неоднозначність, мають при собі найбільшу кількість ідентифікаторів різного типу. Це реалізується в основних ідентифікаційних формулах і їхніх структурно-семантичних модифікаціях.

І. Одночленний антропонім + одночленний ідентифікатор (42 %).

Жіночі імена можуть уточнюватися характеристикою особи за: 1) родинними зв'язками (присутня сема 'сімейний стан', оскільки в найближчому контексті завжди є інформація про чоловіків, а також про сімейний стан жінок, які ідентифікуються), напр.: *жони его, Євдокиї* — з *жаною его, Євдокиєю* — *жаною Яцковою, Євдокиєю* — *Яцко Дацеко, понама^Р иво^Ичи^Иски^И*, з *жаною его, Євдокиєю* — *Якова, панамарова, з^З жаною его Ївдикуєю* (І); з^З *жаною своєю, Анно^Ю* — *Анна, жона Василева* (Пв); з *жаною его, Хвен^Иою* — з *Дмитро^М и жаною его, Хве^Иною* — *жони его, Хве^Ики* — *Дмитро Козин^З з жаною его, Хвен^Иою* — *Митро^М Кози^Иски^Им^М и жони его Хве^Ини* (І); *Ан^Итоном^М Тишче^Иком^М и жаною его, Параскою* (М); *Голице^Ико присла^И ... жону свою, Марину* (П); *Анна — Ан^Ина, жона небожчика* — *сю Ан^Иу, удову (Стефа^Им^М небожчи^И Ми^Ини^ИК* (П) 'чоловік / колишній чоловік Анни').

Особи жіночої статі, що перебувають у шлюбі, опосередковано ідентифікуються переважно через антропонімі й апелятивні назви їхніх чоловіків або батьків їхніх чоловіків, напр.: з *нев^Исткою своєю, Мар^Иєю* (НС); неодружені особи жіночої статі ідентифікуються через антропонімі й апелятивні назви їхніх найближчих родичів, напр.: *Пара^Ика, сестра Он^Икова* (П). Безпосередньо особи жіночої статі ідентифікуються називанням таких їхніх ознак: 1) роду діяльності, професії, заняття, напр.: *Васка, служала^И* (П), *Гап^Ика, ши^Ика^ИРка* (Б), *Каска, ши^Икарка* (П), *Пара^Ика, ши^Ика^ИРка* (Ц); 2) віку, напр.: *Васка, д^Ивка* (П), *д^Ивка тая, Ка^Ика* (З); 3) фізичного (фізіологічного) стану (живий / неживий), напр.: з *небожкою Анною* (Пв), *небо^Ижчици Олени* (П); 4) особливостей поведінки, напр.: *ви^Иете^Иницу Гап^Ику* (Б) 'п. wszetecznicza' 'блудниця, розпусниця' (Т. 1, 127).

Жіночі прізвищеві назви можуть уточнюватися характеристикою особи за: 1) родинними зв'язками, напр.: *Кри^Ичихи вдови* (ВБ), *Кли^Имихи в^Идови* (КБ); 2) віком, напр.: *ста^Ирої Але^Иксандрихи* (П), *Ко^Илчиха ста^Ирая* (Ів); 3) родом діяльності, професією, заняттям, напр.: *Сте^Ипанис^Ит, тапоч^Ини^Иц^Иѣ* (З); 4) відношеннями спорідненості чи свояцтва з іншими відомими учасникам справи особами, напр.: *жона Ива^Ичиха, ма^Ика дякова* (І); 5) місцем проживання, напр.: *Лису^Ивчиха, книш^Ив^Иская обывате^Ика* (Кн); 6) належністю до певної соціальної верстви, напр.: *п^Ин^Иѣ Дороше^Ивичова 'дружина п^Ина Дороше^Ивича'* (П).

ІІ. Одночленний антропонім + двочленний ідентифікатор (15 %).

Жіночі імена можуть уточнюватися характеристикою особи за: 1) поведінкою і віком, напр.: *зра^Ици Ка^Ики д^Ивки* (З) 'п. zdrajca' 'зрадник' (Т. 1, 339); 2) родом діяльності, професією, заняттям і належністю певному господареві (ця частина ідентифікатора може містити ім'я і прізвищеву назву господаря або тільки прізвищеву назву господаря), напр.: *Мария, служебница Яковава Але^Иксандре^Икова* — *Мария, служебница Але^Ижа^Идрендре^Икова* (П); 3) родинними зв'язками і місцем проживання, напр.: *паламарка Євдокия івон^Ичин^Иская* (І) 'Євдокия, дружина івон^Ичицького паламара'; 4) фізичним (фізіологічним) станом (живий / неживий) і родинними зв'язками (при реальному запереченні першою ознакою другої), напр.: *небож^Ику Анну, жону Василе^Иву* (Пв); *небо^Ижчицы Анны, Василе^Иво^И Гонча-*

ре^нково^ї жони (Пв); 5) віком і родинними зв'язками, напр.: *Они^ско і Параска, дівчина, сестра его* (П).

Жіночі прізвищеві назви можуть уточнюватися характеристикою особи за: 1) родинними зв'язками і місцем проживання, напр.: *Крищикха, в^дова, жит^лка наша будиска* (ВБ); 2) родинно-посесивними відношеннями, напр.: *Хведорчиха, мати Курилова* (Б).

III. Одночленний антропонім + тричленний ідентифікатор (13 %).

Жіночі імена уточнюються характеристикою особи за: 1) місцем проживання, родинними зв'язками і сімейним станом. Характеристика особи здійснюється опосередковано — через характеристику її чоловіка, напр.: *Г^нко, Лисовцяв зя^т, жыте^л решетиловски^ї, з^в жоною своєю Пала^жкою* (Р) (ця формула дозволяє ідентифікувати особу жіночої статі (Пала^жку), як *жител^ку решетиловскую*, дружину Ілка та дочку Лисовця); 2) місцем проживання, родинними зв'язками (сімейним станом) і належністю до певної соціальної верстви, напр.: *Васи^л Гончарен^ько, козак^ь і жител^л тахтауловски^ї ... о побыт^ію Анны, жони своєї* (Т) (ця формула дозволяє ідентифікувати особу жіночої статі (Анну) як *жител^ку тахтауловскую*, дружину Василя Гончаренка, козачку); 3) віком і родинно-посесивними відношеннями, напр.: *Пара^ска, дівка, рожонія сестра Они^скова — Пара^ска, дівка, сестра Они^скова — Параска, дівчина, сестра его* (П); 4) віком, родом діяльності та належністю певному господареві, напр.: *Мария, дівка, служебница Якова Алєксандрє^нкова* (П); 5) віком, родинними зв'язками і родом діяльності, напр.: *дівки, сироти, служебници их^ь, Ва^ски* (П); 6) часом певної діяльності, родом діяльності та віком, напр.: *бывшею служебницею дівкою Каскою* (З).

Двочленні антропоніми «ім'я особове + прізвищева назва» також можуть мати при собі одно-, дво- чи тричленні ідентифікатори.

IV. Двочленний антропонім + одночленний ідентифікатор (16 %).

Жіночі імена з прізвищевими назвами (прізвиськами) можуть уточнюватися характеристикою особи за: 1) родинними зв'язками (сімейним станом), напр.: *жони его, Фени Лукяновни* (П), *жоною своєю, Палагією Гришковною* (Р), *жону свою, Євдоху Матвїєву* (І), *Вовдотія Сїдановна, вдова* (С); 2) місцем проживання, напр.: *Настя, удова Ю^рчиха* (Сп), *Агафія Захарїѣха, кремє^нчуцкая* (Кр), *Гапка Панасиха, в то ж шо^стакое^ская* (Ш), *Марѣ Климихи, кобеляцко^ї* (КБ), *Ан^ка Ми^лни^чка, жител^кка по^лта^ская* (П); 3) віком, напр.: *Васка, дівка Гончару^сна* (П); 4) відношеннями спорідненості чи свояцтва, напр.: *з Тетяною Пал^оною, кумою его* (Ів).

V. Двочленний антропонім + двочленний ідентифікатор (8 %).

Жіночі імена з прізвищевими назвами можуть уточнюватися характеристикою особи за: 1) родом діяльності, професією, заняттям і місцем проживання, напр.: *Пазка Костювна, служебница з Ново²⁰ Са^нджарова* (НС), *Мишкорїзку Галку, которая жила в дому Яц^ьковом^ь Шолудковом^ь, шинкуючи* (П); 2) родом діяльності, професією, заняттям і належністю певному господареві, напр.: *Васки Гончару^вни, служебници Ма^ртиново^ї Бражниково^ї* (П); 3) віком і родом діяльності, напр.: *з дівкою Мар^ьєю Луцико^вною, служебницею* (НС); 4) родинними зв'язками (сімейним станом) і місцем проживання, напр.: *Маря Климиха, вдова, жителка кобеляцкая* (КБ).

VI. Двочленний антропонім + тричленний ідентифікатор (3 %).

Жіночі імена з прізвищевими назвами уточнюються характеристикою особи за родом діяльності, належністю певному господареві і місцем проживання, напр.: *Пазка Костювна, служебница Се^нкова Шапо^чникова, з Ново²⁰ Са^нджаро-*

ва (НС). Компоненти ідентифікатора можуть мінятися місцями, напр.: *Маря Луцикова, з^б Нового Санджарова, служебниця Іванова Богова* (НС).

ВІІ. Тричленний антропонім + одночленний ідентифікатор (3 %).

Жіночі імена з двома прізвищевими назвами (одна — похідна від імені, а друга — від прізвищевої назви (прізвиська) чоловіка) можуть уточнюватися характеристикою особи за: 1) місцем проживання, напр.: *Настя Юрчиха, прозиваєма Гноїха, житє^нка з^б села Сдпрєно^вки* (СП); 2) родинними зв'язками, напр.: *Тетяна Семениха Ковалиха, унука Дерєвян^ччина* (П).

Аналіз способів і засобів ідентифікації, використаних в Актах, показав, що в деяких протоколах особи жіночої статі можуть позначатися лише антропонімами різної структури (*Говдя Пушиха — Пушиха* (П, 1688); *Маря Василиха Буту^вка — Бутовка* (Р, 1687); *Гапка Пасчиха — Пасчиха* (Р, 1690); *Ви^дричка — Па^влиха Ви^дри^чка* 'дружина Павла Ви^дри^чка' (П, 1688)) чи ідентифікаторами різної структури та семантики (*челядницею — нев^всту* (К, 1684); *з^б вдовицею, їх же служебкою — робою в дому его — сироту* (С, 1684); *свою жону* (К, 1684)), однак у переважній більшості протоколів способи та засоби ідентифікації осіб жіночої статі варіюються. Це варіювання виявляється у використанні для ідентифікації однієї особи антропонімоформантів та ідентифікаторів різної лексико-семантичної структури, а також ідентифікаційних формул, що поєднують ці елементи, напр.: *Мо^нр^в — у Василихи — забо^нци Василя жона Мотра — Мотра, жона того мужебо^нци* (Р, 1684); *Наст^в — Настя Гноїха — Настя, удова Юрчиха — Настя Юрчиха, прозиваєма Гноїха, житє^нка з^б села Супруно^вки* (СП, 1683); *Маря — Марь^в Луциков^н — д^ввчина — б^ддно^н сирот^в — служебниця Іванова Богова — з д^ввкою, Мар^вєю Луцико^вною — Маря Луцикова, з^б Нового Санджарова* (НС).

Таким чином, аналіз засвідчених в Актах антропонімів, ідентифікаторів та ідентифікаційних формул, які виокремлювали певну особу жіночої статі поміж інших жінок, засвідчив різноманітність способів і засобів ідентифікації особи в охопленому пам'яткою регіоні та відсутність їхньої уніфікації в мові ділового документа. Серед засвідчених в аналізованій пам'ятці антропонімів, що використовуються для ідентифікації осіб жіночої статі, переважають одночленні: вони становлять 58 % від загальної кількості антропонімів, двочленні — 40 %, а тричленні — лише 2 %.

Для ідентифікації осіб жіночої статі в Актах найчастіше використовуються особові імена (51 %), імена в поєднанні з прізвищевими назвами (прізвиськами) становлять 34 %, прізвищеві назви — 7 %; прізвищеві назви в поєднанні з прізвищевими назвами (прізвиськами) — 6 %; імена в поєднанні з двома прізвищевими назвами різних типів — 2 %.

У мові пам'ятки, що належить до офіційно-ділового стилю, жіночі імена, що входять до складу одно-, дво- і тричленних антропонімів, функціонують переважно в неофіційній формі (62 %), в офіційній (повній) формі функціонує 38 % імен.

Серед жіночих прізвищевих назв вторинні становлять 96 %, первинні — 4 %. 3-поміж вторинних жіночих прізвищевих назв 78 % — похідні від імен (офіційних і неофіційних) і прізвищевих назв їхніх чоловіків, а також похідні від імен чоловіків, із якими жінки перебувають у тісних приятельських чи господарсько-майнових стосунках (жінка — чоловік; служниця — господар); 20 % — похідні від імен (офіційних і неофіційних) і прізвищевих назв їхніх батьків; 2 % —

похідні від імен їхніх матерів. Таким чином, вторинні жіночі прізвищеві назви мають андронімічне (78 %), патронімічне (20 %) та матронімічне значення (2 %).

Жіночі прізвищеві назви переважно творяться за допомогою суфікса **-их-** (69 %), що додається до основ імен і прізвищевих назв їхніх чоловіків; прізвищевих назв чоловіків, з якими жінки перебувають у тісних приятельських або господарсько-майнових стосунках; імен матерів. Інші суфікси мають меншу продуктивність: за допомогою суфіксів **-овн-**, **-євн-**, **-увн-**, що додаються до основ офіційних і неофіційних імен або прізвищевих назв їхніх батьків, твориться 14 % жіночих прізвищевих назв; за допомогою суфікса **-к-**, який приєднується до основ прізвищевих назв їхніх чоловіків, неофіційних імен господарів, — 12 %; за допомогою суфікса **-ов(-єв-)**, який додається до прізвищевих назв чоловіків, — 5 %.

Прізвищеві назви зафіксовано в дво- та тричленних антропонімах, які становлять 42 % від загальної кількості зафіксованих. Прізвищеві назви жінок перебувають у стані формування. Це виявляється у морфологічному варіюванні прізвищеві назви тієї самої особи (*Луцикова* = *Луциковнѣ* 'дочка Луцика' (НС), *Гапка Панасиха* (Ш) 'дружина Панаса' = *Гапка Пасчиха* (Ш) 'дружина Паська' (*Паско* зменш. від *Панас*); наявності в одній особі одночасно двох прізвищевих назв: а) однієї — похідної від імені її чоловіка, другої — похідної від прізвищеві назви / апелятивної назви її чоловіка за родом діяльності (*Гапка Панасиха*, *Гапчина Пана^счиха*, *Гапка Пасчиха* = *Гапка Ковалиха*, *Ковалиха Гап^ка* (І) 'дружина Панаса (Паська) Ковалю / ковалю'); б) однієї — похідної від прізвищеві назви / апелятивної назви батька за родом діяльності, другої — від прізвищеві назви / апелятивної назви батька за родом діяльності (*Васки Гончару^ни* = *Васки Дугтяро^ни* (П) 'дочка гончарю / Гончарю' = 'дочка дугтяря 'дьюгтяря' / Дугтяря 'Дьюгтяря'). Особливо важко визначити походження прізвищеві назви дочки, якщо батько має апелятивну й онімну назви, мотивовані родом діяльності, професією: *Васки Гончару^ни* = *Васки Дугтяро^ни* (П) 'дочка дьюгтяря, що має прізвищеву назву Гончарю' або 'дочка гончарю, що має прізвищеву назву Дугтярю'; в) однієї — похідної від прізвищеві назви (прізвиська) чоловіка, другої — від імені чоловіка (*Настя Гноїха* = *Настя Юрчиха* (Сп) 'дружина Юрка Гноя'). В останньому випадку є підстави твердити про наявність розмежування нейтральних жіночих прізвищевих назв, які (разом з іменами) маркувалися як імена: *мененая Палагия Гришковна* (Р), та емоційно насичених прізвищевих назв, що маркувалися як прізвиська: *Настя Юрчиха*, *прозиваємая Гноїха* (Сп) 'дружина Гноя'; *Тетяна, по прозвищу Кума* (Г).

Ідентифікатори різної лексико-семантичної структури, що функціонують автономно або поєднуються з антропонімами, завершуючи ідентифікацію осіб жіночої статі, найчастіше характеризують особу за родинними зв'язками (20 %); родом діяльності, професією, заняттям (20 %), віком (17 %) і родинною, майновою чи становою належністю (15 %). Оскільки ці самі ознаки переважають при творенні прізвищевих назв, є підстави вважати їх ланкою на шляху до формування жіночих прізвищевих назв.

Серед ідентифікаційних формул, що використовуються для позначення осіб жіночої статі, найпродуктивнішою виявилася формула: «одночленний антропонім + одночленний ідентифікатор» (42 % від загальної кількості ідентифікаційних формул).

Отже, лексико-семантичний аналіз антропонімів, ідентифікаторів та ідентифікаційних формул, які служили для ідентифікації осіб жіночої статі в Актах (протоколах) Полтавського полкового суду (1683–1740 рр.), засвідчує відсут-

ність однотипного способу такої ідентифікації. Гадаємо, що простежені нами способи і засоби онімної, апелятивної та онімно-апелятивної ідентифікації осіб жіночої статі, визначені особливості їхньої структурної та семантичної організації дозволять з'ясувати шляхи та способи формування жіночих особових власних назв як частини українського антропонімікону, зіставити отримані дані із свідченнями подібних досліджень.

СКРОЧЕННЯ НАЗВ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ

Б	— Брусѣя	— с. Михайлівка, Диканський р-н
Бл	— Бѣлики	— смт Білики, Кобеляцький р-н
ВБ	— Великі Буди ^{ча}	— с. Великі Будица, Гадяцький р-н
Г	— Гожули, Кгужули	— с. Гожули, Полтавський р-н
З	— Зѣнков	— м. Зіньків, Зіньківський р-н
І	— Іво ^ч чинцѣ	— с. Івончинці, Полтавський р-н
Ів	— Івашківка	— с. Івашківка, Диканський р-н
К	— Кереберда	— с. Келеберда, Кременчуцький р-н
Кш	— Кишѣнка	— с. Кишеньки, Кобеляцький р-н
К	— Книшівка	— с. Книшівка, Гадяцький р-н
Кб	— Кобеляки	— м. Кобеляки, Кобеляцький р-н
Кр	— Креме ^ч чук	— м. Кременчук, Кременчуцький р-н
М	— Маячка	— с. Маячка, Новосанжарівський р-н
НМ	— Ни ^ж ні Млины	— с. Нижні Млини, Полтавський р-н
НС	— Новый Санджаров	— смт Нові Санжари, Новосанжарівський р-н
Пв	— Павленки	— с. Павленки, Хорольський р-н
П	— Полтава	— м. Полтава
Р	— Рѣшетило ^а ка	— с. Решетилівка, Решетилівський р-н
С	— Соко ^ч ня	— ? — Л. М.
СС	— Старий Санджаров	— с. Старі Санжари, Новосанжарівський р-н
Ст	— Стасовец	— с. Стасі, Диканський р-н? — Л. М.
Сп	— Супруно ^а ка	— с. Супрунівка, Полтавський р-н
Т	— Тахтауловка	— с. Тахтаулове, Полтавський р-н
Ц	— Царича ^а ка	— с. Царичанка
Ш	— Шо ^с таки	— с. Шостаки, Полтавський р-н

L. A. MOSKALENKO

THE IDENTIFICATION OF THE FEMININE GENDER IN THE «OFFICIAL BOOKS OF POLTAVA REGIMENTAL LAW COURT» (1683–1740)

Article is dedicated to the determination of the structural and semantic organization of methods and means of the identification of the persons of the feminine sex, which are fixed in «Official books of Poltava regimental law court» (1683–1740): 1) female personal names and nicknames; 2) identifiers — constructions, which characterize face of feminine sex in different ways to signs; 3) identification formulas — personal name in combination with the identifiers.

К е у w o r d s: personal name, female personal name, female family name, nickname, identifier, the identification of the persons of feminine sex.

НОВІ СЕМАНТИКО-СТИЛІСТИЧНІ ВИЯВИ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ В УКРАЇНСЬКИХ ГАЗЕТНИХ ТЕКСТАХ ПОЧАТКУ ХХІ ст.

У статті досліджено стилістичну специфіку функціонування складнопідрядних речень причинової і допустової семантики в українських газетних текстах початку ХХІ ст., зумовлену засобом зв'язку підрядної частини з головною, місцем розташування та значенням наповнення предикативних частин, простежено нові тенденції використання цих типів складнопідрядних речень у різних газетних жанрах.

К л ю ч о в і с л о в а: складнопідрядне речення з підрядним причиновим, складнопідрядне речення з підрядним допустовим, причинові сполучники, допустові сполучники, каузальність, допустовість.

Складнопідрядне речення — це полісемантична структура зі специфічним експресивним потенціалом. Його стилістичні особливості зумовлені стилістичними характеристиками головної та підрядної частин, а також їхніх складників.

Складнопідрядні речення з детермінантними підрядними частинами досить повно досліджені в дисертаційних та монографічних працях з погляду реалізації ними різних семантико-синтаксичних відношень: причини¹, допустовості², часу³, умови⁴ тощо, а також ролі аналітичних сполучних засобів у вираженні семантики зазначених складнопідрядних речень⁵. Також з'ясовано стилістичні можливості складнопідрядних речень у цілому та в окремих функціональних стилях⁶. Проте цілісного функціонально-стилістичного аналізу складнопідряд-

---

¹ Дубовик Л. І. Логіко-граматичні аспекти категорії причини : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— Донецьк, 2005.— 20 с.

² Кващук А. Г. Структурно-семантические типы сложных предложений уступительного соотношения в современном украинском литературном языке : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— К., 1959.— 23 с.; Ковальова Н. О. Структурні, логіко-семантичні і функціональні типи допустових речень у сучасній науковій мові : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— Д., 2005.— 18 с.

³ Талаш І. О. Функціонально-семантичне поле темпоральності в публіцистичних та інформаційних текстах : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— Д., 2007.— 20 с.

⁴ Кубик М. Условные конструкции и система сложного предложения.— Прага, 1967.— 229 с.; Голоюх В. І. Семантико-грамматическая структура сложноподчиненных условных предложений в современном украинском литературном языке : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— К., 1977.— 27 с.; Типология условных конструкций / Отв. ред. В. С. Храковский.— СПб., 1998.— 584 с.; Руденко Н. П. Семантико-синтаксична природа поля умовності в сучасній українській літературній мові : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— К., 2002.— 20 с.

⁵ Ясакова Н. Ю. Грамматична семантика аналітичних сполучників підрядності у структурі складного речення : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— К., 2001.— 20 с.

⁶ Ващенко В. С. Стилїстика речення в українській мові.— Д., 1968.— 158 с.; Коваль А. П. Науковий стиль сучасної української літературної мови: структура наукового тексту.— К., 1970.— 306 с.; Формановская Н. И. Стилїстика сложного предложения.— М., 1978.— 240 с.;

них детермінантних речень в українських газетних текстах початку ХХІ ст. немає, і ця тема досі залишається актуальною.

Метою статті є виявлення специфіки функціонування складнопідрядних речень з підрядними причини та допустовості в мовленні української преси початку ХХІ ст. Зокрема, серед основних завдань є: 1) виділення в сучасному українському газетному мовленні найуживаніших типів складнопідрядних речень з підрядними причиновими й допустовими; 2) з'ясування основних тенденцій у стилістичному функціонуванні зазначених синтаксичних одиниць на шпальтах сучасної української періодики; 3) висвітлення нових явищ у системі сполучних засобів як показників синтаксичних відношень між головною і підрядною частинами складнопідрядних речень з причиновим і допустовим значеннями; 4) простеження впливу засобів зв'язку, місця розташування предикативних частин, змістового складу компонентів на стилістичне забарвлення досліджуваних речень.

Об'єктом нашого дослідження є найуживаніші складнопідрядні речення з причиновими й допустовими частинами, вибрані з українських газетних текстів зазначеного періоду. Будуть проаналізовані нові тенденції функціонування згаданих речень, їхня семантична диференціація та стилістичне забарвлення, а також засоби поєднання предикативних частин.

Функціонально-стилістичне навантаження складнопідрядних детермінантних речень у сучасних українських газетних текстах пов'язують передусім із встановленням основного й другорядного в їхньому функціональному використанні, визначенням засобів зв'язку та послідовності розташування предикативних частин у складнопідрядному реченні, з'ясуванням їхньої комунікативної ролі в газетно-публіцистичному стилі.

Усупереч тенденції до переважання прислівних складнопідрядних речень, зафіксованій у газетному мовленні ХХ ст.⁷, нині в українській пресі помітне домінування складнопідрядних речень з детермінантними підрядними частинами. На нашу думку, це спричинено особливою здатністю їхньої будови передавати чіткість виражених думок, диференціювати їх, систематизувати, упорядковувати «всією гнучкістю своїх засобів»⁸. Детермінантні складнопідрядні речення спеціалізуються на вираженні багатьох обставинних відношень — причини, часу, допустовості, мети, умови, наслідку, порівняння, місця та відповідності, які по-різному актуалізуються на шпальтах сучасних українських газет: складнопідрядні причинові, допустові, часові, умовні речення вживають частіше, ніж інші.

Різноманітністю та багатоплановістю вияву в мовленні української преси початку ХХІ ст. характеризується категорія *причини*, оскільки у своїй значеннєвій парадигмі вона «охоплює значення підстави, мотиву, обґрунтування, аргументації, поштовху, стимулу, що свідчить про широкий асоціативний потенціал цієї категорії»⁹, її прагматичну здатність відтворювати не лише причинові відношення в певних подіях, фактах, життєвих реаліях, а й давати їм відповідну журналістську оцінку. Носієм і актуалізатором причинового зв'язку між преди-

Марич С. М. Стилістичний синтаксис української мови : Навч. посібник. — К., 1993. — 72 с.; Былинский К. И. Язык газеты. Избранные работы. — М., 1996. — 304 с.

⁷ Жовтобрюх М. А. Мова української періодичної преси (кінець ХІХ — початок ХХ ст.). — К., 1970. — С. 131; Ковальчук Н. С. Синтаксическая структура предложения в информационных текстах (на материале украинских газет, радио и телевидения) : Дис. ... канд. филол. наук. — Д., 1980. — С. 147–150.

⁸ Ващенко В. С. Зазнач. праця. — С. 120.

⁹ Дубовик Л. Формальні засоби реалізації категорії причини // Наук. вісн. Херсон. держ. ун-ту. Сер. «Лінгвістика» : Зб. наук. праць. — Херсон, 2005. — Вип. 2. — С. 224.

кативними частинами слугує причиновий сполучник як принципово важливий структуротворчий засіб, здатний впливати на змістові відношення компонентів. Він сприяє утворенню конструкцій, що поєднують дві семантичні лінії — основну й додаткову. Додаткове значення, виникнувши в межах конструкції, накладає свій відбиток і на маркер зв'язку, завдяки якому воно з'явилося й оформилося. Так створюється перспектива взаємодії і взаємозалежності формальних елементів та змісту складнопідрядного речення. Через тісні змістові зв'язки між елементами висловлення та комунікативну нерівність повідомлень у процесі викладу причинові складнопідрядні речення виявляють здатність до створення в газетному мовленні так званого ієрархічного типу розповіді.

Причинові сполучники як засоби зв'язку в складнопідрядних реченнях сучасного українського газетного мовлення мають істотне семантичне навантаження, вони не лише маркують відношення між предикативними частинами складного речення, а й ніби створюють їх. Причиновий сполучник не тільки відтворює причиново-наслідкові відношення, а й, будучи єдиним сигналом цих відношень, «породжує» у сприйманні читача причиново-наслідкову залежність між предикативними компонентами. Саме тому взаємовідношення між функцією сполучника і стилістичними властивостями складнопідрядного причинового речення постають як визначальні в їхній функціональній репрезентації на сучасних газетних шпальтах.

Активність використання речень із різними актуалізаторами причинової семантики неоднакова. Найуживанішими є спеціалізовані сполучники *оскільки*, *адже*, *бо*. Українські й російські вчені кваліфікують сполучник *оскільки* (рос. *так как, поскольку*) як такий, що має чітко окреслені ознаки книжного стилю¹⁰, а тому й закономірна його активність в українській газетній періодиці: «Цього разу “Україна молода” вирішила побувати в гостях у бойків Долинщини та Бо-лехівщини, *оскільки* гуцулів традиційно більше показує й описує журналістська братія» (Україна молода, 20.01.2009, с. 15); «Цей горизонт зараз обстежений тільки частково, *оскільки* пошуки ускладнюються його затопленням» (Україна молода, 11.06.2008, с. 6); «...Карта, а тим паче атлас, є феноменальним винаходом людства, *оскільки* вміщену в них інформацію неможливо запам'ятати одній людині» (Урядовий кур'єр, 18.03.2008, с. 12). Конструкції зі сполучником *оскільки* в сучасних українських газетних текстах, як правило, мають стилістичне значення обгрунтування.

Для вираження логічного викладу думок журналісти зрідка послуговуються парним причиновим сполучником *оскільки... то*, розчленованість якого спричиняє актуалізацію наслідкового компонента і певне послаблення причинового. До того ж структура таких сполучників може ускладнюватися препозитивними протиставними сполучниками, що підсилює протиставлення і демонструє тісний зв'язок цього речення з попереднім контекстом, напр.: «...*Але оскільки* кожне наукове відкриття має свої плюси і мінуси..., *то* джин у пляшці і цього разу причаївся не з янгольської когорти» (Україна молода, 12.06.2008, с. 9); «*А оскільки* суспільство має негативи, *то* й представники цієї організації можуть вести себе відповідним чином — обманювати, брати хабарі, вести майже кримінальний бізнес» (День, 23.10.2007, с. 1).

¹⁰ Дубовик Л. Знач. праця.— С. 225; Формановская Н. И. Знач. праця.— С. 125; Былинский К. И. Знач. праця.— С. 170; Греция Е. С. Роль подчинительных союзов в формировании модальности сложноподчиненных предложений со значением обусловленности (условные и причинные конструкции) : Дис. ... канд. филол. наук.— Липецк, 2004.— С. 118.

Останнім часом у мовленні українських газет помітна активізація сполучника *адже* як формального маркера причиново-наслідкових відношень. Журналісти використовують його в конструкціях зі стилістичними характеристиками книжного, ораторського мовлення не лише для обґрунтування думки, логічного її пояснення, встановлення вірогідної причини й отримання потрібного висновку із створеної каузальної ситуації, а й для надання вислову модального відтінку пишномовності. Наприклад: «У Грузії починається потужне економічне зростання, *адже* ця країна завжди мала високо розвинутий культурний потенціал» (Освіта України, 08.02.2008, с. 4); «Треба вжити серйозних і рішучих заходів щодо поліпшення системи виконання покарань, *адже* вона спрямована на забезпечення безпеки громадян» (Урядовий кур'єр, 27.02.2008, с. 5); «Негативні прогнози аграрних аналітиків дали привід економістам чекати істотного прискорення інфляції, *адже* продукти харчування займають у структурі інфляції близько 60 %» (Українська газета, 11–17.10.2007, с. 1).

Синтаксичні одиниці з нейтральним щодо функціональних стилів мовлення причиновим сполучником *бо*¹¹ здатні до «реалізації значення предметної причини й значення логічного обґрунтування»¹². Семантичним стрижнем сполучника *бо* є прагматизм, який природно поєднується з основним модальним принципом каузальності — гарантією вірогідності факту, що перебуває в мотивувальній позиції. Цим зумовлена висока активність синтаксичних одиниць в інформаційних жанрах — дописах, коротких інформаційних повідомленнях, оглядах, коментарях, напр.: «Уже відмовилися ми від тендерів, *бо* тендер ми просто пройти не можемо» (Культура і життя, 12.12.2007, с. 9); «На них чекає суд, *бо*, за законом, батьки мають відповідати за неповнолітніх дітей» (Газета по-українськи, 26.05.2008, с. 3). Аналітичні та художньо-публіцистичні газетні жанри тяжіють до використання парцельованих або приєднувальних складних конструкцій зі сполучником *бо*, що послаблює зв'язок підрядної причинової частини з головною, проте робить мовлення експресивнішим, надає йому динамічних рис, пор.: «Тут і криється причина всіх наших криз та негараздів. *Бо* ці три комплекси — радше три недуги нищення нашої державотворчості. *Бо* ці недуги нині квітнуть у нас пишним цвітом» (Культура і життя, 07.10.2008, с. 7).

Складнопідрядні причинові речення зі сполучниками *тому що*, *через те що* уживають у всіх газетних жанрах, проте функціонально-стилістичне значення сполучника *через те що* дещо відмінне: він успадкував від прийменника *через* значення причини небажаного наслідку і приєднує підрядну частину з негативною оцінкою факту, про який ідеться в головній частині, чим надає складнопідрядному реченню модальної негативної оцінки. Пор.: «Це був хаос міжусобних війн, війн руйнівних, *тому що* вони нищили народний характер...» (Літературна Україна, 13.12.2006, с. 8); «*Через те що* школяр не може слухати та концентрувати увагу на завданнях, у нього погана успішність» (Високий Замок, 15.01.2009, с. 9); «На практиці це не вдалося зробити, *через те що* в Україні не розвинені механізми реалізації прав власника земельної ділянки» (Урядовий кур'єр, 11.05.2008, с. 4). Зауважимо також, що в сучасному газетному мовленні і досі переважають конструкції, де згадані складені сполучники розчленовані комою. Як зазначає А. П. Коваль, розчленованість сполучних засобів приводить до

¹¹ Курс сучасної української літературної мови. Синтаксис : У 2 т. / За ред. Л. А. Булаховського. — К., 1951. — Т. 2. — С. 181.

¹² Дубовик Л. Зазнач. праця. — С. 225.

увиразнення категоричності причинових зв'язків¹³, що не властиво сучасним демократично спрямованим мас-медіа.

За нашими спостереженнями, у мовленні української преси початку ХХІ ст. помітне істотне зростання активності використання сполучника *позаяк*, який репрезентує «причину як єдино можливу, — поза конкуренцією з іншими»¹⁴. Цей сполучник на початку ХХ ст. уживався в мові преси, зокрема в західноукраїнських виданнях, як локальний засіб, а в радянський період, набувши негативного забарвлення, — у текстах з нейтральним стилістичним значенням зовсім не використовувався¹⁵. Сьогодні відбувається поступове повернення цього притаманного українській мові сполучника, а речення з ним вирізняються стилістичним відтінком книжності, пафосності і вживаються насамперед для реалізації значення логічного обґрунтування в текстах інтерв'ю, полемічних та передових статей, репортажів, напр.: «Як і передбачали експерти, усі ці позови були об'єднані в одне провадження, *позаяк* вимоги незгодних із результатами виборів по суті однакові...» (Україна молода, 23.10.2007, с. 4); «Більш практичним є «Словник нецензурної лексики», *позаяк* він подає чітке конкретне значення слова і синонімічний ряд» (Україна молода, 06.06.2008, с. 20); «Мовляв, у п'ятому класі дітям все одно доведеться переходити на російську, *позаяк* у школі бракує профільних учительських кадрів» (Україна молода, 03.10.2008, с. 2).

Транспонованими з розмовного та художнього стилів у сучасне українське газетне мовлення постають рідковживані причинові сполучники *а то*, *затим що*, засвідчуючи своїм функціонуванням тенденцію до урізноманітнення корпусу синтаксичних засобів, надання розповіді відтінку невимуженості, посилення семантико-стилістичного потенціалу складнопідрядних причинових речень, пор.: «Тому треба дотримуватися традицій, *а то* не зайдуть до хати і стоятимуть під вікнами...» (Молодь України, 04–10.01.2007, с. 5); «На цьому їхня робота зупинилася, *затим що* припинилося фінансування проекту» (Україна молода, 01.02.2007, с. 7). Закономірно, що згадану транспозицію фіксують передусім художньо-публіцистичний жанр нарису та діалогічно-розмовний жанр інтерв'ю.

Сучасні українські газетні контексти засвідчують узусне вживання двох нових складених сполучників — з огляду на те що і зважаючи на те що, які передають причинові семантико-синтаксичні відношення як причину-підставу, обґрунтування. Вони утворилися внаслідок нарощення сполучника *що* на адвербіальну сполуку, до складу якої входить похідний прийменник (відповідно з огляду на й зважаючи на) і займенник *те*¹⁶. На думку Л. І. Дубовик, логічні препозитиви з огляду на, зважаючи на в таких побудовах стосуються суб'єктивної сфери мовця, оскільки репрезентують логічну мотивацію¹⁷, напр.: «З огляду на те що цією ж дорогою успішно перейшли до слави Юрій Винничук, Оксана Забужко та Сергій Жадан, можна констатувати прижиття технології творення “зірок” на українському літературно-книжковому ринку» (Україна молода, 07.06.2008, с. 13); «Зважаючи на те що падіння цін на житло в США триває, можливі подальші збитки, пов'язані з іпотечним кредитуванням у США» (Дзеркало тижня, 06.09.2008, с. 7).

¹³ Коваль А. П. Зазнач. праця.— С. 179.

¹⁴ Дубовик Л. Зазнач. праця.— С. 228.

¹⁵ Жовтобрюх М. А. Зазнач. праця.— С. 135.

¹⁶ Городенська К. Г. Функціональні зони сполучників в українській науковій мові // Українська термінологія і сучасність : 36. наук. праць.— К., 2005.— Вип. 6.— С. 9.

¹⁷ Дубовик Л. Зазнач. праця.— С. 231.

Інші складені причинові сполучники — у зв'язку з тим що, завдяки тому що та ін. мають обмежене використання в сучасних українських газетних текстах, передусім їх фіксують оперативно-інформаційні міні-жанри: дописи, повідомлення, політико-економічні огляди й коментарі. Однак такі сполучники виразно стилістично диференційовані: перший передбачає у своїй значеннєвій парадигмі вказівку на чітку, обов'язкову причину і виражає закономірну каузальну залежність між двома явищами дійсності, другий конденсує в собі відтінок сприятливої причини для актуалізації висновкового наслідку. Пор.: «Основні вимоги пікетувальників полягають у контролюванні за цінами на дизельне паливо, у зв'язку з тим що їх зростання зриває посівну і загрожує неврожаєм» (Україна молода, 12.04.2008, с. 13); «Завдяки тому що у Польщі збереглися документи, їй вдалося багато що з'ясувати» (Урядов. кур'єр, 09.05.2008, с. 6).

Як засвідчує обстежений матеріал, підрядні причинові частини досить вільно розташовуються у структурі складнопідрядних речень, проте частіше вони вживаються в постпозиції, що, очевидно, можна пояснити функціональною природою цього типу речень — повідомляти про дію (ознаку) в головній частині й аргументувати, умотивовувати потребу, причину доцільності / недоцільності її реалізації, демонструвати результативний наслідок у підрядній частині. До того ж специфіка деяких підрядних сполучників, таких як *бо*, *адже*, приєднувати тільки постпозитивну підрядну частину нерідко корегує зазначене розташування предикативних частин.

Цікавим є також зв'язок між причиною й оцінкою в багатьох складнопідрядних реченнях із підрядним причини, оскільки журналіст, описуючи реальні події, факти, життєві обставини тощо, не лише створює причиновий зв'язок між суб'єктами, а й нерідко сам або за допомогою співрозмовника (в інтерв'ю) оцінює описувані явища, щоправда суб'єктивно, надаючи складнопідрядному реченню оцінної модальності. Наприклад: «...Українська народна пісня має планетарне значення, *оскільки* вона є високодуховною, мистецьки довершеною» (Культура і життя, 01.10.2008, с. 2); «Він не згодний і зі схемою приватизації Одеського припортового заводу, *оскільки* вона є новою і також не відповідає національній безпеці» (Факти, 12.03.2008, с. 2); «Я сподіваюся на краще поведіння поліцейських, *адже* це буде міжнародне змагання неймовірно високого рангу» (День, 15.04.2008, с. 14). Такий високий ступінь вираження позиції автора, який коментує, оцінює і пояснює факти навколишньої дійсності, є характерною особливістю складнопідрядних речень з підрядним причини в контексті публіцистичного викладу.

Активність *допустових* складнопідрядних речень спричинена здатністю семантичних компонентів у їхньому складі вступати в різні типи відношень, серед яких Н. О. Ковальова виділила такі: вираження зворотної зумовленості у процесі порівняння суб'єктного та об'єктного компонентів за їхніми спільними й індивідуальними ознаками або сферами функціонування; реалізація неможливості, недостатності, обмеженості або відсутності певних дій і ознак суб'єкта за наявності реальних або можливих передумов, що сприяють їхньому виявленню; презентація позитивної характеристики суб'єкта за відсутності передумов або наявності підстав, що перешкоджають цій характеристиці; вираження результату дії суб'єкта, протилежного очікуваному¹⁸.

Найуживанішим засобом зв'язку підрядної допустової частини з головною слугує допустовий сполучник *хоч* (*хоча*) як універсальний, стилістично нейтральний засіб. Щоправда, деякі дослідники визначають сполучник *хоча* як стиліс-

¹⁸ Ковальова Н. О. Знач. праця.— С. 14.

тично забарвлений, такий, що, крім основного значення, вносить у систему зв'язку певний стилістичний колорит¹⁹. Пор.: «Педагоги, представники влади, особливо сільські..., воліють мовчки спостерігати, хоч могли б запобігти їм [трагедіям]» (Голос України, 27.03.2008, с. 18); «Це поет всеперемагаючого оптимізму, *хоча* багато його тем розкраюють серце своєю невідомою трагедійністю» (Літ. Україна, 07.02.2008, с. 6); «“410-й завод” на межі банкрутства, *хоча* з приходом нового директора має шанс стати на ноги» (Україна молода, 03.10.2008, с. 7).

Останнім часом у функції засобу зв'язку між частинами складнопідрядного допустового речення активізувалося вживання спеціалізованих парних допустово-протиставних сполучників *хоч* (*хоча*)... *а*, *хоч* (*хоча*)... *але*, *хоч* (*хоча*)... *та*, *хоч* (*хоча*)... *однак* тощо. «Завдяки варіативності другого компонента, — як слушно зауважує Н. Ю. Ясакова, — ці кон'юнктиви створюють своєрідну парадигму — групу функціонально і структурно однотипних одиниць, які відзначаються різною продуктивністю»²⁰. Серед згаданих парних допустових сполучників найуживанішим є *хоч*... *але*: «*Хоч* і прикро від баченого, *але* відчуваєш якесь психологічне полегшення...» (Україна молода, 20.01.2009, с. 4); «*Хоча* проектно-кошторисна вартість робіт із перепрофілювання поліклініки становила на той час майже два з половиною мільйони, *але* виділили і освоїли тоді 300 тисяч» (Голос України, 26.03.2008, с. 8); «*Хоч* не надовго, лише від Різдва до Водохреща, *та* все ж центр етнокультурного життя України за доброю традицією останніх років переміщається на Прикарпаття» (Україна молода, 20.01.2009, с. 4); «*Хоча* чимало політиків — учасників “процесу” й досі сумніваються у правових підставах рішення парламенту, вважаючи його політичним, *однак* роблять спробу завоювати київський плацдарм» (Голос України, 26.03.2008, с. 14). За такого аналітичного поєднання предикативних частин складнопідрядні допустові речення є стилістично забарвленими, бо на семантику допустового сполучника *хоч* (*хоча*), що виражає обмеження, застереження в підрядній частині, нашаровується протиставна семантика головної частини, сконденсована навколо сполучника *але* (*а*, *та*, *однак*). Унаслідок цього посилюється протиставний аспект речення, увиразнюється його результативність, загострюється стверджувальність, підсилюється невідповідність.

Помітною є тенденція до розширення складу допустових сполучників у «напрямку аналітизації та ускладнення структури»²¹. Арсенал аналітичних допустових сполучників, уживаних в українських газетних текстах початку ХХІ ст. у ролі засобу зв'язку підрядної і головної частин, поповнився новим складеним сполучником *попри те що*, який використовують дедалі ширше — нарівні з *незважаючи на те що*. Пор.: «*Попри те що* головну сцену прикрашав заклик відмовитися від нікотину заради України й від алкоголю — заради її волі..., омріяного “протверезіння” не настало» (Україна молода, 10.06.2008, с. 14); «*Попри те що* цього разу влада переходить від республіканської до демократичної адміністрації, процес її передачі відбувався гладенько» (Україна молода, 20.01.2009, с. 11); «*Незважаючи на те що* за його плечима важка доля, голодне сирітське дитинство, ветеран і сьогодні не втрачає інтересу до життя та бадьорого настрою» (Голос України, 26.03.2008, с. 7). Закономірно, що обидва сполучники в досліджуваних контекстах приєднують допустово-обмежувальну підрядну частину, розташовану переважно в препозиції. Це зміщує змістовий акцент із допустового відношення на обмежувальне, концентрує увагу на залеж-

¹⁹ Марич С. М. Зазнач. праця. — С. 18.

²⁰ Ясакова Н. Ю. Зазнач. праця. — С. 6.

²¹ Там же. — С. 1.

них від основного повідомлення характеристиках, які для автора (і відповідно — читача) видаються важливішими, доповнює констатаційний зміст головної частини. Узагалі для українського газетного мовлення початку ХХІ ст. характерне переважно препозитивне вживання підрядної допустової частини у складнопідрядному реченні, що, на відміну від поширеної в ХХ ст. тенденції до постпозитивного їхнього використання в художньому мовленні²², є специфічною ознакою публіцистичного стилю на сучасному етапі розвитку української літературної мови. Очевидно, це пов'язано з великими стилістичними можливостями препозитивних підрядних уживань (значення актуалізації додаткового повідомлення, уточнення змісту, розширення загального тла каузальності тощо).

Відзначимо появу тенденції до збільшення кількості складнопідрядних допустових речень, у яких підрядна допустова частина з'єднується з головною сполучнословними єдностями *де (б) не, хто (б) не, скільки не* та ін. або сполучнословно-сполучниковими парами *скільки не... а, скільки не... але, скільки не... проте* тощо, «указуючи на те, що крайній вияв ознаки в підрядній допустовій частині не впливає на виконання дії чи появу стану в головній частині»²³. Наприклад: «Етнічні чехи, *де б вони не жили*, бережуть культурні надбання своїх предків» (Культура і життя, 29.10.2008, с. 3); «Парламент захоче цілком контролювати уряд, *хто б там не був*: Тимошенко, Дорошенко, Кириленко...» (Високий Замок, 04.10.2007, с. 4); «*Скільки б людей не народжувалося, але* сила людської думки розвиватиметься пavidпне» (Україна молода, 21.06.2008).

Зрідка, прагнучи до оригінальності, журналісти виносять згадані структури в заголовки статей, які, будучи актуалізаторами змісту газетної публікації, одразу інтригують читача своєю нестандартністю, незвичною побудовою та метафорично-образною стилістичною конотованістю, напр.: «*Скільки не кажи “халва”, а в роті від того солодше не стане*» (Голос України, 09.01.2008, с. 3).

Сполучники *хай, нехай, дарма що* як засоби зв'язку між предикативними частинами складнопідрядного допустового речення вживаються не часто. Обмеження сфери їхнього використання в сучасному українському газетному мовленні можна пояснити яскраво вираженим емоційним та розмовним забарвленням, а тому вони є прерогативою поетичної мови, рідше — художньої прози²⁴. Лише зрідка в художньо-публіцистичних газетних жанрах, як-то нарис, репортаж-роздум, відгук, ці сполучники допомагають формувати образний контекст, напр.: «На думку Марібе Токасі, навіть неживі квіти є символом життя — *хай у іншій формі*» (День, 23.10.2007, с. 8). У цьому випадку підрядна частина набуває стилістичного значення підкресленого твердження²⁵, що досить характерно для газетного повідомлення з інформативного боку, а незвичне для підрядних частин зі сполучниками *хай, нехай* постпозитивне розташування створює в публіцистичному тексті легкий стилістичний відтінок розмовності, обмежувального застереження.

У газетних текстах спостерігаємо дедалі активніше структурне ускладнення допустових сполучників частками *навіть, би, б*, рідше — протиставними спо-

²² *Эстрина Л. С.* Уступительные конструкции в художественной речи (первая треть XIX — 40–70 гг. XX в.) // Семантика и функционирование синтаксических единиц : Сб. науч. тр. — Казань, 1983. — С. 145.

²³ *Городенська К. Г.* Граматичний словник української мови : Сполучники. — К. ; Херсон, 2007. — С. 61, 209–211.

²⁴ *Квацулук А. Г.* Особливості вживання *хай, нехай* у функції допустових сполучників у сучасній українській літературній мові // Наук. зап. Станіслав. держ. пед. ін-ту. Філол. сер. : Зб. наук. праць. — Станіслав, 1960. — Т. 4. — С. 192.

²⁵ Там же. — С. 184.

лучниками *а, але, проте, однак*, що підсилює певний зміст на тлі попереднього, актуалізує семантику сполучників допустовості, модифікує значення певного відрізка речення, напр.:

«Воно зворушує тихо-іскристою перемогою людського духу, *хай навіть* зараз він потупив очі перед безликим лихом» (Дзеркало тижня, 02.02.2008, с. 19); «У мене вийшла особливо цікавою партія з Олексієм Шировим, *навіть попри те що* вона закінчилася внічию» (Україна молода, 27.06.2008, с. 22); «...Кожне українське серце, *хоч би де* воно було, — це жива територія мови, культури, духу, отже, і української державності» (Літ. Україна, 04.09.2008, с. 1); «*Але хоч би які* колізії готувало нам життя, Юлія Тимошенко не відмовиться від бажання боротись із компанією “Венко”» (Україна молода, 26.06.2008, с. 4).

Типовими в мові української преси початку ХХІ ст. є складнопідрядні допустові речення з фразеологізованими підрядними на зразок *хай там як; хай там як, а...; хай там що кажуть; хоч там як, а...; хоч би там як, але...* зі значенням «за всіх умов і обставин; незважаючи ні на що»²⁶ та рідше вживаною фразеологізованою підрядною частиною *як не крути, а...* зі значенням «що не роби, як не хитруй, нічого не вдієш»²⁷. Пор.:

«*Хай там як, а* півзахисникові “Манчестер Юнайтед” не вдавалося “намалювати” особливих загроз воротам Леманна аж до кінця першого тайму» (Україна молода, 21.06.2008, с. 15); «*Хай там що кажуть*, українське книговидання поліпшується і розвивається» (Україна молода, 26.06.2008, с. 13); «*Хоч би там як, але* кіровоградці завдяки вікопомному рішенням № 405 одночасно позбулися зеленої Лісопаркової зони, міського саду (пам’ятка архітектури, до речі), частини набережної...» (Дзеркало тижня, 02.02.2008, с. 4); «...*Як не крути, а* надійнішого способу збереження грошей, аніж відкриття депозитного рахунку, немає» (Високий Замок, 15.01.2009, с. 5).

Такі колоритні конструкції переважають у спортивних та інформаційних повідомленнях, дописах і репортажах, надаючи висловленням живих розмовних інтонацій, посиленої експресивності, спрямованої на реалізацію висловленого, ствердження його важливості всупереч обставинам.

Отже, в українських газетних текстах початку ХХІ ст. причинові та допустові складнопідрядні речення виявляють нові функціонально-стилістичні особливості, зумовлені переважно специфікою маркерів семантико-синтаксичних відношень у їхній структурі, змістовим наповненням компонентного складу та розташуванням головної і підрядної частин.

(Вінниця)

I. Y. ZAVALNIUK

NEW SEMANTIC AND STYLISTIC FEATURES OF COMPLEX SENTENCES IN THE UKRAINIAN NEWSPAPER TEXTS OF THE BEGINNING OF 21-ST CENTURY

The stylistic specific features of functioning of complex sentences of cause and admission semantics in the Ukrainian newspaper texts of the beginning of the XXI century, identified by way of connection of subordinate part with the main part, by the location and value filling of predicative parts is investigated in the article; the new tendencies of the use of these types of complex sentences are observed in different newspaper genres.

Key words: complex sentence with a subordinate clause of cause, complex sentence with a subordinate clause of admission, conjunctions of cause, conjunctions of admission, causative features, admissive features.

²⁶ Фразеологічний словник української мови / Уклад. В. М. Білоноженко та ін.— К., 1993.— С. 978.

²⁷ Там же.— С. 402.

СТРУКТУРНО-КОМПОЗИЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОЇ АНГЛОМОВНОЇ НАУКОВОЇ СТАТТІ

У статті аналізуються історико-контекстуальні, комунікативно-прагматичні та структурно-композиційні особливості сучасної англomовної наукової статті на матеріалі текстів із прикладної математики та прикладної лінгвістики. Як показує дослідження, статті з обох галузей тяжіють до чіткого композиційного формату, який викристалізувався внаслідок еволюції цього жанру. У статтях з прикладної математики, однак, спостерігається більша варіативність, зумовлена особливостями наукового змісту цієї дисципліни.

Ключові слова: наукова англomовна стаття, стаття-звіт, внутрішньожанрова варіативність, текст, комунікативна мета, композиційна схема.

Наукова стаття є головним видом і засобом наукової комунікації, провідним жанром сучасного наукового дискурсу, без якої неможливо уявити його функціонування та розвиток. Журнальна наукова стаття є жанром «номер один» у різних наукових дисциплінах, причому в багатьох випадках статті, опубліковані у високореєтингових міжнародних журналах, мають не меншу (або навіть більшу) вагу, ніж монографії¹. У деяких природничих та інженерних науках дослідники головним чином зосереджені на продукуванні статей саме для наукових журналів. Особливу роль у сучасному глобалізованому світі відіграють англomовні статті завдяки поширеності і впливу англійської мови, яка вже утвердилась у ролі своєрідної «лінгва франка» науки, техніки та інтелектуально-академічної сфери.

Окремі риси та елементи різних видів статей, а також їхні загальні характеристики не раз ставали об'єктом дослідницької уваги українських та зарубіжних філологів². Разом з тим наукова стаття залишається і надалі цікавим об'єктом мовознавчого дослідження як провідний науковий жанр, що постійно видозмінюється та еволюціонує відповідно до змін у суспільстві. Отже, метою цієї пуб-

¹ Swales J. M. Research Genres : Exploration and Applications.— Cambridge, 2004.— P. 13–16.

² Див., наприклад: *Льченко О. М.* Етикет англomовного наукового дискурсу.— К., 2002.— 288 с.; *Кім Л. М.* Лінгвістична інтерпретація структури та семантики тексту наукової статті (на матеріалі французьких медичних журналів) : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— К., 1993.— 22 с.; *Клинг В. И.* Лингвостилистические параметры жанров функционального стиля научной прозы (на материале современной английской медицинской литературы) : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— М., 1989.— 23 с.; *Колегаева И. М.* Текст как единица научной и художественной коммуникации.— О., 1991.— 124 с.; *Радзієвська Т. В.* Текст як засіб комунікації.— К., 1993.— 194 с.; *Троянская Е. С.* Лингвостилистическое исследование немецкой научной литературы.— М., 1982.— 312 с.; *Paltridge B.* Genre, Frames, and Writing in Research Settings.— Amsterdam, 1997.— 192 p.; *Swales J. M.* Genre Analysis : English in Academic and Research Settings.— Cambridge, 1990.— 260 p.

лікації є з'ясування історико-контекстуальних, комунікативно-прагматичних та структурно-композиційних особливостей одного жанрового різновиду сучасної англomовної наукової статті з урахуванням впливу чинника галузевої належності наукового тексту.

Перш ніж отримати свій високий статус, наукова стаття пройшла певну еволюцію та внутрішньожанрове розширення. Вона почала формуватися у XVII ст. під впливом характерного для того періоду процесу жанрового впорядкування наукової літератури. Нині загальновизнаним є те, що сучасна стаття, зокрема її композиційна структура, розвинулась на основі листування між ученими, в якому не лише обговорювались наукові проблеми, а й висувалися гіпотези, описувались експериментальна методика, формулювались висновки, оцінювались праці колег³. Першу ж появу статті, хоч і в зародковій формі, пов'язують із заснуванням британського наукового періодичного журналу «The Philosophical Transactions of the Royal Society», який вийшов у світ 1665 р.⁴

У процесі еволюції наукової статті сформувалися її підвиди, що стало відображенням стратифікації наукового знання, диверсифікації шляхів та способів його подання. Хоча внутрішньожанрова варіативність сучасної англomовної наукової статті досить значна, за рівнем частотності, популярності використання можемо виділити п'ять її головних субжанрів: 1) стаття, що звітує про конкретне дослідження. По суті, це варіант «класичної» науково-експериментальної природничої статті, що знайшла поширення в інших дисциплінах під загальною англomовною назвою *research report*. Для неї характерна досить стандартизована внутрішня організація, хоч і з певними варіаціями в різних наукових галузях і періодичних виданнях; 2) стаття суто теоретичного характеру, спрямована на висунення й обговорення концептуальних проблем або абстрактних ідей шляхом логічної аргументації (цей жанровий різновид характерний передусім для гуманітарних наук). Теоретичним статтям може бути властивий дещо есеїстичний стиль, а також досить вільний характер текстових конвенцій; 3) оглядова стаття (*review article*), присвячена розглядові наукового стану й досліджень у певній галузі або аналізу літератури з певної наукової тематики. В оглядових статтях поєднуються елементи рецензій та оглядів літератури, що є стандартними структурними частинами наукових праць; 4) полемічна стаття, спрямована на обговорення дискусійних наукових питань. Для неї характерні елементи есеїстичного стилю, суб'єктивна манера викладу, інколи експліцитна емоційність; 5) коротка стаття-повідомлення (під англійською назвою *short communication*, іноді *brief report*, *note* або *research and discussion note*), істотно менша за обсягом, ніж стандартна журнальна стаття. Такі статті-повідомлення надають інформацію про невеликі конкретні дослідження, знайдені розв'язання науково-технічних проблем та нові, незвичні явища⁵. Ці стисло схарактеризовані п'ять типів не вичерпують внутрішньожанрового розмаїття англomовної наукової статті, а лише охоплюють її найчастотніші варіанти.

Спинимось на першому з виділених субжанрів журнальної наукової статті, а саме на *статті-звіті* про проведене дослідження (далі для полегшення викладу називатимемо її «наукова стаття»). Її загальна структура та організація певним чином вплинули на формування і реалізацію більших за обсягом жанрів, наприклад монографій або дисертацій. Статтею-звітом послуговуються науковці

³ Разинкина Н. М. Развитие языка английской научной литературы.— М., 1978.— 212 с.

⁴ Swales J. M. Genre Analysis.— P. 110.

⁵ Swales J. M., Feak C. B. Academic Writing for Graduate Students : Essential Tasks and Skills.— 2 ed.— Ann Arbor, 2004.— P. 217.

незалежно від свого професійного статусу, але водночас вона є одним із перших, «базових» жанрів, яким оволодівають ті, хто приходять у науку. Особлива професійно-соціальна роль такої статті зумовила як відносно високу стандартизованість її канонів, так і їх сенситивність і здатність реагувати на зміни в контекстуальних середовищах та адаптуватися до них. Тому стаття-звіт про конкретне дослідження й досі залишається цікавим, актуальним, евристично і практично важливим об'єктом різних наукових розвідок жанрознавчого спрямування.

Розглядаючи історико-контекстуальні аспекти науково-експериментальної статті, слід зазначити, що на її формування вплинули як особливості характерних для того часу (XVII ст.) наукових трактатів, так і зусилля окремої групи науковців — фізика Роберта Бойля та його сподвижників, які розробили стратегічні основи проведення та опису наукових експериментів. Р. Бойль висунув низку відповідних принципів, серед яких — запрошення свідків для спостереження над проведенням експерименту, його повторення іншими дослідниками, написання деталізованих звітів про проведені досліди, інформування аудиторії про невдалі експерименти, навмисне уникання філософських роздумів в описах певних досліджень, використання обережної манери висловлювання з метою урахування можливості інших думок та інтерпретацій⁶. Отже, Бойль та його співробітники розробили схему емпіричних досліджень і методику їх подання й опису. Згідно з такою спрямованістю, досить швидко сформувалися гомоморфні (подібні) процеси дослідження й підготування статті, унаслідок чого з'явилася певна композиційна схема⁷.

У процесі свого розвитку ця схема набула досить жорсткої регламентації (підтриманої і керованої вимогами наукових журналів), яка певною мірою поширилася й на статті в інших галузях; її структурний формат «вступ — методи — результати — обговорення — висновки» властивий нині більшості статей навіть у суто гуманітарних дисциплінах. У них з'явилася стійка тенденція до використання усталених виразів (словесних штампів) і відходу від надто суб'єктивної манери викладу, передусім використання займенника *I*, що було характерно для раннього періоду розвитку наукової прози⁸. На сьогодні жанром статті-звіту послуговуються майже всі науковці, незалежно від своєї дисциплінарної або національно-етнічної належності.

У статті-звіті ситуація породження тексту відокремлена від попередньої стадії — процесу проведення дослідження, а сам текст нагадує за своїми ознаками нейтральне повідомлення⁹. Чіткість побудови текстів таких статей, часта відсутність прямих персуазивних засобів впливу на читача наголошують на особливій об'єктивності автора та його відході від будь-яких суб'єктивних, позафактуальних моментів. Автори таких статей роблять вигляд, що існують лише факти, які говорять самі за себе, без переконування і спеціальних риторичних зусиль¹⁰. Разом з тим очевидно, що адресанти статей зацікавлені не лише у презентації своїх результатів, але і в доведенні їх істинності. Це досягається апеляцією «до наукового тезауруса реципієнта та інтелектуальної компоненти його особистості»¹¹ шляхом підкреслено об'єктивного викладу, строгої логічної аргументації, всебічними описами методики і процедур дослідження, демонстра-

⁶ Swales J. M. Genre Analysis.— P. 111–112.

⁷ Клинг В. И. Зазнач. праця.— С. 6.

⁸ Разинкина Н. М. Зазнач. праця.— С. 101–102.

⁹ Радзієвська Т. В. Зазнач. праця.— С. 18–19.

¹⁰ Swales J. M. Genre Analysis.— P. 112.

¹¹ Колегаева И. М. Зазнач. праця.— С. 25.

цією обізнаності з відповідним науковим контекстом. Як зазначає Т. В. Радзівська, дані, які були готові до написання тексту, можуть узагалі переосмислюватися, зазнавати певної реорганізації та реінтерпретації у процесі створення наукового твору, що дещо віддаляє текст статті-звіту від відповідного дослідження, послаблює його суто фактичний характер¹².

Отже, науковці певною мірою вводять читача в оману¹³, коли намагаються переконати його в «силі факту». Це стає особливо очевидним з огляду на сучасне конкурентне наукове середовище, в якому боротьба за право публікацій у престижних виданнях є передумовою просування нового знання та успішної побудови індивідуальної кар'єри науковця. Тому автори статей зацікавлені не лише у презентації своїх наукових результатів та демонстрації їх наукової цінності, але й у здобутті свого визнання серед членів відповідних спільнот і просуванні власного наукового продукту на світовий ринок науки. Наслідком цього є характерне для сучасних статей подання наукових проблем та їх розв'язань як новаторських, оригінальних, з відповідним позиціонуванням авторів як науковців, добре обізнаних із сучасними науковими проблемами, здатних зробити свій вагомий внесок у розвиток світової науки¹⁴.

Усвідомлення цих реалій наукового життя та особливостей його розвитку уможливорює таке визначення комунікативних цілей сучасної англомовної статті-звіту про проведення дослідження: 1) презентація нових наукових результатів, отриманих під час дослідження, відповідно до його загальної логіки й процедур; 2) аргументоване переконування читачів — членів відповідної наукової спільноти у цінності даного доробку; 3) просування наукових результатів, їх популяризація та поширення.

Сукупність цих цілей детермінує загальну структуру статей та їх мовно-текстову реалізацію. Вплив головної комунікативної мети цього жанру — зорієнтованості на відносно гомоморфну презентацію нового знання — та специфіки жанрових ролей його користувачів, їхнього членства в одній і тій самій спільноті сприяє кристалізації конвенцій статті, їх «узуалізації»¹⁵. Це означає, що ідеалізовані канони статті є відносно жорсткими, регламентованими, хоч у реальному функціонуванні вони межують з достатньою варіативністю.

До чинників, які зумовлюють відхилення від ідеалізованого формату статті-звіту, передусім належить специфіка галузі знання, у якій працює науковець. Другим моментом підсилення варіативності ознак статті є національно-культурний чинник і вплив рідної мови автора на англомовний текст (у випадку, якщо він не є носієм англійської). Це може приводити до модифікацій канонів статті, їх відхилення від стандартних уявлень та очікувань щодо цього жанру.

Впливовими є і чинники, що стабілізують жанрові конвенції статей як відповідних способів сучасної наукової комунікації. Це передусім стосується впливу журналів, де друкують статті, та їхніх вимог. Як відомо, різні наукові галузеві журнали є основними засобами дистрибуції сучасної англомовної наукової статті. Усі вони встановлюють свої критерії стосовно відбору наукової проблематики, підходів до її аналізу та оформлення текстів, що сприяє підтриманню відповідних стандартів у проведенні досліджень та їх письмовій фіксації. Провідну роль тут відіграють міжнародні журнали з жорсткою системою конкурентного відбору статей (анонімним рецензуванням) і чітко окресленими загальни-

¹² Радзівська Т. В. Зазнач. праця. — С. 25.

¹³ Swales J. M. Genre Analysis. — P. 112.

¹⁴ Swales J. M., Feak C. B. Op. cit. — P. 221.

¹⁵ Радзівська Т. В. Зазнач. праця. — С. 24

ми вимогами до тематики, обсягу та зовнішнього оформлення текстів. Нині загальновідомо, що сучасні міжнародні журнали виконують функцію «сторожів» (*gatekeepers*, за влучною метафорою, широко вживаною в англомовному науковому середовищі), які дозволяють «вхід на наукові території» лише працівникам належного рівня.

Вважається, що сучасна стаття-звіт про проведене конкретне дослідження має достатньо чіткий *композиційний формат*, який викристалізувався у процесі історичного розвитку цього жанру і на сьогодні підтримується його користувачами. Основою цього формату є структурне членування тексту, яке відбиває об'єднання великої групи мікротем у значно меншу кількість підтем. Унаслідок цього зміст статті ефективніше сприймається реципієнтом¹⁶.

Композиційна схема сучасної англомовної наукової статті, що звичайно позначається англійським акронімом IMRD, включає в себе такі структурні частини: «Вступ» (*Introduction*), «Методи і матеріали дослідження» (*Methods and Materials*), «Результати» (*Results*) та «Обговорення» (*Discussion*). Її складовим компонентом є також і «Висновки» (*Conclusions*), які, проте, не завжди виокремлюються і тому не відображені в цьому відомому акронімі.

Кожна з композиційно-структурних частин статті має свої чітко окреслені завдання. Так, метою вступу є обґрунтування теми статті шляхом обговорення обраної автором загальної тематики та її поступового зведення до розгляду конкретних наукових питань або гіпотез. Як зазначають Дж. Свейлз і К. Фік, вступ має і другу, додаткову комунікативну мету — викликати інтерес до змісту статті, завоювати увагу читачів¹⁷.

Інші складники статті так само мають однозначно ідентифіковані комунікативні призначення. Так, у «Методах і матеріалах дослідження» описуються методика, процедури, матеріали та, за необхідності, об'єкти дослідження. Наступна частина — «Результати» — представляє дані або інформацію, отримані під час дослідницького процесу шляхом її безпосередньої демонстрації, пояснення та принаймні часткового тлумачення. В «Обговоренні» отримані результати інтерпретуються з огляду на поставлену проблему або гіпотезу. Ця частина не завжди структурно відокремлена від результатів, так само, як і від висновків, які можуть бути складовою частиною обговорення або виступати як окремий структурно-композиційний підрозділ статті. У такому випадку у висновках найчастіше повторюється стислий виклад отриманих результатів, окреслюється їхнє значення, іноді формулюються перспективи подальших досліджень.

Розгортання змісту статті-звіту та її побудова здійснюються за логічною схемою «загальне — часткове» і «часткове — загальне». Так, вступ починається із загальних моментів — окреслення галузі дослідження, його контексту і поступово переходить до конкретної проблематики зі звуженням далі до методів і результатів. Після цього починається зворотний рух до загального — від обговорення результатів до подальших перспектив, які розсувають рамки дослідження, виводять його на рівень певних узагальнень. Відповідно до мети і напрямку аргументації змінюється і характер змісту структурних частин статті: він стає більш «концептуальним» у вступі та обговоренні й конкретнішим в описі мето-

¹⁶ Данилова Е. А. Лексико-грамматические средства выражения эмоционально-прагматической направленности научной прозы (на материале физико-технических текстов) : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Пятигорск, 1988. — 16 с.

¹⁷ Swales J. M., Feak C. B. Op. cit. — P. 222.

дики та результатів. Така логіко-формальна побудова жанру статті відбиває специфіку когнітивних процесів у науковому пошуку, де постійно відбувається як презентація конкретних даних, так і їх абстрактне осмислення¹⁸.

У структуру статті обов'язково входять і деякі інші елементи: заголовок, анотація, ключові слова, подяки, різні додатки. Логічно припустити, що конкретні реалізації жанру статті можуть дещо відрізнятися від такої схеми побудови та мати свою специфіку в різних наукових галузях. Спробуємо показати на прикладі аналізу 200 текстів статей з двох дисциплін — прикладної математики (100) і прикладної лінгвістики (100) — наскільки великим є діапазон варіативності відомого композиційного формату.

Обидві наукові галузі є різними за своєю загальною методологією, але їх частково об'єднує спільна спрямованість на застосування теоретичного знання з прикладною метою та проведення конкретних досліджень. І прикладна математика, і прикладна лінгвістика послуговуються однаковими жанрами, а саме статтями в різних журналах, у тому числі міжнародних, з відповідними високими рейтингами. Як об'єкт аналізу було обрано лише статті-звіти про конкретні дослідження, опубліковані у провідних міжнародних журналах, тобто найрепрезентативніші зразки жанру, що втілюють у собі його найважливіші риси і відбивають вплив та специфіку сучасних наукових текстів. Вони з'явилися друком у 1979–2006 роках, тобто протягом періоду життєдіяльності одного покоління (30 років), що є одним із чинників забезпечення репрезентативності вибірки текстів для обстеження¹⁹. Оскільки досліджуються англomовні наукові жанри, було відібрано статті автохтонних авторів (у статтях, підготовлених у співавторстві, принаймні один автор був носієм англійської мови).

Аналіз формальної структури статей підтвердив, що їх поділ на частини з підзаголовками є важливою жанровою ознакою сучасної англomовної наукової статті. Так, у математичному субкорпусі всі тексти складаються з кількох підрозділів, причому найменша їх кількість становить два підрозділи, а найбільша — 10, із середньою кількістю — п'ять частин. У статтях з прикладної лінгвістики діапазон варіативності кількості складників коливається від трьох до 14, із середнім числом шість.

З'ясуємо тепер, як формальна композиція статей та їхні назви відтворюють формат IMRD. Відповідні кількісні дані стосуються формальної присутності слів *Introduction*, *Methods*, *Results*, *Discussion* та *Conclusions* (або їх синонімів) у структурно виділених частинах статей (див. табл.).

Як бачимо, переважна більшість статей з прикладної математики та велика кількість лінгвістичних текстів містять формально маркований вступ *Introduction*, який безпосередньо вказує на внутрішньотекстовий статус цього фрагмента²⁰ і свідчить про його важливість для цього жанру.

Друга очікувана секція — *Methods* — представлена у статтях з прикладної математики не дуже чітко. Детальніше ознайомлення зі змістом статей, однак, свідчить, що це пов'язано зі специфікою даної галузі: центральне місце в ній займають формулювання і розв'язання певної задачі або моделювання природ-

¹⁸ Rowley-Jolivet E. Science in the making : Scientific conference presentations and the construction of facts // The Language of Conferencing / Ed. by E. Ventola, C. Shalom, S. Thompson. — Frankfurt am Main, 2002. — P. 95–125.

¹⁹ Перебийніс В. І. Статистичні методи для лінгвістів : Навч. посібник. — Вінниця, 2001. — 168 с.

²⁰ Колегаєва И. М. Знач. праця. — О., 1991. — С. 63.

них чи індустріальних процесів, що найчастіше досягається застосуванням стандартизованих методик або процедур, опис яких включається в інші підрозділи. У лінгвістичних статтях частини, що описують методи і процедуру дослідження, представлені під заголовками *Methods*, *The Study*, *Corpus and Procedure*, або *Methodology*. Вони є окремими структурно-композиційними компонентами, що свідчить про особливу важливість презентації методології дослідження у прикладній лінгвістиці.

Таблиця

Кількість структурних частин статей, які відтворюють складові елементи формату IMRD з відповідними назвами		
Складові елементи формату IMRD	Прикладна математика (усього 100)	Прикладна лінгвістика (усього 100)
<i>Introduction</i>	98	86
<i>Methods</i>	12	52
<i>Results</i>	36	38
<i>Discussion</i>	20	30
<i>Conclusions</i>	58	77

Підрозділи *Results* та *Discussion* помітні у статтях з прикладної математики, де вони мають специфічні для даної дисципліни назви *Numerical Examples*, *Applications*, *Sample Problem*, *Test Problem*. У лінгвістичних текстах кількість таких секцій (див. табл.) є ще вагомішою. У кількох статтях з прикладної математики та прикладної лінгвістики результати та їх обговорення, а також обговорення і висновки подані як одна структурно-композиційна частина тексту (кількісно перших віднесено до секцій *Results*, а других — до *Discussion*).

Висновки подані в текстах статей під дещо різними назвами, наприклад: *Conclusions*, *Concluding Remarks*, *Summary and Conclusions*, *Conclusions and Applications*, у масиві лінгвістичних текстів — *Implications*, *Future Research Areas*, *Implications for Teaching*. У прихованому вигляді вони можуть міститися і в попередній частині, тобто в обговоренні отриманих результатів. Відносна різноманітність їхніх назв засвідчує, що трактування змісту фінальної частини статті є різним у різних авторів; так, вони можуть включати в цю секцію і підсумок статті, і власне результати, і ширші міркування, які впливають з проведеного дослідження. Отже, канони цього жанру дозволяють певну варіативність у назві та змісті висновків (і, відповідно, в очікуваннях реципієнтів) на відміну від вступу, який визначається цілком однозначно.

Таким чином, порівняльний аналіз текстів з прикладної математики та прикладної лінгвістики свідчить про наявність спільних і відмінних тенденцій: статті з обох галузей тяжіють до чіткого структурування текстів на частини з підзаголовками, однозначного виокремлення вступів і переважного оформлення висновків. У той же час у статтях з прикладної лінгвістики спостерігається виразніша тенденція до формального відтворення відомої композиційної схеми статті-звіту, що свідчить про її адекватність сучасній методологічній парадигмі цієї дисципліни. Більша ж варіативність членування у статтях з прикладної математики пов'язана з особливостями наукового змісту даної галузі. Отже, ідеалізована формально-композиційна структура статті-звіту по-різному втілюється в конкретних реалізаціях цього жанру у двох розглядуваних дисциплінах. Накопичені результати та спостереження підтверджують уявлення про матричну,

конфігураційну природу жанрових характеристик²¹, яка уможливило комбіаторність різних ознак з випущенням певних із них. Подальші дослідження сучасної англійської статті-звіту можна спрямувати на опис її вербальних характеристик та компаративне виявлення особливостей їх використання в різних структурних частинах текстів.

(Львів)

T. V. YAKHONTOVA

STRUCTURAL FEATURES OF THE MODERN ENGLISH SCIENTIFIC ARTICLE

Historical, contextual, communicative, pragmatic and structural features of the modern English scientific article are analysed based on texts from applied mathematics and applied linguistics. As the investigation shows, articles from both fields tend to follow a clear compositional format, which developed during the evolution of this genre. The texts from applied mathematics, however, possess larger structural variability determined by specific content of this discipline.

Keywords: English scientific article, research report, intergeneric variability, text, communicative purpose, compositional scheme.

---

²¹ Яхонтова Т. В. Наукові жанри як комунікативно-когнітивні утворення // Учен. зап. Тавр. нац. ун-та ім. В. И. Вернадского. Сер. «Филология». — 2005. — Т. 18 (57). № 1. — С. 177–180.

ІНТРОДУКТИВНИЙ БЛОК У СТРУКТУРІ ТЕКСТУ БАРОКОВОЇ ПРОПОВІДІ

У статті розглянуто мовні особливості оформлення вступної частини барокової проповіді, яка була обов'язковим структурним елементом її тексту; визначено, які композиційні ланки утворюють інтродуктивний блок; встановлено, що мовне оформлення кожної композиційної ланки не було суворо регламентованим і демонструє варіантність засобів вираження, що полягає в доборі синонімічних лексем, синонімічних синтаксичних конструкцій, у використанні елементів живої мови і книжної традиції.

Ключові слова: барокова проповідь, структура тексту, українська літературна мова XVII ст.

У XVII ст. в українському письменстві з'являється новий тип ораторсько-проповідницького жанру — барокова проповідь. Її появу на українських теренах пов'язують із розквітом культури бароко та реформуванням системи шкільної освіти, яка передбачала спеціальне вивчення теорії і практики ораторського мистецтва.

В українському мовознавстві барокова проповідь була предметом вивчення небагатьох науковців. І. Чепіга дала загальну характеристику бароковій проповіді і вказала на її відмінності від традиційної¹. О. Купчинський схаактеризував мову однієї з барокових проповідей — казання М. Смотрицького². Окремі синтаксичні особливості барокової проповіді аналізує Т. Таран (Майданович)³. Проте в названих дослідженнях розглянуто не всі лінгвістичні аспекти, що відображають специфіку проповідницького твору. На окрему увагу заслуговують структурно-стилістичні особливості барокових казань.

З-поміж інших рис, що різнили барокову проповідь від проповіді традиційної, є чітке структурування її тексту та закріплення за кожною з композиційних частин визначеного змістового наповнення і, відповідно, мовного оформлення.

---

¹ Чепіга І. П. «Ключ розуміння» Іоанікія Галятовського — видатна пам'ятка української мови XVII ст. // Галятовський І. Ключ розуміння / Підгот. до видання І. П. Чепіга. — К., 1985. — С. 5–51; Чепіга І. П. Початки барокового проповідництва в українському письменстві // Мовознавство. — 1996. — № 6. — С. 25–29.

² Купчинський О. Мова «Казання» Мелетія Смотрицького на похорон отця Леонтія Карповича 2 листопада 1620 року // Зап. Наук. тов-ва ім. Шевченка : Праці філол. секції. — Л., 2003. — Т. 246. — С. 219–245.

³ Таран (Майданович) Т. Принципи поцінування емоційно-експресивного синтаксису української барокової проповіді // Мовознавство. — 1993. — № 6. — С. 44–52; Таран (Майданович) Т. Особливості емоційно-експресивного синтаксису української барокової проповіді середини XVII століття // Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI–XVIII століть : Матеріали наук. конф. пам'яті Лідії Петрівни Жуковської. — К., 1995. — Вип. 2. — С. 232–235.

В Україні теоретичні засади побудови проповіді нового типу в XVII ст. були розроблені вченим, письменником і проповідником Іоанікієм Галятівським і викладені ним у гомілетичному трактаті «Наука, альбо Спосіб зложення казання». Учений виокремив у структурі проповіді три частини, кожній з яких дав назву та схарактеризував її змістове наповнення. Першу частину проповіді — вступ — він називає запозиченим із латинської мови терміном *ексординіум*⁴, подаючи до нього українську глоску *початок*. І. Галятівський рекомендує у вступові обґрунтувати вибір теми та виокремити ті питання, які розглядатимуть в основній частині проповіді:

«Першаа часть *ексординіумъ*, *початокъ*(ъ), в(ъ) которомъ казнодѣа приступъ чынитъ(ъ) до самой рѣчи, которую маєтъ повѣдати, и ѡзнаймуе(ъ) людемъ пропозицію свою, постановлен(ъ)е умыслу своего, що постановилъ и умыслил(ъ) на казан(ъ)ю мовити и показати, ѡ чымъ хочеть казан(ъ)е мѣти» (Галят., Наука, 211).

Автор трактату також наголошує, що обов'язковим елементом вступу має бути висловлене прохання до Бога чи Богородиці про допомогу проповідникові у виголошенні казання, а слухачам — у слуханні: «... и просить бѣа albo преч(с)тую дѣу ѡ помощь и людей ѡ слухан(ъ)е» (там же).

Другу частину проповіді автор трактату номінує латинізмом *наррація*, перекладаючи його глоскою *повідь*: «Другаа часть *нарраціа*, *повідь*, бо в(ъ) той части повѣдуе(ъ) южъ казнодѣа тоє людемъ, що ѡбѣцалъ повѣдати» (там же) та наголошує, що саме ця частина є найбільшою, у ній розкривається тема проповіді: «Таа часть ест(ъ) наиболшшаа, бо в(ъ) ней все казан(ъ)е замыкае(ъ)ся и до ней иншыи части стагают(ъ)ся» (там же).

У висновках, названих *конклюдзією*, що становлять третю частину промови, необхідно нагадати основну думку і ще раз наголосити на тому, що слухачі мають зробити правильний вибір: остерігатися зла і творити добро:

«Третаа часть естъ *конклюдзіа*, *конецъ казан(ъ)а*. В(ъ) той части казнодѣа припоминае(ъ) тую речъ, которую повѣдалъ в(ъ) *нарраціи* и напоминае(ъ) людей, жебы они в(ъ) такой са речы кохали, если будетъ таа речъ добрааю Если зась злаа, напоминае(ъ) людей жебы са такой речы хронили» (там же).

Кожна композиційна частина проповіді має специфічні засоби мовного оформлення. У цій статті розглянемо мовні засоби оформлення початкової частини проповіді — вступу, який у сучасній лінгвістиці називають інтродуктивним текстовим блоком⁵, включаючи і заголовок, що є першим текстовим знаком та актуалізатором усіх текстових категорій⁶. Матеріалом нашого дослідження стали барокові проповіді П. Могили, З. Копистенського, І. Галятівського, А. Радивилівського та ін.

Важливим компонентом структури тексту, що забезпечує його цілісність, є заголовок. Узагальнюючи студії багатьох науковців, які торкалися проблеми заголовка, мовознавець І. Кочан відзначає, що заголовок відображає задум і містить інформацію про зміст тексту. Як структурно-семантичний елемент тексту, він передусім виконує інформативну функцію. Крім того, заголовок виконує експресивну функцію, яка полягає в тому, що він може бути засобом психологічного впливу на адресата, привертаючи його увагу та забезпечуючи творче

⁴ Куньч З. Співвідношення інтернаціонального й національного в українській риторичній термінології XVII ст. // Вісн. Нац. ун-ту «Львівська політехніка»: Пробл. укр. термінології.— Л., 2006.— № 559.— С. 200.

⁵ Кочан І. М. Лінгвістичний аналіз тексту: Навч. посібник.— 2-е вид., перероб. і доп.— К., 2008.— С. 66.

⁶ Там же.— С. 57.

сприйняття інформації. Характеризуючи заголовки, І. Кочан наголошує на тому, що вони можуть мати проблемний характер, чим стимулюють пізнавальну активність читачів, а також містити певну модальність. Особлива роль відводиться заголовкові в художньому творі, де він трансформується митцем у потрібному для нього ракурсі⁷.

Роль заголовків в оформленні початку наукових творів на матеріалі українських літописів розглядала М. М. Пешак. Вона відзначила, що ця текстова одиниця пройшла певну еволюцію, рукописні наукові твори оформлялися без тематичного авторського визначення, заголовки часто є структурно неувизначеним компонентом давньоруського та староукраїнського тексту⁸.

Матеріал нашого дослідження засвідчує, що заголовки конкретних проповідей виконують переважно інформативну функцію. Вони загалом є однотипними, містять у своїй структурі лексичні компоненти на позначення проповіді (*слово, казання*) та лексику, що передає інформацію про подію, яка стала приводом для виголошення проповіді (*урочистість, війна, поховальна чи поминальна церемонія*); або назви свят чи святих, яким присвячено промову, напр.:

«Слово на посѣненіе Высоце в Бѣу превелебнаго є(г) мѣти о(т)ца Інноцентіа Гизела Архима(н)дриты Печерскаго» (Рад., Гизель, 12); «Слово, а, часу войны, побужающее Воинновъ хр(с)тіански(х) до по(т)ка(н)асѣ з турками, и татарами» (Рад., Слово, 37); «Слово а на рочіну в Бѣу зешлого о(т)ца Петра Могила Архієп(с)па Митрополита Кіевскогѡ Архима(н)дрита Печер(р)ско(г)» (Рад., Могила, 1); «Слово на погреб превелебнаго Г(с)на О(т)ца Варнавы Лебедевича Игумена Межигорскагѡ» (Рад., Лебедевич, 20).

Наведені зразки заголовків демонструють, що вони побудовані за моделлю «іменник (назва проповіді) + прийменник *на* + іменник (назва події)», хоча спостерігаємо і варіативність у граматичному оформленні заголовків. Вони можуть виражатися атрибутивним словосполученням, напр.:

«Казанье погребовое над тѣлом ясне освещеного князя его милости пана Иліи Святополка на Четвертнѣ Четвертского, ротмистра войска кварцяного его королевской милости» (Старушич, Каз., 244).

Проповіді, що дійшли у великих збірниках, дозволяють простежити уподобання авторами різних синонімів на позначення проповіді. Так, І. Галятовський, номінуючи проповідь, віддає перевагу слову *казання*, напр.:

«Казанье на стго великомѣнка Георгіа» (Галят., Ключ, 129); «Казанье на стого славного пророка Илію» (Галят., Ключ, 144); «Казанье на Бѣоавленіе Г(с)дне» (Галят., Ключ, 103); «Казанье второе на Вознесеніе Г(с)дне» (Галят., Ключ, 116);

тоді як А. Радивилівський — лексемі *слово*, напр.:

«Слово а на рож(д)ство Пр(с)той Вл(д)цы нїей Бѣы и пр(с)но Дѣвы Мріи» (Рад., Огородок, уті); «Слово в на неделю д по сошествіи стго Дѣа» (Рад., Вінець, рѣи).

Окремі заголовки до проповідей містять у своїй структурі глоси. Наприклад, З. Копистенський номінує проповідь грецьким запозиченням *омілія*, подаючи до нього глосу:

«Омѣліа албо казанье на Роковую Памать в Бѣѣ Велебнаго Блѣженной Памати ѿ(т)ца Єліссѣа в схиммонасѣх Євѣмїа Плетенецкаго Архімандрита Печерскаго Кіевско(г)» (Коп., Омілія, 147).

Глоса засвідчена й у структурі заголовка проповіді Д. Туптала, напр.:

«Пирамис альбо Столп во блаженной памяти ... Інноцентіа Гизеля» (Туптало, Пирамис, 329).

⁷ Там же. — С. 59–61.

⁸ Пешак М. М. Розвиток давньоруського і староукраїнського наукового тексту. — К., 1994. — С. 14–22.

Зауважимо, що заголовки з глосами були поширеними номінаціями тогочасних українських як поетичних, так і прозових творів, напр.: «EVXAPIENPION албо вдачність. Ясне Превелебнѣйшому... Kv(p) Петру Могилѣ ... одѣ спуде-ововъ Гумназіумъ» (С. Почаський).

Нетиповий заголовок для своєї проповіді обрав П. Могила, назвавши її «Кр(с)ть Хр(с)та Сп(с)тела, и кожного члѣка» (Мог., Хрест, 267). У його формулюванні автор зіставляє Христа як Боголюдину і звичайну смертну людину та вживає слово *хрест* водночас і в прямому, і в переносному значеннях. Виражаючи тему проповіді, заголовок Могилиного твору містить постановку проблеми і налаштовує слухача на нетиповість її бачення, сигналізує про її своєрідне розуміння та інтерпретацію автором промови.

Текстове розгортання проповіді розкриває головну думку, сконденсовану в заголовку. Казання П. Могили «Хрест Спасителя і кожної людини» сповнене глибокого філософського осмислення людського життя. Проповідник розмірковує про символічне значення хреста, якого ніс Син Божий, і про хрест як долю кожної людини. На оригінальні ідеї, що звучать у проповіді, звернула увагу відома дослідниця, філософ В. М. Нічик, яка підкреслила, що Могила говорив про «хрест кожної людини» як особливий, неповторний, індивідуальний; у проповіді возвеличувалася людина як індивід, неповторна духовна особистість⁹. Отже, про оригінальність проповіді сигналізує і нетиповий її заголовок.

Таким чином, проповіді називалися двома типами заголовків. Заголовки першого типу мали суто інформаційний характер і містили здебільшого вказівку на жанр твору, другого — були авторськими образними визначеннями, що кондесували провідну ідею проповіді.

Обов'язковим елементом, який передував власне казанню, був епіграф. Саме ним проповідь і починалася. Роль епіграфа виконувала здебільшого цитата зі Святого Письма, наведена в церковнослов'янському мовному оформленні з обов'язковою паспортизацією:

«Азѣ избрахъ вы ѿ(т) міра сего ради ненавиди(т) васъ міръ. Іоаннѣ, сїѣ» (Галат., Ключ, 129); «Прійде на ма Дхъ и взѣ ма и во(з)движе ма и постави ма на ногахъ мои(х). Іезекїи(л), ѿ» (Рад., Огородок, рѣі).

Проте не завжди епіграф, узятий зі Святого Письма, передавався церковнослов'янською мовою. Так, Захарія Копистенський в «Омїлії» цитату — епіграф зі Святого Письма — перекладає тогочасною українською мовою:

«И сталосѣ в законѣ в Ісраили ѿ(т) року до року, зходилисѣ цорки Ісраилскѣ, жебы ѿплакивали цорку Єфѣѣ Галаадчика четьри дни в року. В Кни(г) Су(д): Гл(в), аї. С(х). м.» (Коп., Омїлія, 148).

Промовистим є використання епіграфа у проповіді П. Могили «Хрест Спасителя і кожної людини». Автор подає кілька варіантів тієї самої цитати. На початку казання він наводить її церковнослов'янський варіант: «Рече Гдѣ: Иже хо-щет по мнѣ ити, да ѿ(т)вержесѣ себе, и възметъ Крестъ свой и по мнѣ градеть. Ма(т): Гла(в): ѿ. Зачало, лѣ» (Мог., Хрест, 271). Цю ж цитату знаходимо і в одній із проповідей І. Галатовського: вона майже ідентична наведеній, різниться тільки сполучником *аще*, а в словах автора, за допомогою яких вона вводиться в текст, ужито українську лексему *мовилъ*: «Та(к) мовилъ Хс: Аще кто хоче(т) въслѣдъ мене ити, да ѿ(т)вержетсѣ себе и возме(т) кр(с)тъ свой и по мнѣ градетъ» (Галат., Ключ, 193). Епіграф водночас слугує і темою проповіді, яка складається з двох

⁹ Нічик В. М. Петро Могила в духовній історії України. — К., 1997. — С. 30–31.

частин, а отже, П. Могила наводить його ще два рази: на початку першої та другої частин, але вже в перекладі книжною українською мовою, причому переклад в обох випадках не є абсолютно ідентичним: церковнослов'янське словосполучення *по мнѣ градеть* передано специфічно українською формою дієслова в наказовому способі з часткою *не* — *нехай идетъ за мною*, а в другій цитаті це значення реалізовано словосполученням *послѣдуетъ мнѣ*, пор.: «Кто хочетъ за мною ити, нехайса самого себе заприть, и нехай възметь Крестъ свой и послѣдуетъ мнѣ» (Мог., Хрест, 273) і «Кто хочетъ за мною ити, нехайса заприть самого себе, и нехай възметь Кр(с)тъ свой, а за мною нехай идетъ» (там же, 280).

Епіграфові відводилася важливіша роль, ніж факультативного вербального компонента. Його значущість посилювалася тим, що в ролі епіграфів були головню цитати зі Святого Письма. Особливістю вживання епіграфа в проповідях А. Радивилівського було те, що автор у вступі розмірковував над його змістом і перетворював епіграф на тему проповіді, цитуючи його ще раз або дослівно перекладаючи. Наприклад, епіграфом до проповіді «Слово ѿ на празникъ сѣй живоначалной и нераздѣльной тр(о)ци» А. Радивилівський бере євангельську цитату: «*Во има Оца и Сна и стгоу Дха. Словеса суть Хр(с)товы ѿ стгоу Ев(г)листа Матвеа. въ Главѣ кѣ написаные*» (Рад., Вінець, ч. зв.). У вступі проповідник ще раз повторює ключові лексеми епіграфа та знову цитує його, перетворюючи на формулювання теми:

«Ото(ж) дна нѣѣшна(г) ухвалила таа(ж) Православїа нѣего Матка Црковъ стаа почитати и Праз(д)никъ оразъ всей Престой Тр(о)ци, всѣхъ вкупѣ трехъ персонъ Бз(с)кихъ Оца, Сна и стгоу Дха ... В тыхъ слова(х) Хвы(х): *въ има Оца, и Сна, и стгоу Дха*. Якоу естъ Тр(о)ца єднымъ Бгомъ зъ розныхъ доводо(в) в семь словѣ са покажеть» (Рад., Вінець, ч. зв.).

В іншій проповіді А. Радивилівського, присвяченій Миколі Чудотворцеві, автор змальовує його в образі доброго пастиря, який ревно насаджував християнську віру, прагнучи прилучити до неї кожну людину. Епіграфом до проповіді слугують євангельські слова: «Пасты(р) добрый дѣиу свою полагаєтъ за овца Іо. Гла(в) і» (Рад., Огородок, ѡд). Далі у вступі проповідник розвиває думку, втілену в епіграфі: «Слыи то пастырь который поты тылько зостаєтъ при овцахъ поки са имъ добре на паши поводитъ...» і завершує вступ формулюванням теми: «Что бы были за Приміоты Пастыра Доброго ѿ томъ сіе мое слово до ласк вашихъ мѣти ѡбецую» (Рад., Огородок, ѡд — ѡе). Цитатою з ключовою лексемою *пастырь* завершується висновкова частина проповіді:

«Стмо Хвѣ Николае, поневажъ бымсъ Пастыремъ Добрымъ ... яко теды пасты(р) добрый оумли того, который рекъ ѿ себѣ: Азъ есмь пастырь добрый, абы на(д) нами блгость свою Бжюу оказалъ ...» (Рад., Огородок, ѡд).

У проповідях засвідчено два типи паспортизації цитат зі Святого Письма, які виконували роль епіграфа. Перший, більш поширений, — це зазначення Старозаповітної чи Новозаповітної частин Святого Письма із вказівкою на книгу та главу:

«ѿ тебѣ пгнїе мое выну, яко чудо быхъ многимъ, и ты помощникъ мой крѣпокъ. *Уа(л). ѡ.*» (Галят., Ключ, 171); «Прїйде на ма Дхъ и вза ма и во(з)движе ма и постави ма на ногахъ мои(х) *Іезекїи(л) ѡ*» (Рад., Огородок, раі).

Другий тип оформлення посилян на цитоване джерело — це речення, лексичним компонентом якого були дієслова зі значенням «писати» або «мовити»:

«Вознесєса на Нбо, и саде одєснужу Бга. *Пишетъ стѣий Ев(г)листъ Марко в Главѣ сіѣ*» (Рад., Вінець, ч. зв.); «Сей естъ наслѣдникъ, прїйдѣте оубїємъ его. *Слова суть ѿ слыхъ дѣлателєхъ Винограда ѿ є Ев(г)листа Матвеа въ главѣ кѣ написаныи*» (Рад., Вінець, ч. зв.).

Такий спосіб оформлення посилань був використаний тільки у збірнику проповідей «Вінець Христов» А. Радивиловського.

Після епіграфа, що є абсолютним початком промови, розпочинався власне вступ. Вступна частина могла являти собою переказ євангельської чи старозаповітної історії або якогось із повчань богословів, або ж сюжету античної міфології. Оформлення вступної частини в різних проповідників і в того самого автора було неоднаковим. У проповідях І. Галятовського вступ починається мовними сигналами, вираженими дієсловами із значенням передавання думки (в усній чи писемній формі): *повідати, казати, мовити, написати*:

«Повѣдають нѣкоторые учителя црковныи, же ...» (Галят., Ключ, 66); «Споминаеть еѵ(г)ліе стое двохъ члѣвковъ разслабленныхъ ...» (там же, 98); «Казаль бгѣ одного часу пр(о)рку Іеремѣи ...» (там же, 185); «Мовиль пр(о)ркъ Іеремѣа...» (там же, 177); «Написаль ѿ Хѣ еѵ(г)ліистъ Іоанъ ...» (там же, 78); «Написаль пр(о)ркъ Давидъ ...» (там же, 122).

Особливо характерним таке використання сигналів було для проповідей І. Галятовського. А. Радивиловський вибудовував вступ без них.

Іноді вступ розпочинався загальновідомою сентенцією, як, наприклад, у «Казанні на святого славного пророка Ілпо» І. Галятовського: «Вшелакан рѣчь легкая догоры по(д)носится, тажкаа надолъ хилитьса» (Галят., Ключ, 144). Далі проповідник цитує фрагмент Святого Письма, що містить суголосну думку. Сентенціями розпочинається ще низка його проповідей:

«Якъ темность свѣтлости, якъ горкость сладкости, якъ болезнь здоровью и якъ смерть животу, такъ невѣрныи люде вѣрнымъ, злыи добрымъ противатьса, ненавидать ихъ и преслѣдуютъ. Для того мовить ап(ст)лъ Павелъ ...» (Галят., Ключ, 129); «Позорищемъ(ъ) называтса свѣтъ ... Для того ап(с)лъ Павелъ житіе людское бѣгомъ называетъ ...» (там же, 134).

У цьому випадку сентенція пов'язана з епіграфом до проповіді, логічним центром якого також є лексема *позорище*: «Текущій въ позорищи вси убѡ текутъ, единъ же пріємле(т) почеть. Ко(р). ѿ» (Галят., Ключ, 134).

Нетиповим є початок вступу до проповіді «Казання друге на преподобного отця нашего Онуфрія Великого»: «Есть пытанье межи учителями црковными: що дѣи стѣхъ в(ъ) нѣѣ чынають» (Галят., Ключ, 171).

Вступ до проповіді завершувався формулюванням теми. Тему проповіді супроводжували як препозитивні, так і постпозитивні мовні сигнали, що вербалізовували намір проповідника виголосити промову. Зазвичай вони були синтаксично оформлені як односкладне означено-особове речення, рідше — синонімічне йому за семантикою двоскладне, де у функції підмета був займенник *я*. Засоби вираження цих мовних сигналів демонструють граматичну варіантність, що полягала у використанні різних форм присудка (простого та складеного дієслівного), лексичну варіантність його компонентів (допоміжних дієслів та інфінітива). Значення «виголосити (промову)» реалізовували дієслова *показати, мовити*, що виконували функцію простого присудка чи були компонентом складеного дієслівного присудка. У реченнях зі складеним дієслівним присудком роль допоміжного компонента виконували лексеми *обіцяти, мати, хотіти* (*обіцяю показати, показати маю, показати хочу*), напр.:

«Покажу tedy в(ъ) мовѣ моеѣ еще ведлугъ сенсу дѣловнаго размаитои пр(с)тво нѣ(с)ное которого маемо шукати» (Галят., Ключ, 71); «Покажу в(ъ) нынѣшней мовѣ моеѣ пожитки, которыи намъ ялужна приносятъ» (там же, 88); «Обѣцую tedy ласкамъ вашимъ розными доводами *показати*, же стѣи южъ в(ъ) нѣѣ находятъ(ъ)са, потымъ *показати маю* волю же молатъ(ъ)са за насъ бгѣ, наостатокъ *показати хочу*, якъ видать насъ и потребу нашу» (там же, 60); «Обѣцую tedy *показати* знаки з(ъ) которыхъ(ъ) зрозумѣти можемо ...» (там же, 135);

«... буду теперъ мовити, в(ъ) чи(м) можемо будоватисѧ, гладѧчи на той обра(з), на прп(д)бноѡ Феодосіѧ Печерскоѡ» (Галят., Ключ, 200).

Як лексичний засіб вираження семантики «виголошувати», у проповідях засвідчені словосполучення з іменниками *мова, слово* — *мѣти мову, слово мѣти обеую, слово мѣти желяю*, що також входили до структури присудків: «Буду теде мову мѣти ѡ том, же всѣ люде встануть з(ъ) мѣртвахъ и в(ъ) якоѡ тѣлѣ и в(ъ) якихъ лѣтехъ» (Галят., Ключ, 186); «В чи(м) за(с) былъ противны(й) [Антоній світові], о ты(м) я хочу мѣти мову» (там же, 192).

П. Могила поняття «виголосити проповідь» передає словосполученням *мову розпостерти*: «Єдна(к) абысмо порадне й мову розпостерти нашу о спасителном Кр(с)тѣ розпостерти и любви вашей до снаднѣйшого слуха(н)ѧ й пона(т)ѧ науку подати могли на Двѣ Части тоє мое Казанье роздѣлає(м)» (Мог., Хрест, 272).

Присудок мав при собі додаток, виражений лексемами на позначення проповіді, що утворюють синонімічний ряд, — *мова, казанья, проповідь, слово*: «Покажу теде в(ъ) мовѣ моеѣ» (Галят., Ключ, 103, 111); «Покажу теде на тым казанью» (там же, 117). Одиначними є початки у формулюванні *хочу проповідь мѣти, постановилем тоє мовити*.

Сигналізатори теми у проповідях Антонія Радивиловського розташовані переважно в постпозиції до її формулювання. Зміст цих композиційних елементів передавав намір проповідника виголосити промову та містив смисловий повтор теми, виражений вказівно-замінним словом — займенником (з прийменником) *о том*, що забезпечував ланцюговий текстовий зв'язок¹⁰: «Якъ суть дорогѣи дары вѣрити в Хр(с)та, и по немъ страдати; *о томъ* сіє мое слово до ласкъ вашихъ мѣти ѡбѣую» (Рад., Огородок, с₃а). Способи формального і лексичного вираження мовних сигналів, ужитих А. Радивиловським, також утворюють синонімічні варіанти. Це різнокомпонентні словосполучення, утворені шляхом поєднання лексичних одиниць зі значенням «мовити, казати» (дієслово *мовити* та сполучення *слово мѣти*) із дієсловами, семантика яких виражає намір проповідника виголосити казанья за названою темою (*желяю, ѡбѣую, оумислилем*). Досліджуваний матеріал демонструє такі варіанти мовних сигналів, виокремлених із проповідей А. Радивиловського:

— *слово мѣти желяю*, напр.: «Якъ естъ Пребл(с)веннаѧ дѣѧ Мрїѧ не тылко Брамою нб(с)ною але и нїею ѡ то(м) сіє слово мое до Ласкъ вашихъ мѣти желяю» (Рад., Огородок, ф_{мв}); «О той Пчелѣ дѣловной ... Антонію Печерскоѡ ... слово мое до ласкъ вашихъ мѣти желяю» (там же, с_кг);

— *слово мѣти обеую*, напр.: «Якъ естъ подобень ... нїѣ Антоній Печерскій Аврааму сѣому ѡ томъ слово мое до ласкъ вашихъ мѣти ѡбеую» (Рад., Огородок, с_сі); «Якое чудо быстъ многимъ сѣлѣ Хвѣ Николає ѡ томъ сіє мое слово ... до ласкъ вашихъ мѣти ѡбеую» (там же, х_чз);

— *обеую в словѣ показати*, напр.: *ѡбеую ласка(м) ваши(м) в сем словѣ показати*, чтобы было за подобе(н)ство Прп(д)на(г) Оѣѧ нїѣго Антоніѧ Пече(р)ска(г) до фениѣа?» (Рад., Огородок, с_н);

— *слово мѣти оумислилем*, напр.: «В чом бы Мрїѧ мѣла подобенство до дому соломоного ... ѡ томъ слово мое нїѣшнее до ласкъ вашихъ мѣти оумислиле(м)» (Рад., Огородок, ч_ті); «Якожъ рука Гдѧ бѣ на сѣомъ Пр(о)рцѣ Іліи, ѡ томъ слово мое до ласкъ вашихъ оумислилемъ мѣти» (там же, с_{нв});

— *мовити желяю*, напр.: «Яко Хѣ познасѣ има въ преломленіи хлѣба, *о томъ* до ласкъ вашихъ мовити желяю» (Рад., Огородок, м_в);

— *мовити оумислилемъ*, напр.: «Чтѡ бы мѣлъ Дхъ сѣый за подобенство до дѣи нїѣей и дѣѧ чого Цркѡв Матка нїѧ в днѣ Сошествіѧ сѣого Дхѧ зелени(м) деревомъ и зеленою травомъ оздоблаєтсѧ? ѡ томъ до Любвіѣ вашихъ мовити оумислилемъ» (Рад., Огородок, р_ві).

¹⁰ Кочан І. М. Знач. праця.— С. 34.

Наведені варіанти об'єднують і те, що вони входять до структури односкладного речення, в якому особа проповідника не називається, проте він мислиться як активний діяч. Рідше мовні сигнали не містили експліцитної чи імпліцитної вказівки на особу промовця і передавалися безособовим або двоскладним реченням, у якому роль підмета виконувала лексема на позначення проповіді, напр.:

— *в словѣ са покажеть*, напр.: «Яко естъ Тр(о)ца єднимъ Бѣгомъ з розныхъ довод(в) в семь словѣ са покажеть» (Рад., Вінець, ҃а); «В чомъ бы слово Бж҃іе было подобное насѣню... *тоє в сем покажетса словѣ*» (там же, с҃гр);

— *слово будетъ*, напр.: «Чого бысмоса дѣхвне з Мвронѡсицами з ты(х) словѣ ... научити могли ..., ѡ томъ сіє слово будетъ» (Рад., Вінець, ҃к) «Что бы была у Студенца Іакова за розмова Хр҃ста з Самаританкою ѡ томъ сіє *слово будетъ*» (там же, мѣ зв.).

У збірці проповідей А. Радивилівського натрапляємо на нетиповий засіб вираження мовного сигналу. Виголошуючи проповідь у час Великодніх свят, він називає її вжитим у переносному значенні словом *волочебное*, яке в українській мові досліджуваного періоду вживалося зі значенням «подарунок у вигляді паски і кількох крашанок у Великодній понеділок та вівторок» (СУМ XVI–XVII, 4, 212), а поняття «виголошувати проповідь» передає образним словосполученням *роздавати волочебное* «давати подарунки», напр.: «Будеть са в нѣѣшнемъ словѣ Волочебное вам раздавати, тылько приймуйте з охотою» (Рад., Огородок, ҃кд).

Іноді тема проповіді складалася з кількох мікротем. Проповідники використовували різні мовні засоби для виокремлення сегментів теми та позначення послідовності їх виголошення. Насамперед це були прислівники *потім, наостаток, там же*:

«Покажу я в(ѣ) нынѣшней мовѣ моеї имена которыми са грѣхи называють. *Потым покажу звѣрата нечистыи, которыми са люде грѣшныи называють...*» (Галят., Ключ, 98); «Обыую теды ласкамъ вашимъ розными доводамы *показати*, же стый южь в(ѣ) нѣѣ находят(ѣ)са, *потым показати маю* волю же молат(ѣ)са за насъ бѣу, *наостаток показати хочу*, якъ видать насъ и потребу нашу» (там же, 60); «Покажу теды ласкамъ вашимъ в(ѣ) той мовѣ моеї, который люде до нѣа не могутъ по(д)несены быти, же суть ѡбтажены. *Тамъ же покажу*, же стый пр(о)ркъ Іліа до нѣа для того поднесеный, бо былъ легкій, не былъ ѡбтаженный жадною речу» (там же, 145).

Поширеним засобом виокремлення мікротем були питально-відносні займенники та сполучник *і*:

«*Что* бы мѣлъ Дѣхъ стый за подобенство до діїи нїей и для чого Цр҃ковъ Матка нїа в днѣ Сопествїа с҃того Дѣа зелени(м) деревомъ и зеленою травою ѡздоблаетса? ѡ том до Любвиі вашихъ мовити оумыслилемъ» (Рад., Огородок, р҃ві); «В чом бы Мр҃їа мѣла подобенство до дому соломоногоу, и якъ многими и *якими* столпами естъ по(д)пертаа... ѡ томъ слово мое нѣѣшнее до ласк вашихъ мѣти оумысли(м)» (там же, ҃ті); «Чого бысмоса дѣхвне з Мвронѡсицами з ты(х) словѣ ... научити могли, *до чого* са прировнывають возвращающійса знову до першыхъ свои(х) грѣховъ, *что* ихъ за тоє потыкаетъ, и *якіє* чре(з) тоє поносятъ шкоды, ѡ томъ сіє слово будетъ» (Рад., Вінець, ҃к).

Наступним після формулювання теми композиційним елементом була етикетна частина, яка включала два сегменти. Один з них було адресовано Божим особам, інший — слухачам. Найчастіше проповідник апелював до Ісуса Христа, крім того, засвідчено звернення до Богородиці чи до когось зі святих, особливо якщо йому була присвячена проповідь. За змістом сегмент, адресований святим особам, виражав або прохання проповідника благословити його, допомогти у виголошенні проповіді, або уславлення святої особи. Здебільшого семантику прохання реалізовувало дієслово *просити*, рідше — полонізм *посилкувати* «по-

силювати, підкріплювати» (Тимч., Матер., II, 181), при яких лексична одиниця, що позначала святу особу, до якої зверталися, виконувала функцію додатка:

«Спѣителя нашего *Іѡа Хѡ* всѣ *просѣмъ*, абы таа моа Бесѣда пожитокъ намъ принести могла душевный» (Коп., Омїлія, 149); «Прч(с)тую Вл(д) нашу *Бѣу* ... усиленѣ ѿ(т) ср(д)ца *просѣмо*,... абы ... и мнѣ мовачому слово ку высловленю силы Креста, въ устѣхъ дати ...» (Мог., Хрест, 272); «*Хѡ бѣа* *прошу* о помочъ ласкъ ваших ѿ слухань» (Галят., Ключ, 71); «*Просилемъ преч(с)тую дѣу бѣу* ѿ помочъ, ласкъ ваших ...» (Галят., Ключ, 122).

Цей самий зміст міг передаватися синтаксичною конструкцією із звертанням, вираженням кличним відмінком, зрідка — називним:

«Тебе *Хѣ Сп(с)тлю* мой, *прошу*, помози всѣм намъ, и в моем мовеню, и в слуханю пре(д)стоящымъ, дла славы Имене твоего сѣго» (Коп., Казання, 112); «Прошу тебе, сѣй *Георгій*, ѿ помоч, ласкъ ваших *прошу* ѿ слухань(е)» (Галят., Ключ, 130); «... в которой проповѣди *посилкуй* ты мене прем(д)рый *проповѣдникъ Хвѣ*, сѣй *Іоанне ап(с)ле*, *посилкуй* и слухачѣвъ моихъ в(ъ) слуханю проповѣди моеи» (там же, 158); «Спасителю мой, Іисус *Христе*, животе, смерти незнаючій, пошли Параклита, истинного Духа пресвятого, от Отця исходячого, абы дня нынѣшнего мене въ мовеню, а висоце презацных слухачѣвъ въ нетескливом слуханю, *посилковати* рачил!» (Старушич, Каз., 253).

Уславлення святих передавалося імперативною конструкцією, вираженою специфічно українською формою дієслова 3-ої особи множини наказового способу з часткою *нехай*, а носіями семантики вшанування були лексеми *честь*, *хвала* (*похвала*):

«Же в нѣбъ са знайдуетъ сѣй *Георгій*, которому *нехай будет на честь и похвалу* таа мова, ласкам вашим на ползу душевную» (Галят., Ключ, 135); «*Нехай* таа мова *будетъ на ч(с)ть* ст(ы)м(ъ) верховнымъ ап(с)толомъ Петру и Павлу ласкам вашимъ на ползу душевную» (там же, 140); «*Нехай* таа мова *будетъ на ч(с)ть* сѣтому пр(о)рку Ілїи, ласкамъ вашимъ на ползу дѣшевную» (там же, 145); «Взавши теды бѣа на помочъ тепер буду мовити в(ъ) чым можемо будоватиса, гладачи на той обра(з), на прп(д)бногѣ *Феодосїа Печерского*, которому *нехай будетъ на ч(с)ть* и *похвалу* таа мова, ласкам вашим на збудованне дѣшевное» (там же, 200).

Звертаючись до слухачів із проханням вислухати промову, проповідник говорив про користь, яку приносить проповідь слова Божого, а отже, імпліцитно передавав прохання про її уважне слухання. Структурним елементом цієї частини була номінація слухачів, виражена різними лексико-граматичними варіантами. Серед них переважають етикетні назви *ласка ваша*, *любов ваша*:

«...*любви вашей* до снадѣшого слуха(н)а... подати могли» (Мог., Хрест, 272); «Жебы мѣ тоє море и тыи сѣти могли показати, *Хѡ бѣ* ѿ помочъ *прошу, ласкъ вашихъ ѿ слухань(е)*» (Галят., Ключ, 67); «Нехай ... *будетъ ... ласкам вашимъ* на ползу душевную» (там же, 140); «*ѿбецую ласка(м) ваши(м)* в сем словѣ показати ... Тylko *прошу* о ласкавое слухане» (Рад., Огородок, сн); «ѿ том до *любви ваших* мовити оумыслилем» (там же, рвї); «слово мое до *ласкъ ваших* мѣти *ѿбецую*» (там же, сїї).

Слухачі номінувалися лексемами, що безпосередньо реалізують семантику «особа, яка слухає», серед них — іменник *слухач* та субстантивований дієприкметник *слухающий*:

«... и вам *слухающимъ* ср(д)ца до латвого пона(т)а и захова(н)а збавенной науки ...» (Мог., Хрест, 272); «... *посилкуй и слухачѣвъ* моихъ в(ъ) слуханю проповѣди моеи» (Галят., Ключ, 158); «... висоце презацных *слухачѣвъ* въ нетескливом слуханю, *посилковати* рачил!» (Старушич, Каз., 253).

Проповідники означували слухачів, включаючи й себе, також за допомогою займенників: «Тебе *Хѣ*... помози *всѣм нам* и в моем мовеню и в слуханю пре(д)стоящемъ» (Коп., Казання, 112); «Спасителя ... *всѣ* просим» (Коп., Омїлія, 149).

Обов'язковим змістовим елементом звернення до слухачів була вказівка на те, яку користь душі приносить проповідь. Наведені приклади засвідчують, що

ця думка передавалася за допомогою словосполучень *користь душевная, збудованя душевное, [проповідь] позжитечна*.

Порівняно великим за обсягом є вступ до проповіді Петра Могили «Хрест Спасителя і кожної людини». У вступі автор формулює мету проповіді, на що вказують відповідні сполучники (*абысмо*):

«Абысмо оуставичне на памати всѣ добровольны для насѣ поднатыи невчасы, страсти, и самую смѣрть спѣа нашего маючи, и ѿ нихѣ розмышляючи, горячими до выполне(н)а приказаній его и ѿхотными ставилиса... Лечѣ абысмо ѿсобливе научитиса могли, для чого Црковѣ... Кр(с)тноє древо, пре(д) очи выставляет» (Мог., Хрест, 271).

П. Могила у вступі вказує на причини, які змусили його обрати саме таку тему проповіді (фактично обґрунтовує актуальність теми), виокремлюючи їх за допомогою порядкових числівників:

«Межи иншими многими причинами три напре(д)нѣшїи тыи суть. *Першаа*: абысмо оупрацованыи, и трудами Постной дороги земдленыи ... ѿ(т)починокъ и ѿхолоду нѣакусюѣ духовную мѣти могли ... *Другаа*, абысмо чере(з) припомина(н)е и самою речью выраже(н)е, знаку сп(с)телной муки Гѣ Бѣ и Спѣа нашего Іса Хѣ, ... *Третьяа* причина, абысмо знакѣ, албо Хору(г)ѣ Пана и Крола Нѣа и Земли пре(д)идучую выдачи ...» (Мог., Хрест, 271–272).

Проповідник ознайомлює слухачів зі структурою проповіді, повідомляє, що вона складатиметься з двох частин, і подає як резюме зміст кожної з них, виокремлюючи логічні сегменти за допомогою займенників:

«В *Першой* теды *Части* будемѣ розмовлати ѿ Кр(с)тѣ: *што* бытъ пере(д) спѣителною мукою Хѣвою, и *што* теперѣ естъ троакимѣ насвѣтѣ людемѣ, тоестѣ, Поганомѣ, Жидомѣ, и намѣ Хрѣстіанѣ(м), и яко Црковѣ стаа паматку Кр(с)та Хѣа оуставичне в соба дѣеполезноу заховуєтъ. В *Другой части* Выкладѣ пре(д)реченныхѣ слѣ(в) Єв(г)ѣла стѣго ...» (Мог., Хрест, 272).

Формулювання теми П. Могила виокремлює за допомогою терміна *тема*, подаючи до нього глоси *фундамент*: «Ѽема, тоестѣ фундамент Каза(н)а» (Мог., Хрест, 273).

Отже, вступ був обов'язковим структурним компонентом барокової проповіді. Композиційну модель інтродуктивного блоку утворюють епіграф, власне вступна частина, в якій проповідник підводив слухачів до предмета промови; формулювання теми, що супроводжувалося препозитивними або постпозитивними мовними сигналами; етикетна частина, яка містила два сегменти — сегмент звернення до слухачів та сегмент звернення до святих осіб.

Мовне оформлення кожної композиційної ланки не є строго регламентованим і демонструє варіантність засобів вираження, що полягає в доборі синонімічних лексем, синонімічних синтаксичних конструкцій, використанні елементів живої мови і книжної традиції. Представлений у статті матеріал дає підстави твердити про вагому роль барокової проповіді в розвитку української літературної мови в XVII ст.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Галят., Ключ	— <i>Галятковский И. Ключ розуміння // Галятковский И. Ключ розуміння / Підгот. до вид. І. П. Чепіги.</i> — К., 1985.— С. 53–211.
Галят., Наука	— <i>Галятковский И. Наука албо способ зложеня казаня // Там же.</i> — С. 211–238.
Коп., Омїлія	— <i>Копистенський З. Омїлія албо казаньє на Роковую Памать в Бѣѣ Велебногоу Блженной Паматиѣца Єліссеа в схиммонасех Євѣмїа Плетенецкого Архімандрита Печерского Кіевско^{го} // Тітов Хв., проф. Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII вв. : Всезбірка передмов до українських стародруків.</i> — К., 1924.— С. 147–172.
Мог., Хрест	— <i>Могила П. Хрест Спасителя і кожної людини // Там же.</i> — С. 271–290.

- Рад., Вінець — Радивилівський А. Вѣнецъ Хѣвъ.— К., 1688.
- Рад., Гізель — Радивилівський А. Слово на пошєненіє Высоце в Бѣгу превелебного є^т м^тти ѿца Іннокентіа Гизела Архима^тдрита Печерскаго : Приложение // Марковский М. Антоній Радивилівскій, южно-русскій проповѣдникъ XVII в., съ приложеніємъ неизданныхъ проповѣдей изъ рукописныхъ «Огородка» и «Вѣнца». — К., 1894. — С. 12–20.
- Рад., Лебедевич — Радивилівський А. Слово на погреб превелебнаго Г^тна ѿца Варнавы Лебедевича Игумена Межигорскаго : Приложение // Там же. — С. 20–30.
- Рад., Могила — Радивилівський А. Слово ѿ [1] на рочѣну в Бѣгу зешлого ѿца Петра Могилы, Архієп^тпа Митрополита Кієвскаго Архима^тдрита Пече^тско^т : Приложение // Там же. — С. 1–12.
- Рад., Огородок — Радивилівський А. Огородокъ Маріи Б^ти.— К., 1676.
- Рад., Слово — Радивилівський А. Слово ѿ-є часу войны : Приложение // Там же. — С. 37–70.
- Старушич., Каз. — Казання погребне над тілом ... пана Іллі Святополка Четвертенського // Крекотень В. І. До історії української барокової учительсько-ораторської прози. Казання Ігнатія Оксентовича Старушича на погребі князя Іллі Святополк-Четверте[и]нського : Укр. літ. бароко.— К., 1987.— С. 244–271.
- СУМ XVI–XVII — Словник української мови XVI — першої половини XVII ст. — Л., 1997.— Вип. 4.— 260 с.
- Тимч., Матер. — Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. : У 2 кн. / Німчук В. В. (відп. ред.) та ін.— К. ; Нью-Йорк, 2003.— Кн. 2.— 512 с.
- Туптало, Пірамис — Туптало Д. Пірамис // Хрестоматія давньої української літератури (До кінця XVIII ст.) / Упоряд. акад. О. І. Білецький.— К., 1967.— С. 329–332.

(Умань)

O. Y. ZELINSKA

INTRODUCTORY BLOCK IN THE STRUCTURE OF THE TEXT OF BAROQUE SERMON

The linguistic features of registration of introductory part of baroque sermon which was the mandatory structural member of its text are considered in the article; certainly, what links of compositions form an introductory block; it is set that linguistic registration of every composition link was not severely regulated and demonstrates the variant of facilities of expression, which consists in the selection of synonymous lexemes, synonymous syntactic constructions, use of elements of living language and book tradition.

К e y w o r d s: baroque sermon, structure of text, Ukrainian literary language of 17th century.

НАВЧАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ДИСКУРС ЯК ЛІНГВІСТИЧНИЙ ФЕНОМЕН

У статті йдеться про своєрідність категорійної структури і жанрового оформлення навчально-педагогічного дискурсу (НПД). Досліджуються такі його суттєві ознаки, як антропоцентричність, стратегічність, інтердискурсивність, інтегративність, інформативність, інтерпретативність, категорії парафрастичності, полісеміотичності, зв'язності, дискретності та гіпертекстуальності. Аналізуються мовленнєві жанри.

Ключові слова: навчально-педагогічний дискурс, дискурсивні категорії, мовленнєві жанри.

Навчально-педагогічний дискурс не раз був об'єктом вивчення як у психолого-педагогічних, так і у власне лінгвістичних дослідженнях. Аналіз праць вітчизняних та зарубіжних лінгвістів засвідчує неоднозначність підходів до цього явища, пов'язаних із різним розумінням природи дискурсу. У цій статті спробуємо показати своєрідність категорійної структури і жанрового оформлення НПД.

Дж. Синклер, М. Кулхардт, М. Стаббс, М. Ю. Олешков¹ та ін. описують НПД як ситуативно і соціально зумовлену мовленнєву діяльність одного учасника навчального процесу — вчителя. Л. В. Цурикова, Л. В. Дімова, В. В. Возневич² та ін. як навчальний дискурс розглядають актуалізований текст — дидактичну одиницю навчання іноземної мови. Для Н. А. Коміної «організаційний дискурс у навчальній ситуації» — це «модель діяльності комунікантів іноземною мовою з відображення подій, фактів, реалій предметно-референтної ситуації відповідно до їхнього внутрішнього світу»; навчальний текст, включений до складу дискурсу, постає як заготовлений матеріал у різних видах³. Нерідко НПД асоціюється в дослідників з освітнім надтекстом — сукупністю підручників, методичних посібників, програм тощо, властивих сфері організованого навчання⁴.

---

¹ Sinclair J., Coulthard R. Towards an analysis of Discourse : The English used by Teachers and Pupils. — London ; New York, 1992. — P. 79–88; Stubbs M. Educational linguistics. — Oxford, 1986. — 186 p.; Олешков М. Ю. Системное моделирование институционального дискурса (на материале устных дидактических текстов) : Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. — Нижний Тагил, 2007. — 35 с.

² Цурикова Л. В. Проблема естественности дискурса в межкультурной коммуникации : Дисс. ... д-ра филол. наук. — Воронеж, 2002. — 325 с.; Дімова Г. В. Основные стратегии французского университетского педагогического дискурса : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Иркутск, 2004. — 343 с.; Возневич В. Познавательное-образовательное значение афористических речений с пословичным компонентом в лингводидактическом дискурсе. — <http://ruslang.edu.ru/files/materials/109/>.

³ Комінова Н. А. Организационный дискурс в учебной ситуации : Монография. — М., 2004. — С. 85–86.

⁴ Богатырева О. П. Функционально-семантическая характеристика учебного языкового текста (на материале английского языка) : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Тверь, 2006. — С. 5.

На нашу думку, дискурс — це цілісна, замкнена комунікативна ситуація, яка містить текст та інші складники. Такою ситуацією є урок. Він складається з текстів підручника, метатексту вчителя та текстів учнів, що взаємодіють і зумовлюють один одного. Тому навчально-педагогічний дискурс ми описуємо як семіотичний процес формування та інтерпретації навчальних текстів у цілісній, замкненій комунікативній ситуації у сфері організованого навчання. Замкненість ситуації забезпечується процесом зустрічної соціальної дії комунікантів, яка стратегічно організується навколо підручника. Текст НПД є результатом синхронізації когнітивних дій комунікантів, безперервно взаємодіє з їх навчально-методичною діяльністю, яка оформлюється в когнітивно-комунікативних стратегіях і динамізує текстову систему, включаючи її у простір семіозису. Головне призначення навчально-педагогічного дискурсу полягає в тому, щоб вибудувати у процесі навчання особливий когнітивно-комунікативний простір.

Кожний навчальний текст у НПД — це особлива семіотична сфера, тому в дискурсі відбувається їх взаємне пристосування. Текст учителя відіграє при цьому інтеграційну роль: убирає в себе основні елементи мов різних підсистем дискурсу і вибудовується на їх основі. Навчальний текст має в НПД два різновиди: навчально-науковий текст (ННТ) і дидактичний.

Для ННТ характерні такі риси, як книжність, емоційна і суб'єктивно-оцінна нейтральність, узагальненість викладу, композиційна чіткість, однозначність, експліцитність, економічність викладу, наслідування стандарту наукового викладу. У змістово-логічному плані ННТ завжди розкриває зміст певної теми (підтеми, комбінації тем), що є денотатом тексту. Композиційне розгортання змісту тут підпорядковане рухові авторської думки для досягнення головної навчальної мети і може містити такі елементи: 1) кваліфікація, характеристика об'єкта; 2) пояснення кваліфікації; 3) коментування; 4) узагальнення; 5) дирекція.

Крім науково-навчальних, у НПД використовуються дидактичні тексти — це твори тієї чи іншої лінгвокультури, оригінальні або адаптовані, пов'язані інтертекстуальною прецедентністю; тексти різних функціональних стилів, які використовуються на навчальних заняттях з метою формування у школярів соціокультурної компетенції і які виконують не лише освітні, а й виховні функції. Такі тексти ще мають на собі відбитки природної комунікації, але, потрапляючи в наукове середовище, набувають специфічних рис, стаючи предметом інтерпретації, відтворення і зразком для побудови вторинних текстів учнів.

Також у НПД функціонують конверсаційні тексти, описані в науковій літературі як усний комунікат (Д. Брчакова), що виникає спонтанно (Н. О. Кожевникова), як витвір усного мовлення (Н. О. Купіна), невимушений діалог (Т. В. Матвєєва), розмовний текст (М. А. Кормилицина, Т. В. Матвєєва), слід, мовна фіксація мовленнєвої поведінки як послідовності мовленнєвих вчинків учасників комунікації (І. М. Борисова) тощо. Вони виконують у дискурсі переважно індексальну та регульовальну функції.

Категорії дискурсу можна досліджувати з погляду 1) постулатів, принципів, закономірностей спілкування, прийнятих у певному соціумі (комунікативний аспект); 2) правил граматики певного типу тексту (текстемний аспект); 3) реалізації в тексті параметрів комунікативної ситуації (дискурсивний аспект). Ми аналізуватимемо дискурсивні категорії як найсуттєвіші, найважливіші ознаки комунікативної ситуації, відображені в тексті.

Ці суттєві ознаки виявляються і в інших типах дискурсів (медичному, релігійному, політичному тощо), але в НПД вони певним чином компонується,

отримуючи свою специфіку. Кожна з дискурсивних категорій містить у собі структурні, семантичні та прагматичні ознаки, але в той же час якісь із них представлені в навчальному тексті більшою чи меншою мірою. З огляду на це ми розглядаємо категорії НПД як комунікативно-прагматичні, змістові та композиційно-структурні (за переважанням). До перших ми відносимо категорії антропоцентричності та стратегічності. До других — інтердискурсивність, інтегративність, інформативність та інтерпретативність. До третіх — категорії парафрастичності, полісеміотичності, зв'язності та дискретності. На периферії категорій НПД перебуває гіпертекстуальність.

Взаємодіючи, усі категорії демонструють важливу інтегральну ознаку дискурсу — діалогічність (М. М. Бахтін): а) діалог комунікантів (автора підручника, вчителя, учня) з інтеріоризованою дійсністю; б) діалог людини і мови; в) діалог з кодом культури; г) інтерактивний діалог автора підручника і гіпотетичного адресата. Дискурсивні категорії корелюють з параметрами комунікативного контексту, хоч, звичайно, про їх цілковиту ізоморфність говорити не доводиться.

Параметр «комуніканти» корелює з категорією антропоцентричності (адресантність і адресатність). Адресантність відбиває різні підходи автора підручника, вчителя або учня до побудови навчального тексту (НТ) залежно від авторитарної, діалогової або «проміжної» форми пред'явлення знання. Адресатність — це категорія, яка відображає спрямованість тексту на гіпотетичного або реального адресата-школяра, його знання, інтереси і т. ін.

Автор шкільного підручника постає в НПД як фігура адресанта, яка інтерпретується реальними учасниками комунікації. Це авторитарна мовна особистість (індивідуальна або, частіше, колективна), творець легітимного і облігаторного для певного суспільства документа (іншим таким документом є типова програма). Як представник соціального інституту освіти, автор має право на «текстове насилля» (Г. Г. Слишкін), тобто на реалізацію жорстко структурованої (і структуруючої) системи ієрархічних (суб'єкт-об'єктних) стосунків, пов'язаної переважно з уявленням про універсальність і незмінність знання. Автор має право на (педагогічний) контроль та оцінку.

Створюючи свій ННТ, учитель або приймає авторитарну настанову автора підручника і реалізує її за допомогою пояснювально-ілюстративного методу навчання, або віддає перевагу діалогу, або обирає проміжні форми взаємодії з учнями, які нерідко асоціюються в нього з евристичним методом, де формування ННТ здійснюється при домінувальній ролі педагога, переважанні монологічної форми тексту.

Школяр-адресант постає в тексті як *homo scribens* «*currente calamo*», *scriptor*, *compiler*, *commentator*, *autor*, *homo sui generic*⁵. *Homo scribens* «*currente calamo*» (букв. «людина, що пише швидким пером») часто створює текст необдумано і швидко, не має чіткої цільової настанови й концепції, що наперед визначає невідповідність основним вимогам цілісності, зв'язності, інформативності, завершеності навчального тексту. *Scriptor* (переписувач) володіє законами побудови тексту, однак основний зміст запозичує з якого-небудь джерела. Не розвиваючи своїх ідей, він лише репродукує. Його мовлення може бути розгорнутим і організованим, але має на собі відбиток «чужого слова». *Compiler* (який

⁵ Дорожжина Т. Н. Учебно-творческий дискурс в сфере письменной коммуникации: формирование языковой личности человека пишущего : Автореф. дис. ... д-ра пед. наук. — Уфа, 2006. — С. 13–14.

не додає від себе) органічно поєднує думки й оцінки, почерпнуті з різних джерел, у текстове ціле, забезпечуючи його стильову єдність. Організація й пов'язування мікротем у тексті відбувається завдяки його власним творчим зусиллям, однак пошук авторського бачення проблеми і самовираження у слові при породженні тексту представлені незначною мірою. Автор (той, що спирається на авторитети, але викладає власні думки) — найвищий тип автора-учня, який володіє законами текстової діяльності і вміє актуалізувати у своєму мовленні зв'язок із претекстом (науковим, художнім тощо) за допомогою різних прийомів. Номо sui generis (своєрідний) характеризується самобутністю складу (даром слова), виявляє задатки філологічної обдарованості. Таким чином, ми бачимо, що кожен учень є таким самим самобутнім учасником ситуації, як і вчитель або автор підручника.

Автори підручника і вчителі нерідко реалізують у навчальному тексті ряд прагматичних настанов, спрямованих на діалог із гіпотетичним або реальним адресатом.

1. Референційна прагманастанова вказує на предмет, який передбачається для вивчення: *У розділі «Морфологія» ви дізнаєтесь, як слово «працює» (функціонує) у зв'язному мовленні.*

2. Мотиваційна прагманастанова вказує на практичну значущість матеріалу, що вивчається, або становить опис проблемної ситуації: *Прочитайте. Чи можна визначити у виділених дієсловах особу, час, число, рід? На яке питання вони відповідають? Як ви вважаєте, чи має це якесь відношення до назви форми дієслова — «неозначена»?*

3. Пресупозиційна настанова передбачає звернення до життєвого досвіду учнів, актуалізацію знань, якими вони володіють: *Ви вже знаєте таку частину мови, як іменник. Викладу нової інформації нерідко передують «матеріал для спостереження».*

4. Фасцинативна настанова. Фасцинація — це спеціально організований вербальний / невербальний вплив, призначений для зменшення втрат семантично значущої інформації при сприйнятті повідомлення реципієнтами, за рахунок чого збільшується можливість її впливу на їх поведінку. Реалізується фасцинативний організуючий вплив через посередництво певних ефектів. Так, деякі вправи представлені в жанрі лінгвістичної казки, вірша на лінгвістичну тему, кросворда, етимологічної довідки і т. ін.

5. Прескриптивна настанова націлена на запам'ятовування інформації, організацію мисленнєвої діяльності учнів. Діалог з адресатом експлікується у формулюваннях завдань через використання прямих форм спонування: *Розгляньте схему... Прочитайте текст. Перекажіть текст. Спішіть... Знайдіть... Продовжіть... Придумайте... Прийміть рішення.* Іntenція спонування може бути виражена непрямо, у формі питання: *Яка частина мови використовується для називання предметів, явищ, почуттів?* або констатива з деонтичною модальністю: *Це варто знати!* Серед директивних висловлень (прямих і непрямих) частотними є порада, рекомендація, інструкція, алгоритм тощо.

6. Пропедевтична настанова передбачає запобігання помилкам. Автори акцентують увагу адресата на можливих труднощах при використанні правил і т. ін.: *Щоб не помилитися в написанні ненаголошених особових закінчень дієслів, треба визначити дієвідміну дієслова і застосувати правило.*

Важливою категорією дискурсу є інтерпретованість. Вона відображає відношення створюваного, реагуючого тексту і вихідного й по-різному представлена

в науково-навчальних і дидактичних текстах учнів. «Ефектом» розуміння / нерозуміння конwersаційного тексту звичайно стає реакція школяра. Так, на зауваження педагога учень відповідає своїм текстом: *Це не я підказував. Чому завжди винен я?* Інтерпретація школярами навчально-наукових текстів у НПД має рівневу структуру (логіко-референційний, коментувальний, проблемний, креативний та методологічний рівні) і залежить від ступеня розуміння вихідного НТ (С. О. Васильєв, Н. О. Кузнецова, А. Р. Габідулліна). Ще складнішим є процес інтерпретації дидактичного (художнього, публіцистичного та ін.) тексту⁶.

Параметр «мета» співвідноситься з категорією стратегічності. У НПД чітко виділяються основні, епістемічні (пізнавальні) макростратегії і допоміжні мікростратегії автора підручника і вчителя: метадискурсивні та комунікативно-прагматичні. Епістемічні стратегії є основними, тому що НПД звернений передусім до ментальних механізмів, мислення учнів. Вони співвідносні з методами (технологіями) і прийомами навчання. Між стратегіями різного типу простежується відома функціональна спільність. Показниками стратегій постають комунікативні події та тексти як їх матеріальні реалізації. Наприклад, стратегія верифікації знань часто реалізується в складній комунікативній події «фронтальне опитування», яка, у свою чергу, є сукупністю мовленнєвих дій «питання» / «відповідь», що постають у ролі тактик (навчальних прийомів). Оскільки набір комунікативних подій (епізодів) в НПД є традиційним, традиційними є і композиція, структура, а також жанрова форма текстів.

НПД входить до семіосфери культури, до сфери організованого навчання і підпорядковується законам дискурсивної практики (закономірностям, принципам, правилам створення тексту), прийнятій в певному соціумі. Важливою категорією НПД ми вважаємо інтердискурсивність (характерна для дискурсу наявності взаємозв'язків різних текстів у межах замкненої навчально-педагогічної комунікативної ситуації). Вона виявляється у дотриманні єдиного принципового підходу до вивчення, єдиних вихідних позицій у викладанні рідної мови; у чіткому розумінні того, що є новим у мовному розвитку учнів на кожному етапі навчання; у ретельному стикуванні між початковими і середніми класами як з окремих граматичних або правописних (орфографічних чи пунктуаційних) тем, так і при вдосконаленні мовленнєвих умінь і навичок учнів. Зв'язок між навчальними текстами встановлюється на підставі змістових, композиційно-структурних та інтенційних критеріїв: вони висвітлюють одне й те саме лінгвістичне явище (наприклад, рід іменників), поступально відбивають його зміст; їх поєднують загальні цілі, які забезпечують реалізацію когнітивно-комунікативного, соціокультурного та діяльнісного підходів до навчання мови. Основними функціями інтертексту в НПД є: 1) створення прецедентного, «сильного» (за термінологією Г. В. Денисової) нового ННТ. З цієї метою вчені-методисти багато разів повторюють навчальний матеріал і в межах параграфа, і в межах усього підручника; 2) здійснення принципу наступності в навчанні, що передбачає багаторазове повторення мовного матеріалу, яке може передувати (на початку року або перед вивченням нової теми), бути наступним (після вивчення теми або в кінці року), супутнім (упродовж усього навчального року) і повторенням-закріпленням (проводиться на спеціальних уроках); 3) організація міжпредметних зв'язків.

⁶ Габідулліна А. Р. Учебно-педагогический дискурс : Монография. — Горловка, 2009. — С. 149–156.

Параметр «предмет мовлення» безпосередньо стосується категорії інформативності як здатності тексту адекватно донести до адресата певну «дозу» інформації різних типів: онтологічної, методологічної, прагматичної тощо. Онтологічний (предметний) аспект знання ми співвідносимо з результатом пізнавальної діяльності, тобто знанням, яке розглядається в його логіко-семантичній онтології як дане, коли можна виявити встановлені зв'язки між елементами, інакше кажучи, знанням, яке розглядається з урахуванням його логічного компонента. Онтологічне знання постає, як правило, у формі понять, реалізованих за допомогою: 1) терміносистеми шкільних курсів основ наук, 2) методично організованої системи загальнонаукової лексики, 3) мовних фактів, 4) засобів вираження ментального поля знання, 5) текстових фрагментів, які фіксують різні види знання. Гносеологічний (методологічний) аспект знання розглядається як спосіб формування нових понять, обґрунтування й інтерпретації основних і уточнювальних понять, тобто як спосіб встановлення логіко-семантичних відношень між ними. Якщо онтологічний аспект пов'язаний зі знаннями про світ, то зміст методологічного аспекту полягає у знанні про знання. Аксиологічний аспект знання пов'язаний із особистісним характером навчального знання, суб'єкт якого завжди постає як рефлектуюча особистість. Багатоманіття рефлексивних процесів зводиться до двох типів — рефлексивно-аксіологічного і рефлексивно-психологічного (О. О. Баженова). Перший співвідноситься з оцінною природою знання, другий — із чуттєвим відгуком суб'єкта на навчальну ситуацію і способи її розв'язання.

Усі три «суб'єкти знання» — автори підручника, вчитель, учень — у навчально-педагогічному дискурсі володіють своїм тезаурусом (мовою і знанням предметної сфери). Вони первісно несумісні в частині формальних елементів — значень теоретичних понять. Учасники НПД мають різні мови, різний рівень володіння предметною сферою і системою понять, оскільки, на думку відомого психолога Б. Д. Ельконіна, «дорослому зовсім не властивий “погляд” дитини і зовсім не визначено наперед те, що дитина звернеться до дорослого, почне шукати й апробувати його позицію»⁷. Завдання вчителя якраз і полягає в забезпеченні сумісності тезаурусів автора посібника та учня. «Мова йде про ті складники тексту предмета знання, які потрапляють у поле “перехідних”, таких, що розвиваються, форм знання і предметної дії і тим самим вирівнюють становище дорослого і дитини у взаємодії з текстом предмета знання»⁸. Таким чином, учитель повинен мати тезаурус, сумісний як із тезаурусом підручника, так і з тезаурусом учня, але працювати на його основі не безпосередньо, а як перекладач, тобто опосередковано.

НПД властива семіотична неоднорідність текстів, які до нього входять: навчально-наукові та дидактичні тексти (художні, публіцистичні, розмовні тощо) протистоять свідомості учня за способом організації мови й інтеграційних механізмів. На уроці відбувається їх поєднання в новий навчальний текст. Категорія інтегративності відбиває процес послідовного перекладу повідомлення з однієї навчальної мови на іншу, поєднання різних за своєю мовною організацією текстів, у процесі чого у свідомості учня відбувається формування понять, пород-

⁷ Ельконин Б. Д. Введение в психологию развития (В традициях культурно-исторического развития Л. С. Выготского).— М., 1994.— С. 13.

⁸ Каминская М. В. Методика экспертной оценки диалогического взаимодействия учителя и ученика на уроке развивающего образования // Библиотечка ж-ла «Вестник образования России».— 2004.— № 11.— С. 1–88.

ження особистісних та культурних смислів. Мисленнєвий процес учня здійснюється в системі подвійного кодування: спочатку інформація в тексті оформлюється за одними правилами, потім вона перекодовується і подається вже в іншому (новому) тексті.

Важливою особливістю НПД є також парафрастичність як здатність навчальних текстів функціонувати у множинності варіантів. З одного боку, це адаптовані навчальні тексти педагога, з другого — мовленнєві утворення учнів (наприклад, диктанти з різним ступенем дериваційності).

Багато навчальних текстів в НПД є полікодовими, креолізованими. Для них характерний синтез вербальних та образотворчих графічних знакових систем. У підручниках та НТ вчителя вони використовуються в ролі засобів зорової, слухової або зорово-слухової наочності, дозволяючи учню спиратися при сприйнятті й розумінні навчального матеріалу не лише на конкретні предмети та їхні зображення, а й на моделі (зображення, таблиця-схема, опис тощо) якого-небудь об'єкта або системи об'єктів. Полікодовим може бути і вторинний текст школяра.

У текстах НПД наявні три ступені креолізації мов (комбінування засобів різних семіотичних систем у комплексі, який відповідає умові текстуальності): сильна креолізація — зі взаємною синсемантиєю систем-учасників; помірна — при чіткому домінуванні однієї системи і допоміжній ролі іншої; слабка — коли мова йде про традиційні парамовні засоби комунікації (фонаційні, кінетичні, графічні)⁹. Сильна креолізація відзначається в певних розділах підручника і в образотворчому роздатковому матеріалі, в деяких мовленнєвих демонстраційних таблицях. Предметний або ситуативний малюнок служать для коментування лексичного значення слів і фразеологізмів, полегшують самостійне використання нових для учня мовних одиниць у контексті, запобігають мовленнєвим помилкам, стимулюють породження нового тексту на базі полікодового. Помірна креолізація простежується в навчальних посібниках, таблицях, діафільмах, вторинних текстах школярів (графічних диктантах) тощо, де при поєднанні зображення та вербального повідомлення переважає або словесний складник, або графічний. У першому зображальний компонент супроводжує вербальну частину і є факультативним елементом в організації навчального тексту. У другому випадку зображення існує автономно, а напис / підпис, що його супроводжує, є факультативним елементом в організації тексту і звичайно являє собою завдання скласти речення або текст на основі малюнка. Слабка креолізація характерна для більшості мовних таблиць, демонстраційних (змінних) карток та схем, головне призначення яких — розкрити певну закономірність, дати своєрідну модель правила, поняття. Іконічні знаки тут представлені слабо, а основними засобами смислотворення є шрифтове та кольорове варіювання, друкарські знаки тощо.

На сучасному уроці все частіше використовуються електронні підручники, Інтернет (і насамперед сайт gramota.ru). Як правило, такі тексти мають нелінійну структуру. Для них характерна (поки що факультативна для НПД) категорія гіпертекстуальності.

Параметр «подія» визначає категорію зв'язності (смислової і композиційної), членованості (дискретності) дискурсу і вибір дискурсивного / мовленнєвого жанру.

⁹ Бернацкая А. А. К проблеме «креолизации» текста: история и современное состояние. — <http://library.krasu.ru/ft/articles/0070277.pdf>.

У НПД і в підручнику простежуються всі види зв'язності дискурсу: предметно-сміслова, логічна, прагматична. Предметно-сміслова зв'язність забезпечує наступність і послідовність надходження навчальної інформації, організовує міжпредметні та внутрішньопредметні зв'язки на уроці. Засобом зв'язності постає, як правило, терміносистема. Логічність викладу навчального матеріалу забезпечують дискурсивні слова (метамовні засоби композиційно-структурного зв'язку). У ролі прагматичних засобів зв'язку постають експліцитні та імпліцитні засоби здійснення комунікативної координації мовленнєвої поведінки вчителя та учнів.

Дискретність підручника і дискурсу має різне походження. Засобами членування в першому випадку є розділи й параграфи на формальному рівні, функціонально-сміслові блоки (ФСБ), текстами та субтексти — на змістовому. Засобами членування дискурсу постають дискурсивні та мовленнєві жанри. Жанр дискурсу асоціюється з комунікативним епізодом, який наділений інтенційною, тематичною та композиційною цілісністю. Кожний такий епізод — це складна комунікативна подія, яка матеріалізується в сукупності інтертекстуально об'єднаних під контролем єдиної стратегії текстів учителя та учнів.

На відміну від ФСБ підручника, дискурсивний жанр процесуальний, має діалогічну природу і являє собою ієрархію мовленнєвих жанрів (МЖ): основних (епістемічних) та допоміжних (метадискурсивних та фатичних). Мовним утіленням МЖ є текстами.

Епістемічний МЖ — це багатшаровий мовленнєвий хід одного комуніканта, представлений послідовністю висловлень, об'єднаних провідною темою у смисловий блок. Як правило, він є риторичним (або вторинним, за М. М. Бахтіним) МЖ. Його змістом є знання про основні ознаки явища, що вивчається, побудову, сутність, системні зв'язки (онтологічний аспект). Імена епістемічних МЖ нерідко збігаються з іменами відповідних субтекстів підручника.

Метадискурсивні МЖ реалізують гносеологічний аспект знання. Вони пов'язують предметний та комунікативний зміст навчально-педагогічного спілкування, експлікуючи найрізноманітніші аспекти породження і сприйняття навчального тексту та його зв'язок з комунікативною ситуацією.

Фатичні МЖ реалізують комунікативно-прагматичний аспект знання. З їх допомогою організується міжособистісне спілкування.

Оцінні МЖ займають проміжне положення між метадискурсивними та конверсаційними жанрами мовлення. У першому випадку жанри мовлення мають риторичний характер і становлять вторинні тексти: відгук, рецензію, характеристики тощо. У другому випадку об'єктом оцінки є основні цінності моральної сфери.

Директивні (спонукальні) жанри мовлення є засобом зовнішнього контролю і регуляції навчальної та поведінкової діяльності школярів.

Аналіз дискурсивних особливостей навчально-педагогічної комунікації — це не лише теоретична, а й практична проблема, оскільки ефективність комунікативної взаємодії в межах суспільних інститутів (у тому числі і в освітньому процесі будь-якого рівня) багато в чому залежить від такого важливого компонента, як компетентність учасників комунікації, яка передбачає вміння створювати адекватні суспільним (професійним) ситуаціям дискурсивні моделі, вибудовувати стратегії спілкування, прогнозувати наслідки мовленнєвої взаємодії і передбачати можливість комунікативної невдачі.

Дослідження різних типів освітнього дискурсу видається нам досить перспективним. Адже майже не дослідженими залишаються академічний педагогічний дискурс, який об'єднує наукові праці, підручники та навчальні посібники з педагогіки та методики, монографії (тобто письмові форми педагогічної комунікації), лекції з педагогіки або методики викладання (усні форми); публіцистичний та соціалізуючий типи освітнього дискурсу; методичний дискурс. Такого типу дослідження — завдання найближчого майбутнього.

(Горлівка)

A. R. HABIDULLINA

EDUCATIONAL DISCOURSE AS THE LINGUISTIC PHENOMENON

The aim of the article is to show the peculiarity of categorical structure and genre design of teaching-pedagogical discourse. Such definite signs of teaching-pedagogical discourse as anthropocentrism, strategy, interdiscourse, integrity, informative, interpretation, the categories of paraphrastism, polysemiotism, combine, discrete and hypertextuality are investigated. Speech genres are analysed.

Key words: teaching-pedagogical discourse, discursive categories, speech genres.

Склярєнко В. Г.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАГОЛОСУ. ІМЕННИК

К. : Наук. думка, 2006.— 710 с.

Українське мовознавство, як і мовознавство інших слов'янських країн, вичерпної історії акцентуації ще не має. Причиною відсутності такої історії є неймовірна складність проблеми, яка полягає в нез'ясованості ряду інтонаційно-акцентуаційних питань у праслов'янський період і у величезних змінах наголошення слів, які відбувалися у слов'янських мовах від праслов'янського періоду до наших днів. А проте актуальність вивчення історії наголосу істотно доповнює історичну морфологію й фонетику, дає змогу встановити тенденції в наголошуванні слів, які виявлялися в минулому і які діють на сучасному етапі, має першорядне значення для історично-порівняльного вивчення слов'янських мов.

Основи вивчення історії українського наголосу були закладені Л. А. Булаховським. Гідним продовжувачем його справи є В. Г. Склярєнко. У трьох монографіях: «Історія акцентуації іменників а-основ української мови» (1969), «Історія акцентуації іменників середнього роду української мови» (1979), «Нариси з історичної акцентології української мови» (1983) і в багатьох інших працях В. Г. Склярєнко з'ясував чимало проблемних питань з історії акцентуації іменника в українській мові. Рецензована монографія є важливим підсумком багаторічної праці дослідника над історією наголошення іменників. У ній автор, використавши і підсумувавши всі акцентологічні студії, що були в україністиці до нього, простежив історію акцентуації більшості іменників від пізньопраслов'янського періоду до наших днів.

Матеріалом у монографії служать давні українські акцентовані пам'ятки, українська класична поезія, словники української мови XIX–XX ст., а також свідчення російської, білоруської, болгарської, сербохорватської та словенської мов. На особливу увагу заслуговує використаний у монографії діалектний матеріал. Найширше залучення говіркових

даних цілком виправдане. У багатьох випадках історія наголошення певних груп іменників з'ясовується саме завдяки свідченням народних говорів. Так, первісну префіксальну акцентуацію іменників зберігають українські говори, особливо південно-західні (с. 621). Слід зауважити, що діалектний матеріал дослідник використав досить широко. Схвалення заслуговує залучення автором свідчень «Атласу української мови».

Монографія складається із вступу, трьох розділів, висновків і узагальнень, умовних скорочень та покажчика розглянутих слів. У першому розділі простежується історія акцентуації непохідних іменників, у другому — суфіксальних, у третьому — префіксальних.

Дослідник виходить із прийнятого більшістю спеціалістів положення, що в пізньопраслов'янський період акцентуація була тісно пов'язана з інтонацією слова, що в той час існувало три акцентні парадигми іменника — баритонована (з нерухомим наголосом на корені слова або на суфіксі), окситонована (з нерухомим наголосом на флексії) і рухома. Слід зазначити, що в реконструкцію пізньопраслов'янських акцентних парадигм В. Г. Склярєнко вніс багато нового. Зокрема, він зробив чимало уточнень в історію пізньопраслов'янської окситонованої акцентної парадигми, оскільки прийняте більшістю дослідників твердження про нерухомість флексивного наголосу в іменниках з цією парадигмою фактами не завжди підтверджується. Від трьох праслов'янських типів акцентних парадигм В. Г. Склярєнко виводить систему наголошування іменників різних основ у сучасній українській мові, показуючи, що її акцентна система витворилася в результаті історичного розвитку праслов'янської, праруської, давньоруської та староукраїнської акцентних систем. Природно, що в монографії розглядаються передусім ті праслов'янські за походженням іменники, які

зберігаються в сучасній українській мові. Цілком доречним вважаємо наведення дослідником зразків пізньопраслов'янських акцентних парадигм, оскільки лише при зіставленні давньої акцентної парадигми того чи іншого іменника з акцентною парадигмою, яку він має в сучасній українській мові, можна робити висновок про історичні зміни в наголошуванні іменників на ґрунті української мови. В. Г. Складенко переконливо довів, що зміни в акцентуації іменників часто пов'язуються з історичною зміною відмінкових форм, прикладом чого може служити виникнення флексивного наголосу у формах орудного та місцевого відмінків множини окситонованих іменників *б-*, *б-основ* чоловічого роду, яке відбулося в період витіснення давніх флексій новими, про що свідчать наведені в монографії факти збереження наголосу старих форм у писемних пам'ятках.

Дослідник визначив тенденції в наголошенні іменників, які діяли протягом складної історії української мови. Це тенденція до вирівнювання акцентуації відмінкових форм однини і множини, зокрема окситонованих іменників; тенденція баритонованих іменників *а-*, *я-основ* і *б-*, *б-основ* до протиставлення в наголошенні форм однини і множини; тенденція до переміщення наголосу з кінцевого редукованого голосного на попередній склад у формах називного — знахідного відмінків однини окситонованих іменників *б-*, *б-основ*, *й-*, *й-основ* і форм родового відмінка множини окситонованих іменників *а-*, *я-*, *б-*, *б-основ* та іменників з рухомою акцентною парадигмою; унаслідок дії тенденції до акцентного протиставлення форм однини і множини відбулася заміна флексивної акцентуації відмінкових форм множини іменників *а-*, *я-основ* кореневою; тенденція до уодноманітнення акцентуації іменників *п-* та *т-основ* середнього роду; до переміщення наголосу з префікса на корінь іменників з первісно довготними і короткісними префіксами; до розрізнення за допомогою наголосу слів із суфіксом *-к(а)*, що означають конкретну річ (з префіксальним наголосом), і слів, які означають дію, процес (з кореневим наголосом); до переміщення наголосу з префікса на корінь в іменниках з довготними і короткісними префіксами та ін.

Важливими є висновки дослідника, що в іменниках з окситонованою та рухомою акцентною парадигмою у відмінкових формах двоїни мало місце вирівнювання наголосу, що виникнення окситонези у відмінкових формах однини іменників з кореневим наголосом було зумовлене впливом наголошеної на флексії форми місцевого відмінка із закінченням *-у*, *-ю* в іменниках *б-*, *б-основ* або *-и*, *-і* в іменниках *й-основ*, що виникнення кореневої акцентуації у відмінкових формах од-

нини окситонованих іменників було зумовлене впливом форми родового відмінка однини, вирівнюванням акцентуації за формою називного — знахідного відмінка однини і впливом наголошених на корені іменників, що в пізньопраслов'янській мові було наявне переміщення наголосу на попередній прийменник, чого сучасна українська мова майже не засвідчує, та багато інших.

Отже, рецензована монографія В. Г. Складенка — фундаментальна, оперта на величезний достовірний фактичний матеріал праця з історії акцентуації іменників в українській мові. Вона характеризується великою кількістю цінних оригінальних спостережень та висновків і належить до найкращих сучасних акцентологічних студій. Монографія постає цінним теоретичним внеском в акцентологію і вагомим емпіричним дослідженням.

Зауваження до рецензованої праці мінімальні. Л. А. Булаховський припускає, що в конструкціях типу *два (три, чотири) брати* виступає іменникова форма називного — знахідного відмінків двоїни (з флексією, перейнятою від іменників *й-основ*). В. Г. Складенко відповідні форми іменників вважає формами множини, кореневий наголос яких збережений від первісного стану баритонованих іменників *б-*, *б-основ* (с. 104). Мабуть, обидва погляди мають однакову ймовірність, адже двоїни за походженням форми загалом у говорах української мови дуже поширені, а винятково великий вплив іменників *й-основ* на іменники *б-*, *б-основ* у процесі морфологічної еволюції української мови становить загальновідомий факт.

Характеризуючи окситоновані іменники *бик*, *біб*, *вуж*, *кут*, *сніп*, *сокіл*, *стовп*, що при кореневій акцентуації в однині мають у множині тільки флексивний наголос, автор зазначає, що важко сказати, чи вони і в множині отримали кореневу акцентуацію, яку потім змінили на флексивну, чи ця флексивна акцентуація є старою. Видається, що є підстави вважати її вторинною, оскільки в говорах зустрічаються акцентні варіанти *бббі* (*бббів*, *бббам*, *бббами*, *на бббах*), *сбколі* (*сбколів*, *сбколам*, *сбколами*, *на сбколах*) тощо.

Рецензована праця належить до видатних досягнень в українській лінгвістиці. В. Г. Складенко, простеживши зміни в акцентуації іменників української мови від пізньопраслов'янської епохи до наших днів і встановивши основні тенденції в наголошенні іменників, з'ясував історію їх наголошення в українській мові, зробив вагомий внесок у створення історичної акцентології української мови і цим істотно збагатив не тільки українське мовознавство, а й славистику взагалі.

І. МАТВІЯС

Бацевич Ф.

ДУХОВНА СИНЕРГЕТИКА РІДНОЇ МОВИ :
ЛІНГВОФІЛОСОФСЬКІ НАРИСИ

К. : ВЦ «Академія», 2009.— 192 с.

«Мова народу — краций, що ніколи не в'яне й вічно знову розпускається, цвіт усього його духовного життя [...] Мова є найважливіший, найбагатший і найміцніший зв'язок, що з'єднує віджилі, живучі та майбутні покоління народу в одне велике, історичне живе ціле. Вона не тільки виявляє собою життєвість народу, але є якраз саме це життя [...] Поки живе мова народна в устах народу, до того часу живий і народ»

Костянтин Ушинський

Розпочати виклад міркувань, що виникли після ознайомлення з монографічним дослідженням Ф. Бацевича, хотілося б саме з наведеної вище цитати К. Ушинського, яка є не лише зразком художньо-креативного володіння словом, а й містить у собі глибоке розуміння сутності мови як духу кожного народу, що народжується в народній гущі енергетичними потоками й ритмами людини (індивіда, етносу, Ойкумени) та Універсуму внаслідок їх синергетичної взаємодії. Це розуміння природи мови Ф. Бацевич екстраполює на поняття «рідна мова», досліджуючи у монографії синергетику останньої як вияв людського духу крізь призму детального вивчення історії лінгвофілософської думки людства щодо проблеми тлумачення сутності живої людської мови як глибинно-символічного, духовного, теоантропологічного й синергетичного явища, нерозривно пов'язаного з Вічними Божественними Логосами та пізнавальною діяльністю людини.

Безсумнівно, у середовищі українських мовознавців початку ХХІ ст. потрібно було б очікувати появи подібної праці, бо все частіше у вітчизняній лінгвістиці можна зустріти студії, що декларують мову як живу енергетичну систему, яка формує при взаємодії з іншими енергетичними системами Універсуму «дух» як етносу, так і окремих його представників (Н. Бардіна, І. Голубовська, В. Манакин, К. Мізін, І. Савченко та ін.). Тому відчувався брак глибокого аналітичного дослідження, яке стосувалося б проблеми духовно-синергетичного розуміння мови з позиції нового витка розвитку наукової думки людства, оскільки останнім часом наука зробила значущі відкриття у вивченні онтології всесвіту. Насамперед це стосується квантової фізики, яка перевернула уявлення людини про світобудову. Ідеї квантово-корпускулярного устрою Універсуму з

успіхом екстраполюються в царину мови, створюючи новий ракурс дослідження її тайн¹.

Однак пообіч залишилася ідеальна сутність мови. Постановка цього питання була в нас небажаною протягом тривалого часу в ХХ столітті з огляду на відомі соціально-ідеологічні вимоги, що висувалися до гуманітарних наук. Ще й тепер відчувається деяка інертність і заангажованість певного кола мовознавців щодо питання вивчення ідеального боку мови, визнання її «духом» народу². Критиці піддається і синергетичний підхід до мови, епістемологічний інструментарій якого перебуває ще на стадії опрацювання. (Тут ідеться про тлумачення мови як однієї із синергетичних систем Всесвіту, що ґрунтується на хакенівському розумінні синергетики, покликаної досліджувати процеси самоорганізації складних відкритих систем.) Тому аналіз Ф. Бацевичем «духу» мови та її синергетики крізь призму *духовно-синергетичної* концепції рідної мови є, з одного боку, логічним кроком, що відповідає сучасному епістемологічному рівню лінгвістики, а з другого, — сміливим кроком, на який здатен лише впевнений у собі науковець.

У такий спосіб Ф. Бацевич руйнує стереотипи, які існують в українському мовознавстві стосовно багатьох концепцій, покликаних розкрити духовно-синергетичну сутність мови. Так, автор пише: «Лінгвофілософія і лінгвістика, досліджуючи розуміння людської мови як матеріальної, системно і структурно організованої знакової системи, не виокремлювали (а в деяких різновидах не виокремлюють) напряму, пов'язаного з розумінням сутності й природи мови як символічного явища, “оселі людського духу”, який не “вписувався” (і не “вписується”) в панівну наукову парадигму. Однак попри скептичне ставлення до “метафізичних”, “несцієнтичних” лінгвофілософських концепцій наука про мову й лінгвофілософія наприкінці ХХ — на початку

¹ Див., наприклад: Голубовська І. О. Етнічні особливості мовних картин світу : Монографія. — К., 2004. — 284 с.

² Див., наприклад: Кривоносов А. Т. Мышление, язык и крушение мифов о «лингвистической относительности», «языковой картине мира» и «марксистско-ленинском языкознании» (Подступы к сущности языка). — М. ; Нью-Йорк, 2006. — 822 с.

XXI ст. визнали доцільність розуміння і необхідності дослідження духовної сутності людської мови, її синергетичної, етно- і людиноцентричної сутності» (с. 168).

Показово, що, започатковуючи на основі синтезу сміливих і перспективних ідей відомих мовознавців та філософів новий напрям лінгвістичних досліджень, у центрі уваги якого є духовна синергетика рідної мови, Ф. Бацевич відкриває своєю монографією нову сторінку в українській лінгвофілософській думці саме на межі двох століть, коли мовознавство заповнили теорії та, відповідно, дисципліни, які часто виявляються не менш «несцієнтичними» або верифікаційно «хиткими», ніж концепція рецензованої праці. Проте ці наукові напрями (когнітивна лінгвістика, концептологія, прототипна семантика, фреймова семантика та ін.) почали вже домінувати в українській лінгвістиці. То чому ж підхід до мови як до енергетичного (синергетичного) явища, «духу» кожного етносу, основні положення якого все більше підтверджуються даними точних наук, має й далі на собі тавро «несцієнтичного»? Ось тут і стає в нагоді книга Ф. Бацевича, де автор досить науково обґрунтовує перспективність духовно-синергетичного підходу до мови, «руйнуючи» надумані перешкоди до пізнання ідеального боку останньої. У зв'язку з цим важко недооцінити актуальність рецензованої праці. Неабиякої актуальності їй додає також майже повна відсутність лінгвістичних розвідок, у яких обговорювалися б проблеми синергетичної сутності рідної мови за нинішньої складної мовної ситуації в Україні.

Монографія Ф. Бацевича покликана відкрити світ духовно-синергетичної сутності мови для широкого кола читачів, тому відповідним є стиль написання цієї праці: важкі для осягнення науковців-початківців мовознавчо-філософські проблеми викладаються науковим і водночас оригінальним стилем, що пом'якшує наукову «сухість», а це значно полегшує сприймання думок, які хоче донести до читача автор. Логічним при цьому є виклад матеріалу монографії: по-перше, з історіографічних позицій, по-друге, з позиції генези наукової думки щодо аналізованих у дослідженні проблем.

Матеріал книги умовно розділено на три частини (розділи). У першій частині автор вводить читача в коло досліджуваних проблем: висвітлюється символіко-енергетичне розуміння сутності мови українськими мислителями XI–XVI століть (догумбольдтівський період), розкривається зміст понять «символізм слова», «дух мови», «синергетика», «рідна мова». Кожне з цих понять Ф. Бацевич тлумачить крізь призму власного бачення. Наприклад, його розуміння поняття

«синергетичний», «синергетика» ближче до концепції П. Флоренського, ніж до тлумачення синергетики Г. Хакеном — її «хрещеним батьком», тому в монографії духовна сутність рідної мови розкривається в ракурсі симбіозної взаємодії мови як енергетичної системи з енергіями інших систем Універсуму. Це виправдано й хронологічно, оскільки синергетична концепція Г. Хакена з'явилася лише у другій половині XX ст. Зрозуміло, що вона може тільки доповнювати синергетичне розуміння слова, наприклад, «ім'яславцями», або, як їх називають сучасні філософи, «космістами» (О. Лосєв, П. Флоренський, С. Булгаков та ін.). Проте слід зазначити, що хронологічну логіку першої частини порушує підрозділ «Духовне та енергетичне розуміння сутності мови наприкінці XX — початку XXI ст.», де автор лише дотично до «духу» й «енергетики» мови робить аналіз поступу лінгвістичної думки крізь призму різних мовознавчих парадигм. Очевидно, цей матеріал мав би просто доповнити підрозділ «Сучасні енергетичні й геоантропологічні теорії мови» третьої частини монографії.

Другу частину свого дослідження Ф. Бацевич розпочинає з аналізу лінгвістичних ідей знакової постаті мовознавства XIX століття — В. фон Гумбольдта, який започаткував вивчення духовної сутності мови, повівши за собою численних послідовників — неогумбольдтіанців (Й.-Л. Вайсгербера, Е. Сепіра, Й. Тріра, Б.-Л. Уорфа та ін.). Вражає глибина й неупередженість, з якими Ф. Бацевич аналізує лінгвістичну спадщину В. фон Гумбольдта. Особливо це стосується гумбольдтівського вчення про творчий характер мови, яке німецький дослідник тісно пов'язував із поняттям «рідна мова». Мову німецький учений вважав розквітом усього організму нації. Саме цей визначальний зв'язок мови й нації, який ліг в основу концепції «духу народу» В. фон Гумбольдта, не раз піддавався хибним інтерпретаціям та нещадній критиці, крайнім виявом якої стало клеймо «нациста» в радянському мовознавстві, що протягом тривало часу супроводжувало як постать цього великого вченого, так і його науковий спадок. Однак Ф. Бацевич зумів подати гумбольдтівську ідею духовно-енергетичної (духовно-динамічної) сутності мови та значний вплив останньої на історичний розвиток і культуру нації як одну із знакових у лінгвофілософській думці XIX–XX століть.

Такий же максимально об'єктивний і значною мірою оригінальний погляд має Ф. Бацевич і на наукову спадщину одного з найвідоміших (і найперших!) вітчизняних послідовників В. фон Гумбольдта — О. Потебні, якого автор свідомо подає окремо від неогумбольдтіанців з огляду на те, що кон-

цепція українського лінгвофілософа за низкою аспектів суперечить гумбольдтівському розумінню духовно-енергетичної сутності мови³. О. Потебня, обстоюючи Божественно-людську природу мови, вважав, що останній немає нічого рівного, крім самого духу, і разом з духом вона сягає Божественного начала. При цьому О. Потебня не раз порушував у своїх працях проблему співвідношення етносів (народностей, націй) та їх рідних мов. При висвітленні потебнянської позиції щодо цієї ключової для пропонованого дослідження проблеми Ф. Бацевич подає коректний аналіз статей О. Потебні «О национализме» та «Язык и народность», які до недавнього часу рідко згадувалися критиками через їх начебто «націоналістичний» дух. Хоча потебнянські положення, викладені в цих статтях, не мають у собі ніяких радикальних націоналістичних ідей, а думки відомого лінгвофілософа з аналізованої проблеми можна викласти коротко в тезі: «єдина прикмета, за якою ми впізнаємо народ, і водночас єдина, не замінна нічим ... умова існування народу — це єдність мови» (с. 82). Важко переоцінити актуальність цієї тези для сьогоденної України, де питання мови є політично небезпечним спусковим механізмом, легкий дотик до якого може збурити народні маси, що проживають на теренах нашої держави. Тенденція до катастрофічного зменшення кількості народонаселення, яке ідентифікує себе як українців, глибоко й нерозривно пов'язана саме з питанням рідної (української) мови. У цьому розумінні етнокультурно коректною, але політично заангажованою для нинішньої української ситуації є ідея О. Потебні про незнищенну неповторність етносів і їхніх мов.

Подібні концепції рідної мови розвивалися і неогумбольдтіанцями, зокрема європейськими. Найяскравішою постаттю серед них вважають Й.-Л. Вайсгербера. Його, як слушно зауважує Ф. Бацевич (с. 93), сучасники називали «апостолом рідної мови». Про це свідчить і назва найвідомішої вайсгерберівської праці — «Рідна мова і формування духу». Духовна сутність і закон рідної мови Й.-Л. Вайсгербера ґрунтуються на теоретичних засадах В. фон Гумбольдта, хоч у своїх міркуваннях він пішов далі свого Вчителя, сформулювавши закон рідної мови як осереддя мовного закону людства (с. 94). На думку цього вченого, рідна мова — це насамперед мова, за допомогою якої відбувається мовне освоєння світу і входження людини в конкретне мовне співтовариство; поняття рідної мови виникло не спонтанно на якомусь

етапі розвитку теоретичної думки, а пройшло у своєму становленні кілька важливих щаблів відкриття рідної мови, яких Й.-Л. Вайсгербер нараховує десять. Закон рідної мови виявляється в чинниках виховання і навчання людини, тому виховати мовну особистість означає ненав'язливо розкривати з перших днів життя людини закладену в її рідній мові духовну силу. Ця сила є істинною духовною моделлю реального світу, накопичувана тисячоліттями засобами рідної мови й способом, притаманним лише цій мові. Однак прискіпливий аналіз вайсгерберівської концепції рідної мови Ф. Бацевичем виявив той факт, що, визначаючи вплив рідної мови на окрему людину й людський рід загалом, Й.-Л. Вайсгербер не ставив і не вирішував питання про механізми цього впливу, про те, що єднає людину та світ. Розв'язання ж цієї проблеми Ф. Бацевич знайшов у межах теoантропологічної теорії мови російських релігійних філософів.

Другу частину своєї монографії Ф. Бацевич цілком логічно завершив викладом концепції рідної мови І. Огієнка, М. Грушевського, В. Сімовича, які значною мірою ґрунтуються на неогумбольдтіанському підході до мови. При цьому автор висвітлює незвичний для читача бік наукової спадщини К. Ушинського та В. Сухомлинського, які розцінюються в нас звичайно тільки як «великі педагоги». Проте мало хто згадує їхні лінгводидактичні ідеї. Наприклад, К. Ушинський обстоював ідею, що найвища міра духовності виявляється тільки в рідній мові, фактично створивши гімн рідній мові, подібного до якого не існує в науковій літературі (с. 108). Близьким до цих ідей був і педагог-новатор В. Сухомлинський. Ф. Бацевич зумів викристалізувати з педагогічної концепції В. Сухомлинського ідею духовної сутності рідної мови: цей учений-педагог уважав найважливішою підвалиною формування особистості з моменту її народження до глибокої старості рідномовний дух, бо рідна мова сприймається В. Сухомлинським як основа духовної цілісності людини, нерозривного єднання зі світом. Тут і виявляється оригінальність інтерпретації Ф. Бацевичем лінгводидактичних здобутків відомого педагога, що вимагало «руйнування» певних стереотипів: визнаючи педагогічний геній В. Сухомлинського, радянська наука тлумачила його ідеї щодо пріоритетності рідної мови в процесі навчання особистості згідно з тогочасними ідеологічними настановами.

У третій частині рецензованої монографії автор детально аналізує витоки синергетичного розуміння сутності й природи мови, логічно пов'язуючи синергетичні концепції в межах теорії «всесвідомості» «ім'яславців» (В. Соловйов, О. Лосев, С. Булгаков, П. Фло-

³ Найпомітніше відрізняються погляди О. Потебні й В. фон Гумбольдта у питанні про сутність поняття «внутрішня форма» (див. с. 71 рецензованої монографії).

ренський) із сучасним синергетичним підходом до мови. При цьому Ф. Бацевич робить глибокі й далекосяжні висновки, стверджуючи, що в теoантропокоcмічних теоріях російських релігійних філософів, які спиралися на концепцію «всесвітності», тобто нерозривної діалектичної єдності суб'єкта й об'єкта пізнання, людини і всесвіту, мова постає як людське явище, глибоко символічне й духовне, пов'язане з Творцем і Космосом невимовно містичними зв'язками. Найвищим же виявом людсько-Божественно-космічної сутності мови в цих концепціях є рідна для особистості та етносу мова (с. 147).

Вагомий внесок пропоноване монографічне дослідження робить у визнанням сцієнтичності сучасних енергетичних і теoантропокоcмічних теорій мови. Прикладом може слугувати детальне висвітлення Ф. Бацевичем енергетичної теорії мови американського філософа й антрополога К. Кастанеди. Основним закидом з боку критиків цієї теорії є кваліфікування її як «езотеричної». Однак Ф. Бацевич зумів вивести сцієнтичні параметри ідей К. Кастанеди, демонструючи в такий спосіб молодим науковцям перспективу продовження вивчення природи мови навіть у ракурсі таких «езотерично-магічних» концепцій, як нагуалізм.

Слід зазначити, що абсолютно логічним є завершення викладу Ф. Бацевичем матеріалу свого дослідження аналізом сучасних аспектів теoантропокоcмічної та енергетичної теорії мови. Проте цей аналіз видається нам неповним, оскільки можна назвати значно більше сучасних науковців, які працюють у руслі духовно-енергетичного підходу до мови. Наприклад, жодного разу в монографії не

згадується ім'я М. Алефіренка⁴, який має певні здобутки у вивченні синергетики мови.

Хотілося б висловити також застереження щодо паралельного вживання Ф. Бацевичем термінів «енергетейний» і «енергетичний», що дещо ускладнює сприйняття матеріалу монографії. Зрозуміло, що автор прагне дотримуватися традиції терміновживання, використовуючи при аналізі деяких концепцій гумбольдтівський термін «енергетейний». Проте якщо ці терміни не розрізняються за семантикою, то логічно було б надати перевагу терміну «енергетичний», який має дериват «синергетичний» («синергія», «синергетизм», «синергетика»). Не додають чіткості викладу матеріалу й повторні цитування того чи іншого науковця, наприклад, одне й те саме висловлення В. фон Гумбольдта цитується тричі (с. 63, 75, 96). А у «Вступі» та «Висновках» занадто коротко подано авторське бачення аналізованих у монографії проблем.

Проте ці дрібниці жодним чином не затьмарюють значущості монографії Ф. Бацевича для сучасного українського мовознавства. Вітчизняна лінгвістика збагатилася, безумовно, актуальним, цікавим і корисним дослідженням, яке покликане спрямувати креативну енергію насамперед молодих мовознавців у русло вивчення духовної синергетики (рідної) мови.

К. МІЗИН

⁴ М. Алефіренко вже багато років активно займається науковою діяльністю в Росії (Белгородський державний університет), тому його ім'я майже не асоціюється сьогодишнім поколінням науковців з Україною.

Димитрова-Тодорова Л. МЕСТНИТЕ ИМЕНА В ПОПОВСКО

София : Акад. изд-во «Проф. Марин Дринев», 2006.— 694 с.

Рецензована книга належить перу відомого болгарського ономаста Л. Димитрової-Тодорової, яка протягом останніх кількох десятиріч достойно презентує болгарську ономастику на багатьох міжнародних конференціях і конгресах. Це перше цілісне ґрунтовне дослідження всієї топонімійної системи (ойконімії, гідронімії, мікротопонімії, оронімії та ін.) Поповської округи, яка локалізується в

північно-східній Болгарії. Зібраний ономастичний матеріал дослідниця вивчає з урахуванням найрізноманітніших факторів: 1) кількісного складу жителів кожного поселення в різні історичні періоди (авторка виділяє сім часових зрізів — 1880, 1910, 1934, 1956, 1970 і 2001 роки), 2) ландшафтних умов, де знаходиться той чи інший географічний об'єкт, у тому числі населений

пункт, 3) дані історичних, археологічних, краєзнавчих, етнографічних і фольклорних розвідок.

Об'єктом аналізу вченої стали назви понад 7060 географічних об'єктів. Аналіз кожного топоніма здійснено з урахуванням його лексичних, фонетичних, словотвірних і структурних особливостей. У книзі, що має близько 700 сторінок, лише невелику її частину становлять вступні уваги, зокрема коротенька (на 1,5 с.) інформація про книгу, написана ст. наук. співробітником Болгарської АН, сьогодні вже покійним Георгієм Христовим, та власна передмова авторки (с. 9–10). Книга Л. Димитрової-Тодорової складається з чотирьох розділів, висновків, списків інформаторів, використаної літератури та прийнятих скорочень літератури і джерел, а також невеликих додатків.

Перший розділ рецензованої книги «Географічно-історична характеристика Поповської округи» (с. 11–175) містить підрозділи, у яких йдеться про 1) фізико-географічну характеристику Поповської округи (с. 11–13); 2) історико-поселенські відносини (с. 13–22); тут подано короткий огляд історії заселення цього регіону від найдавніших часів, зміни в національному складі населених пунктів у різні історичні періоди; 3) історію селищ (с. 22–175). У третьому підрозділі вміщено найрізноманітнішу інформацію про кожний населений пункт Поповської округи. Виклад цієї історії здійснено у вигляді енциклопедичних статей. Спершу дається сучасна назва населеного пункту, а далі давніша (переважно турецька) та різні її варіанти, що фіксуються в писемних пам'ятках. Наприклад, повідомляється, що с. Априлово до 1934 р. мало назву *Араблар / Араллар*. Далі вказується найменування окремого жителя поселення (*априловчанин*), усіх мешканців цього поселення (*априловчани*), окремої мешканки села (*априловчанка*) і форма прикметника від назви села (*априловсько*). Подається інформація про кількість жителів у селі в різні роки, починаючи з 1880 р. і кінчаючи 2001 р. Важливо, що до 1946 р. кількість мешканців сіл Поповської округи постійно зростала (це не стосується міст), а після цього року — поступово, а іноді й різко зменшувалася. Однією з причин цього є, на думку дослідниці, виїзд селян до міста. Наступною дається інформація про географію села, його положення стосовно основних сусідніх чи віддалених міст. Тут же містяться відомості про національний склад населеного пункту станом на 1880 р. і в ближчі до нас десятиріччя ХХ ст.

Дані про перші фіксації назви селища й інших місцевостей в історичних джерелах практично завжди даються з посиланням на відомі історичні дослідження. Авторка не-

рідко стверджує, що та чи інша назва поселення подається на карті Frieda, однак ми не знайшли даних про час та місце її видання. В історії селищ подаються, зокрема, відомості про виселення турків із сіл Поповської округи після 1880 р., а також дозаселення їх після названої дати болгарськими селянами, які прибули сюди з інших регіонів Болгарії, дані про перші роди болгар, які оселилися в цьому регіоні, називаються ті населені пункти, звідки вони переселилися, а ще наводяться дані про час заснування тут болгарських шкіл, побудову церков та ін. Тут же дослідниця наводить народні перекази про походження тих або інших топонімів.

Новим для західних і східних ономастичних досліджень є подача Л. Димитровою-Тодоровою повних списків усіх гідронімів, мікротопонімів, оронімів, які належать до кожного 51 поселення. Так, до села Априлово належить понад 120 місцевостей зі своїми назвами. Історія кожного селища завершується однотипними висновками. В історії Априлово читаємо, що із 120 мікротопонімів архаїчною є лише назва *Манастир*, яка, на думку дослідниці (с. 23), походить з колишньої складеної назви **Манастиръ (врѣхъ)*, тобто автор кваліфікує цей топонім як дери-ват з архаїчним суфіксом *-*jъ*. З таким твердженням Л. Димитрової-Тодорової важко погодитися, оскільки цей суфікс творив присвійні назви виключно від давньослов'янських композитивних, значно рідше — гіпокористичних варіантів цих імен, але не від апеллативів, пор. міста *Володимир, Дрогобич, Переславль, Перемишль, Ярославль* та ін. Наявність місцевості *Манастир* у с. Априлово є свідченням того, що перед османською колонізацією там жили болгари. Давніша назва с. Априлово — *Араблар* уперше фіксується в документах з 1524 р. Оскільки це село має турецьку назву, то, на думку авторки рецензованої книги, османська колонізація краю завершилася до 1524 р. (с. 24).

У другому розділі книги «Мовна характеристика топонімії Поповської округи» (с. 176–215) проаналізовано назви місцевостей за їхніми фонетичними, акцентологічними, морфологічними, структурними (авторка виділяє однолексемні та багатолексемні безприйменникові й прийменникові назви), словотвірними та лексичними особливостями. Окремо за цими ж ознаками розглянуто чужоземні (насамперед турецькі) назви.

При аналізі фонетичних ознак топонімів визначеного регіону, дослідниця виділяє п'ять типів діалектів, відображених у місцевих назвах, що є наслідком притоку сюди населення з різних районів Болгарії. Характеризуючи топонімію Поповської округи за акцентологічними ознаками, Л. Димитрова-Тодорова звернула увагу на той факт, що

більшість назв досліджуваних місцевостей має наголос на першому складі. На це явище колись указував І. Дуриданов. Услід за ним авторка пояснює цей факт прагненням мовців відмежувати таким чином власні назви від загальних. Наголошення на першому складі може бути також результатом аналогії до турецьких назв (с. 182). Ще однією особливістю досліджуваної топонімії названої округи є те, що наголос ніколи не падає у назвах на суфікси *-иц-а*, *-ец*, *-ин-а*, *-ищ-а*, *-ищ-е*, *-ов-о*, *-ев-а*, *-ик*, *-к-а*. Виняток становлять лише ті назви, які є однойменними з відповідними апелятивами. Однією з характерних ознак деривації топонімів Поповської округи є творення окремих з них шляхом синтаксичної конденсації (болг. контракції), що може супроводжуватися суфіксацією або іншими фонетичними змінами, напр.: *Големановско* від *Голямо* ново, *Корайсова кладенец* від *Кара Исуюва кладенец*, *Ладкурт* від *Ладко руд*, *Орлес* від *Орли лес* (с. 185) та ін.

У деривації топонімії названого регіону Болгарії, за твердженням Л. Димитрової-Тодорової, наявне й інше фонетичне явище, що не відоме ні західно-ні східнослов'янській онімії, — творення назв унаслідок аглютинації, напр.: *Варта бурун* від *В Орта бурун*, *Вартак бурун* від *В Ортак бурун*, *Волога* від *В Олога*, *Вълчака* від *В алчака*, *Попасник* від *По Опасник* та ін. У топонімії Поповської округи представлено ще один спосіб творення географічних назв — шляхом деаглютинації, пор.: *Бамбаль* від *Убан баль* (< *Хубан баль*), *Ино калеси* від *Винов*, *Винов калеси*, *Берин ендя* від *Къмберин ендя* (< *Камберин ендя*), *Тулу дере* від *Утулу дере* (< *Отулу дере*) тощо (с. 186). За структурно-словотвірними ознаками топоніми Поповської округи Л. Димитрова-Тодорова поділяє на однолексемні та багатолексемні. Одні з них уживаються з артиклем (тобто у членній формі), інші — без нього. Деякі з топонімів у нечленній формі є архаїчними. Однолексемні топоніми дослідниця групує на відапелятивні та відантропонімі. Відапелятивні назви поділяє на первинні та вторинні (утворені за допомогою топонімотворчих афіксів). До первинних відапелятивних топонімів авторка зараховує назви на зразок: *Габрово*, *Голит*, *Крива*, *Опака*, *Равнот*, *Церев* і под. Дослідниця пише, що вони утворилися в результаті усичення субстантивного члена. Якщо первісно вони були складеними назвами, а тепер стали простими, то, напевно, їх не можна кваліфікувати як первинні. До того ж топоніми *Габрово*, *Церев* і под. могли утворитися від антропонімів, пор. болг. *Габр*, *Габр*, *Церв*, за допомогою суфікса *-ов-* і виражати належність. Складені топоніми дослідниця поділяє на безприймєннікові та приймєнні-

кові. У межах перших виділяє ще складні назви типу *Белозем*, *Добросел*, *Новосель*, *Средноруд*, *Трънкозлишка*. Більшість складених безприймєннікових топонімів творять атрибутивні словосполучення. Атрибутами найчастіше виступають якісні та присвійні прикметники. Незначною кількістю прикладів ілюструються трьохлексемні та одиничними прикладами — чотирьохлексемні назви, напр.: *Голямата Акпунарська чешма*, *Малкия Доброво село*; *Горната Дядова Йорданова воденичка*. Приймєннікові складені назви також ілюструються різними за структурою топонімами. У підрозділі «Словотвір» подано суфіксальні деривати з різною словотвірною семантикою, а в підрозділі «Лексичні особливості» наведено топоніми, в основах яких засвідчено зниклі сьогодні апелятиви й антропоніми, а також топоніми з неоднозначною етимологією. Чужомовні (турецькі) топоніми розглянуто в такому ж ключі.

У третьому розділі рецензованої книги «Класифікація топонімів Поповської округи з огляду на їхню семантичну мотивацію» (с. 216–229) дослідниця, спираючись на класифікації В. Тапицького, В. Шмілауера, І. Дуриданова, а також Г. Борка, поділяє аналізовані нею топоніми Поповської округи на такі п'ять груп: I. Відапелятивні: 1) топографічні, 2) культурні. II. Відантропонімі: 1) сингулярні (посесивні та пам'яткові), 2) плоральні (патронімічні, родові), 3) етнімічні, 4) професійні. III. Відтопонімі: 1) оновлені (коли власна назва одного об'єкта стає найменуванням сусіднього), 2) метафоричні назви, 3) диференційовальні назви (з атрибутивними компонентами), 4) локалізуючі назви приймєннікові, назви-орієнтири), 5) пам'ятні назви: *Първи май*, 6) структурно переоформлені назви. IV. Двозначні та багатозначні топоніми: назви, що є етимологічно неоднозначними. V. Неясні назви. Кожна з виділених груп ілюструється більшою чи меншою кількістю прикладів — ойконімів, мікротопонімів, гідронімів. Не зрозуміло, випадково чи спеціально після цих трьох розділів розміщено висновки до всієї книги, а після них подано четвертий розділ «Словник топонімів Поповської округи» (с. 234–636), який становить майже 2/3 обсягу всієї книги. Топоніми в ньому подані в алфавітному порядку. Заголовне слово є літературним варіантом назви, а у квадратних дужках подається фонетичною транскрипцією діалектне звучання цієї ж назви, записане з уст інформаторів. Тут же вказується тип об'єкта і розкривається етимологія його назви, зокрема встановлюється її болгарське чи турецьке походження та визначається твірна основа — апелятив чи антропонім.

У висновках дослідниця уточнює місце знаходження Поповської округи в межах Болгарії — це північно-східна Болгарія, або Долішня Мізія. Авторка зазначає, що на досліджуваній нею території у різний час жили численні етноси — фракійці, праболгари, кумани, узи, печеніги, турки, а також татари і черкеси. Дослідниця переконливо доводить, що серед назв чужоземного походження Поповської округи найбільший відсоток становлять топоніми турецького чи, ширше, тюркського походження. Наявність порівняно великої кількості топонімів турецького походження в досліджуваній округі є результатом багатовікової турецької експансії на цій території, а також відсутності спадкоємності в багатьох болгарських селах і потурчення місцевого болгарського населення. І все ж слід погодитися з авторкою рецензованої книги, що, незважаючи на значний чужоземний вплив, топонімія Поповської округи в основному залишалася болгарською за своїм походженням, та нерозривним залишився зв'язок між старою слов'яноболгарською і новою болгарською топонімією (с. 231). Дозаселення Поповської округи після звільнення Болгарії від турецького іґа в 1880 р. здійснювалося вихідцями з різних регіонів Болгарії, і це чітко відображено в топонімії названої території.

У книзі подано також список інформаторів з кожного з 51 населеного пункту Попов-

ської округи, від яких авторка записувала дані про мікротопонімію, народні перекази про походження назв тих чи інших географічних об'єктів та ін. У списку подано ім'я, прізвище та по батькові кожного інформатора, його вік, освіта. Кількість інформаторів, від яких було записано матеріал, становить понад 400 осіб.

Отже, рецензована книга Л. Димитрової-Тодорової «Местните имена в Поповско», написана на великому фактичному матеріалі, зібраному авторкою в 1974–1975 рр. з використанням даних податкових реєстрів, метричних книг, болгарських і турецьких археологічних, історичних, географічних, мовознавчих наукових і науково-популярних видань, а також османських документів з XV–XIX ст., різних за масштабом і призначенням карт, а ще ономастичних картотек, які зберігаються в Софійському та Велико-тирнавському університетах, може бути зразком ґрунтового збору фактичного матеріалу і глибокого та сумлінного його опрацювання із залученням даних різних наук. Книга Л. Димитрової-Тодорової є вагомим внеском у вивчення не лише болгарської, а й загальнослов'янської топонімії.

Д. БУЧКО
(Тернопіль)

Кононенко І. В.

ПРИКМЕТНИК У СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ

Видавничий центр «Київський університет», 2009.— 495 с.

Монографія І. В. Кононенко «Прикметник у слов'янських мовах» присвячена типологічному вивченню прикметника в слов'янських мовах, спільних щодо походження та тісних щодо взаємних контактів, з одного боку, і відмінних на різних мовних рівнях,— з другого.

Виявлення й аналіз закономірностей семантико-граматичної структури прикметників здійснено здебільшого на матеріалі української, російської та польської мов, ос-

ільки саме вони є найпоширенішими в колі слов'янських мов. Водночас семантику і граматику прикметникових слів розглянуто на тлі інших слов'янських мов. Наявні монографічні дослідження прикметників присвячені в основному одноаспектному аналізу особливостей однієї із слов'янських мов чи історії становлення прикметника в тій чи іншій слов'янській мові. Комплексний аналіз слов'янських прикметників у зіставно-типоло-

гічному аспекті на синхронному рівні функціонування подано в монографічному описі вперше.

Дослідниця свідомо того, що «зіставлення семантики та функціонування окремих класів слів у слов'янських мовах на їх синхронному зрізі належить до найменш поширених типів досліджень». Використавши зіставно-типологічний метод, І. В. Кононенко ставить мету: виявити універсальні та специфічні лексико-синтаксичні властивості однієї з основних частин мови — прикметника в кожній із досліджуваних мов.

Показово, що засадничі основи рецензованої книги ґрунтуються на сучасній лінгвістичній науці з її багатоаспектними орієнтаціями на мовленнєву практику, відтворену і зафіксовану в словниках, що становлять достатній матеріал для об'єктивної висновків досліджуваної проблеми. Привабливою в рецензованій книзі є методика дослідження, що поєднує аналіз категорійних ознак прикметника однієї мови на тлі іншої та виявлення специфічних ознак слів цієї частини мови крізь призму категорійних узагальнень як своєрідних «третіх членів» зіставного аналізу.

Монографія складається з передмови, чотирьох розділів, післямови, списку літератури, списку лексикографічних джерел. У «Передмові» коротко, проте повно з'ясовано науковий доробок у вивченні прикметника, наголошено на актуальності типологічного дослідження слів цієї частини мови на матеріалі української, російської та польської мов із залученням відомостей інших слов'янських мов.

У першому розділі «Лексико-граматичні властивості прикметників у слов'янських мовах» розглянуто загальні категорійні ознаки цього класу слів, їхню лексико-семантичну структуру, граматичні категорії у сфері якісних та відносних прикметників. Аналіз праць вітчизняних та зарубіжних учених є досить показовим чинником заглиблення автора в теорію як у загальних напрямках, так і в частковостях із будь-яких положень та висновків. У розділі відсутня беззаперечність у кваліфікації сучасних особливостей категорійних виявів якісних / відносних прикметників, детально й глибоко описано категорію мовної оцінки в аксіологічних дослідженнях при порівнянні об'єктивно-суб'єктивних ставлень мовця до референта. Авторка кваліфіковано проводить думку, що оцінну семантику прикметника формують різні чинники: семантична структура лексеми, набір та ієрархія сем лексико-семантичного варіанта, семантика морфем у значенні опорного іменника в межах словосполучення, як і семантико-синтаксичне наповнення речення загалом.

Такий підхід дозволив дослідниці як розв'язати поставлені в розділі завдання теоретичного плану, так і на базі ознаки «інтенсивність / екстенсивність» з'ясувати специфіку прикметникових формотворень у зіставлюваних мовах. Приділено також увагу іншим прикметниковим семам, наприклад, семі «спрямованість оцінки» та ін.

У другому розділі «Прикметник у семантико-синтаксичній структурі речення» подано типологію словосполучень із прикметниками. Заслугує на увагу конкретний аналіз окремих прикметникових назв, як і сполучень «іменник + прикметник». Авторка переконливо доводить, що прикметникова полісемічність є досить показовим чинником міжмовної кореляції на тлі загальномовних уживань та в умовах вторинних номінацій. І. В. Кононенко вдалося простежити й узагальнити особливості оказіональних відносних прикметників із високим ступенем конденсованої пропозиції в польській мові, в якій, завдяки традиції, досягається розуміння змісту без широкого контексту. В українській та російській мовах такі прикметники зазвичай потребують пояснень, конститутивних умов вияву значення.

Третій розділ «Прикметник у семантико-синтаксичній структурі слов'янського речення» присвячений аналізу прикметникових слів у складі різних компонентів формально-синтаксичної структури речення. Науково обґрунтованими є думки авторки щодо облігаторності / факультативності прикметника, на розмежування чого впливають: інформативна повнота/неповнота базового субстантива, міжкомпонентні відношення в межах висловлення, порядок слів, комунікативний тип речень та зміст пропозиції. У цьому розділі кваліфіковано проведено зіставний аналіз прикметників у різних позиційних умовах реченнєвої структури.

Четвертий розділ має назву «Прикметник у семантико-синтаксичній структурі слов'янського ускладненого речення». Аналізуючи однорідні, неоднорідні, предикативні прикметникові означення у слов'янському ускладненому реченні на тлі семантико-синтаксичних відношень, автор переконливо доводить, що при значній спільності комунікативно-інформативного й когнітивного потенціалу прикметники в різних слов'янських мовах виявляють своєрідність граматичних показників, специфічну реалізацію їхніх атрибутивних і предикативних властивостей.

Оригінальними в цьому розділі є висновки авторки, що стосуються семантичного й прагматичного потенціалу атрибута в умовах формально-граматичної залежності. Кваліфікуючи атрибут як компонент «широкого діапазону» із властивими йому ядерними й периферійними відношеннями, дослід-

ниця переконливо доводить можливості атрибуту «створювати додаткові пропозиції» й ускладнювати семантико-синтаксичну структуру речення.

Зміну категорійного значення атрибутивності пояснено через «перерозподіл актантно-предикатних залежностей». Доведено облігаторність прикметника як складника багатьох типів речень у зіставлюваних мовах.

Широке використання найрізноманітніших методик і прийомів лінгвістичного аналізу, що загалом ґрунтуються на синтагматичній прикметників у мовленні, дало можливість І. В. Кононенко об'єктивувати висновки щодо функції прикметникових слів у присудковій позиції, участі прикметників у вираженні однорідних та неоднорідних означень у структурі простого ускладненого речення, предикативних означень чи компонентів речення з подвійними зв'язками (досить поширених у слов'янських мовах).

У розділі значну увагу приділено аналізу випадків із так званими суміщеними значеннями прикметників, коли на головне (типове) атрибутивне значення накладаються значення часу («Сумна повернулася додому Маланка» — М. Коцюбинський); способу дії («Она вернулась незамеченной»); послідовності («Я первый взял ваш чемодан» — М. Носов); причини («А мама сказала, что она мокрая никуда не пойдет» — Б. Житков); умови («Я не могу работать *столменем*»); допустовості («Он даже *грустный* улыбается»).

Характерно, що саме в цьому розділі авторка досить продуктивно використала диалектизм «абсолютність — релятивність» для аналізу відповідних словосполучень із прикметниками як своєрідний «третій член» зіставлення, як домінують параметричних чинників у зіставлюваних мовах («ад'єктивно-субстантивні словосполучення»; «ад'єктивно-субстантивні прийменникові словосполучення»; «ад'єктивно-адвербіальні словосполучення»).

Деякі висновки в розділах монографії, на наш погляд, можна було б подати в Післямові, особливо це стосується узагальнень типологічних рис щодо «сходження і розходження лексико-граматичних систем різних слов'янських мов».

Загалом рецензовану монографію в позитивному плані відзначають такі риси: актуальність проблеми, кваліфікований глибокий аналіз багатого матеріалу зіставлюваних мов; логіка і доступність викладу; вдало вибраний і ефективно використаний методичний апарат, а звідси, що найголовніше, —

науково-теоретична та практична цінність монографії.

Характеристику прикметника як частини мови подано за надійною традиційною схемою, яка являє собою систематизовані відомості від категорійних (морфологічних) частиномовних властивостей прикметникових слів до функціональних (синтаксичних) особливостей у структурі простого та ускладненого речення в слов'янських мовах. У такий спосіб авторці, з одного боку, вдалося «розкласти», впорядкувати надзвичайно багатий фактичний матеріал за усталеними граматичними рубриками, без порушення канонів традиційної граматики, а з другого боку, зробити виклад матеріалу на засадах сучасної науки.

У проведеному комплексному аналізі прикметників у різних слов'янських мовах І. В. Кононенко врахувала нові теоретичні засади вивчення семантики і функцій прикметників, створивши цілісну картину їхнього слововживання, одночасно переглянувши усталені в граматичній науці положення і висновки. Позитивним, на наш погляд, є матеріал, що стосується загальнокатегорійної природи прикметників як класу слів із притаманною їм домінуютою «ознаковисті», що «демонструє абстрагованість і аналітизм мислительної діяльності людини, завдяки чому ознака мислиться окремо від референта».

Дослідження характеризує авторське бачення аналізованих фактів крізь призму запропонованої концепції. Позитивним є те, що в праці подаються варіанти інших класифікаційних схем або моделей, авторські міркування щодо їхньої наукової глибини, можливості охоплення мовленнєвих одиниць зіставлюваних мов, а відтак — вибір найбільш «достатніх» для інтерпретації тих чи інших особливостей, параметрів зіставлюваних мов.

У монографії, крім її загальної орієнтації на зіставний аналіз прикметників у слов'янських мовах і охоплення ним прикметникових систем цих мов, можна виділити певні фрагменти, які показують, як доцільно проводити зіставлення й робити відповідний науковий опис.

Незважаючи на те, що в науковій монографії розглянуто чимало проблемних питань сучасної лінгвістики і результати представлено в комплексі різномірневих наукових тлумачень, її легко і цікаво читати. Усі висновки чіткі, логічно вмотивовані, переконливі. Книгу з успіхом використовують науковці, викладачі, студенти вищих навчальних закладів як України, так й інших країн.

Н. ІВАНИЦЬКА
(Вінниця)

ХРОНІКА

Уже понад вісім років у Києві працює лінгвістичний семінар «Семантичні і функціональні аспекти дослідження мови: слово, текст, дискурс», роботу якого веде відділ загального мовознавства Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАНУ (керівник — д. ф. н. Т. В. Радзівська). До завдань роботи семінару входить обговорення проблем теорії мовознавства, функціонування мов у сучасному світі в контексті різних соціумів і культур, з'ясування природи мовного знака, семантики мовних одиниць певних стратів, аналіз питань, пов'язаних з дослідженням дискурсивних просторів, а також вивчення концептологічної проблематики та суміжних питань.

У роботі семінару можна виділити кілька напрямів. Один із них — це апробація досліджень молодих науковців, які представляють Інститут мовознавства та навчальні заклади України. На засіданнях семінару обговорюються дисертаційні праці аспірантів і наукових співробітників різного мовознавчого профілю. Серед молодих науковців, що виступали з доповідями останніми роками, є не лише аспіранти та співробітники-початківці відділу загального мовознавства, а й наукова молодь з інших установ, передусім Київського національного університету ім. Тараса Шевченка: Г. В. Зимовець («Проблема сучасних мовних контактів: матеріал сучасної преси»), А. В. Бріцин («Сучасний діловий дискурс соціальної сфери: тексти соціального страхування»), В. В. Ганечко («Семантика дієслів на позначення паравербальних дій»), О. В. Богомолів («Семантичний аналіз концепту *sumud* в сучасній арабській мові»), А. В. Боцман («Структурно-семантичні і прагматичні особливості фармацевтичних текстів»), Н. В. Паршук («Вербалізація інтенції примусу в російському рекламному тексті: дореволюційна, радянська, сучасна реклама продуктів харчування»), І. В. Повшєдні («Репрезентація мовленнєвої події і персонаже мовлення в художньому дискурсі»), Т. В. Охріменко («Еволюція системи тропів псевдототожності в російському поетичному мовленні (на матеріалі фольклорних творів та текстів фольклорних стилізацій XVII–XX ст.)»), Т. Є. Набережна («Онтологія вторинного фразеотворення у різноструктурних мовах»), А. В. Назаренко («Стилістичні особливості текстів оголошень в Інтернеті»), М. Н. Дорошенко («Явище парантези з погляду фразеотворення лінгвістики»), Н. А. Корнева («Лексико-синтаксичні особливості інформативних актів у тексті наукової рецензії»), Л. М. Мелешкевич («Предикати характеристики та предикати

ідентифікації в текстах енциклопедичних статей»), О. О. Тищенко-Монастирська («Порівняння у кримськотатарській та українській мовах») та ін.

Інший напрям роботи семінару пов'язаний з дослідженнями провідних українських спеціалістів із функціональної лінгвістики, теорії дискурсу, семантики, лінгвосоціології, концептології. В останні роки учасниками і доповідачами семінару були Н. В. Слухай («Сучасна щитова реклама: міфопоетичний аспект»), О. П. Воробйова («Емоційний резонанс у когнітивних студіях художнього тексту»), О. А. Дубова («Синтетизм та аналітизм: еволюційний аспект співіснування типів у мові»), Л. І. Белехова («Образний простір американської поезії: модернізм і постмодернізм»), Т. П. Вільчинська («Сакральні концепти в українській поетичній мові XVII–XVIII ст.»), Л. П. Гнатюк («Реконструкція староукраїнської мовної свідомості як аспект дослідження історії української літературної мови»), С. С. Єрмоленко («Категорія персональності в поетичному мовленні», «Іконізм і деякі знакові структури: матеріал релігійних текстів»), О. О. Зарецька («Семіотичний досвід особистості»), «Проблема осмислення ситуації з позицій психологічної герменевтики»), С. М. Іваненко («Тональність як категорія тексту»), А. В. Корольова («Проблема дослідження засобів інтимізації»), Т. Г. Линник («Дистрибуція ономапої у мовленні дорослих і дітей»), колеги з Росії — Г. Ю. Крейдлін та М. Ю. Міхеєв (Москва). Керівник семінару Т. В. Радзівська також неодноразово виступала з доповідями на теми: «Прагматистична інтерференція у текстах різних функціональних типів», «Семантичні та соціолінгвістичні характеристики концепту *ідея*», «Концепти *праця* і *робота* в українській мові», «Нотатки до мовного портрета О. О. Потебні: листування з колегами», «Концепт *гра* як концепт міжособистісної сфери», «Усмішка в мовній картині світу: фр. *sourire*», «Динаміка мовної діяльності в щоденникових записках» та ін.

До напрямів роботи семінару належить і організація лекцій, що їх читають відомі українські лінгвісти. Метою таких заходів є ознайомлення молодих учених, аспірантів, студентів з історією української лінгвістичної науки та сучасними концепціями мови і мовного розвитку. Так, відома українська дослідниця творчості О. О. Потебні В. Ю. Франчук прочитала лекції «Потебня — життя і наукова спадщина» (лютий 2003 р.) та «Життя і наукова спадщина О. О. Потебні: нові факти та інтерпретації» (листопад 2007 р.), у яких ознайомила ауді-

торію з новими фактами, пов'язаними з науковим життям кінця XIX ст., творчістю О. О. Потебні та його колег. Друга лекція супроводжувалася переглядом фільму «Філософ мови», створеного за працями В. Ю. Франчук харківськими кінематографістами. Член-кореспондент НАНУ О. Б. Ткаченко виступив з лекцією на тему «Типологія і перспектива українського мовно-національного розвитку» (жовтень 2008 р.), де обґрунтував власну концепцію українського мовного розвитку, поняття мовної стійкості, явище неповноти культури, взаємодію різних мов і культур. Актуальній історико-

культурологічній проблематиці присвячена лекція Г. Г. Ярової «Українська генеалогія: стан і перспективи розвитку», яка озаймила присутніх з основними засадами генеалогічних досліджень в Україні та поза її межами, зокрема з їх філологічним аспектом. Більшість матеріалів доповідей опубліковано у провідних періодичних виданнях та монографіях авторів.

*В. ГАНСЧКО (Черкаси),
Т. ОХРИМЕНКО (Київ)*

5–6 жовтня 2009 року в Інституті філології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка відбулися Міжнародні наукові читання «Мови та культури у новій Європі: контакти і самобутність», присвячені 70-річчю від дня народження члена-кореспондента НАН України, доктора філологічних наук, професора Ніни Федорівни Клименко — знаного лінгвіста з кола вчених, які сьогодні визначають рівень і обличчя української мовознавчої науки у світі.

Організаторами наукових читань виступили установи, з якими впродовж багатьох років пов'язана наукова і громадська діяльність Н. Ф. Клименко: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Інститут філології), Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Посольство Грецької Республіки в Україні, Маріупольський державний гуманітарний університет.

З привітальним словом до ювілярки звернулися: від Київського національного університету ім. Тараса Шевченка — проректор з наукової роботи П. О. Бех, директор Інституту філології Г. Ф. Семенюк, голова спеціалізованої вченої ради А. Д. Белова; від Національної академії наук України — головний академік-секретар Президії, директор Інституту теоретичної фізики ім. М. М. Боголюбова А. Г. Завгородній; академік-секретар Відділення літератури, мови та мистецтвознавства, директор Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка М. Г. Жулинський, директор Інституту української мови П. Ю. Гриценко, заступник директора з наукової роботи Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні В. М. Бріцин; від Міжнародного комітету славистів — голова МКС, директор Інституту мови та літератури ім. Якуба Коласа і Янки Купали НАН Білорусі О. О. Лукашанець. Від уряду Греції й колег-єлліністів Н. Ф. Клименко тепло привітали Надзвичайний і Повноважний посол Греції в Україні пан Георгіос Георгундзос, віце-президент Центру грецької мови проф. І. Казазис. Від Львівського національного університету ім. Івана Франка привітання виголосила зав. кафедри перекладознавства і контрастивної лінгвістики ім. Гри-

горія Кочура Р. П. Зорівчак. Вітальний адрес від Маріупольського державного гуманітарного університету прочитала декан факультету грецької філології В. М. Челпан.

У наукових читаннях взяли участь близько ста колег і учнів ювілярки з Австрії, Білорусі, Болгарії, Греції, Грузії, Польщі, Росії, Чехії, Румунії. Україну представляли провідні мовознавці з університетів Києва, Львова, Сімферополя, Луцька, Дрогобича, Чернівців, Черкас, Донецька, Маріуполя. Наукові доповіді виголошено, крім української, новогрецькою, білоруською, російською польською та чеською мовами.

Пленарне засідання 5 жовтня відкрила доповідь Н. Ф. Клименко «Типологія та характерологія категорії кількості в українській та новогрецькій мовах», в якій у зіставному плані проаналізовано широкий спектр вербалізаторів цієї категорії. З доповідями також виступили: О. О. Лукашанець (Мінськ, Білорусь) «Елементи грецького і латинського походження у словотвірній системі білоруської мови»; П. Ю. Гриценко «Загальнослов'янський лінгвістичний атлас як дзеркало міжмовної інтерференції», І. Онхайзер (Інсбрук, Австрія) «Інтернаціоналізація дієслівного словотворення»; Р. П. Зорівчак (Львів) «Шекспірів “Тамлет”: перший український повний переклад 1873 р.»; І. Казазис (Салоніки, Греція) «На шляху до створення новогрецької мови: актуальні уроки “мовного вибуху” 1880 р. та роль у ньому письменника Костиса Паламаса».

На пленарному засіданні 6 жовтня доповіді виголосили: А. Анастасіаді-Сімоніді (Салоніки, Греція) «Граматичний рід у викладанні новогрецької мови як другої або іноземної», Я. Соколовський (Вроцлав, Польща) «Іван Ковалик і слов'янське словотворення», Є. Сиротюк (Познань, Польща) «Гомер і сучасний фольклор — різний час, спільна традиція», О. Д. Пономарів «Граматичні особливості звертань у поетичній творчості Івана Франка», К. М. Тищенко «Парфія та волхви».

Учасники читань плідно попрацювали у чотирьох секціях. На секції «Граматика і словотвір у концептуальній картині світу»

було заслухано 18 доповідей, присвячених ролі граматики і словотвору в пізнавальній діяльності мовців. Учасники з великим зацікавленням слухали виступи відомих дериватологів та граматистів з України, серед них Т. Б. Лукінової «Генезис і еволюція слов'янського словотвору в дзеркалі еволюції людської думки», В. В. Грещука (Івано-Франківськ) «Словотвір у сучасній науковій парадигмі», К. Г. Городенської «Сурядні сполучники української мови на тлі семантико-синтаксичних відношень», В. М. Брицина «Когнітивні аспекти в категорійно-функціональній граматиці: категорія модальності», Є. А. Карпіловської «Образ держави у мові відкритого суспільства: новомова чи мова нового мислення?», С. О. Соколової «Словотвірна і аспектуальна парадигма дієслова: проблема співвідношення», М. Ю. Федурко (Дрогобич) «Морфологія запозичених морфем у системі сучасного українського словотворення», О. Л. Паламарчук, О. В. Антоненко «Словотвір у дослідженнях чеських лінгвістів», В. І. Критської «Опис системи словозмінних парадигм мови: підходи та реалізація», Н. П. Дарчук, Л. А. Алексієнко «Інформаційно-пошукова система з лінгвістичної термінології», О. В. Петрова (Сімферополь) «Кореляція між простими прикметниками із суфіксом *-чат-* та спільнокореновими композитами із суфіксoidами *-видный, -образный, -подобный*», Л. П. Кислюк «Оновлення словотвірних категорій у контексті тенденцій мовного розвитку», Л. Ю. Бессонової (Сімферополь) «Дериваційний потенціал політичних слів», Ю. В. Романюк «Словотворчий потенціал нових засобів номінації у сучасній українській мові», а також колеги із зарубіжжя: К. Клещової (Катовіце, Польща) «Позірна тотожність. Полісемія як показник концептуалізації понять», З. А. Харитончик (Мінськ, Білорусь) «Про взаємодію питомих і запозичених семантично корелятивних одиниць», І. Боздехової (Прага, Чехія) «Ономасіологія, словотворення та мовна картина світу», О. І. Коряковцевої (Седльце, Польща) «Словотворення в умовах глобалізації: поміна actionis з новими інтернаціональними формантами в російській, польській і чеській мовах».

На секції «Елліністика в часовій і просторовій перспективах. Перекладознавство» виступили: С. Берикашвілі (Тбілісі, Грузія) «Перспективи викладання грецької як іноземної мови у Грузії», Т. Діну (Бухарест, Румунія) «Грецькі слова романського походження», А. О. Савенко «Концептуальна метафора у збірці Й. Сеферіса "Міг-історія"», В. І. Карабан «До теорії юридичного перекладу», Л. М. Глущенко (Львів) «Хор трагедії Софокла "Антигона" у перекладі І. Грипариса (рядки 781–800)», Л. В. Павленко (Сімферополь) «Проблеми перекладу на українську мову релігійно-філософської термінології візантійських текстів», С. Є. Пе-

репльотчикова «Контраст як основний принцип організації тексту роману "Подвійна книга" Д. Хадзиса», А. А. Столярова «Прагматична зумовленість використання дієслівних категорій способу, часу та стану в новогрецьких законодавчих текстах», Т. В. Любченко (Маріуполь) «Дієслова з варіативною валентністю в сучасній новогрецькій мові», І. С. Макар (Чернівці) «Роль Лонга у збагаченні лексичного складу давньогрецької мови» та ін.

На секції «Міжмовна і міжкультурна комунікація» заслухано доповіді В. С. Перебийніс «Типи навчальних словників», І. Р. Буніятової «Германська жінка раннього Середньовіччя: прелюдія до соціолінгвістичного портрета», І. Лобжанідзе (Тбілісі, Грузія) «До проблематики еквівалентності перекладу ідіоматичних виразів», М. С. Скаба (Чернівці) «Апеляційний складник мовленнєвої поведінки українців у площині слов'янської міжкультурної комунікації», І. А. Синиці «Лінгвокультурна взаємодія і проблема мовного вибору», Е. Ш. Ісаєва (Сімферополь) «До питання моделювання міжкультурної комунікації», А. Е. Левицького «Словотвірні процеси у просторі міжкультурної комунікації», І. Одрехівської (Львів) «До актуальних питань теорії перекладу в царині перекладознавчих досліджень ХХІ ст.» та ін.

Секцію «Мовна концептуалізація світу» представлено доповідями О. С. Снітко «Процес породження слова та його тлумачення в сучасній лінгвістиці», О. І. Чередниченко «Мова та ідентичність», І. О. Голубовської «Тип культури у дзеркалі мовної фразеології», Т. О. Черниш «Лексико-тематичні групи у структурі синонімічних гнізд: слов'янські знахарські терміни з коренями на позначення горіння», С. С. Єрмоленка «З історії українського теоретичного мовознавства: А. О. Білецький та О. С. Мельничук як лінгвосеміологи», Г. М. Яворської «Когнітивно-семантичний підхід у дослідженні лексики», а також М. В. Скаб (Чернівці) «Дериваційна спроможність лексико-семантичних варіантів слова *душа* як вияв когнітивних можливостей українців», М. В. Жуйкової (Луцьк) «Префікс *об-* у російських дієсловах із семантикою ошуканства», В. М. Челпан (Маріуполь) «Етнокультурний концепт *тварина* у грецькому художньому дискурсі» та ін.

Тексти доповідей вийдуть друком окремим збірником «Мови та культури у новій Європі: контакти і самотність», який готує Видавничий Дім Дмитра Бурого.

Національна академія наук України гідно оцінила багаторічну плідну наукову діяльність члена-кореспондента НАН України Н. Ф. Клименко, нагородивши її у зв'язку з ювілеєм найвищою академічною відзнакою — медаллю «За видатні наукові заслуги».

Л. КИСЛЮК

(20.09.1929 — 10.12.2009)

10 грудня 2009 р. недовзі після відзначення 80-річчя від дня народження несподівано пішов із життя відомий український мовознавець, доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент НАН України Юрій Олександрович Карпенко. В його особі національна лінгвістика втратила талановитого вченого, ім'я якого відоме в Україні та далеко за її межами, дослідника проблем українського, слов'янського й загального мовознавства, космічної та літературної ономастики, одного з фундаторів і провідних фахівців сучасної української ономастики, автора оригінальної концепції власної назви.

Ю. О. Карпенко народився в місті Малині Житомирської області. У 1948 р. закінчив із срібною медаллю середню школу в місті Радомишлі тієї ж області й відразу вступив на філологічний факультет Львівського державного університету, хоч і вагався у виборі фаху між математикою, якою серйозно захоплювався, та філологією, якій віддав перевагу. В університеті, який на той час був одним із провідних лінгвістичних центрів у країні та в слов'янському світі, на студента Юрія Карпенка найбільший вплив мали ідеї репатрійованого в Польщу Ю. Р. Куриловича, переведеного 1950 р. в Москву В. І. Борковського і завідувача кафедри слов'янської філології (1944–1950) І. С. Свенціцького, учнями якого були Л. І. Ройзензон, В. В. Мартинов, К. К. Трофимович, Р. В. Кравчук, К. М. Голумянц та ін. Безпосереднє формування Ю. Карпенка як філолога відбувалося під впливом його викладачів В. О. Іцковича, Р. М. Волкова, Є. В. Кротевича, І. І. Ковалика та ін. Закінчивши з відзнакою Львівський університет, у тому ж 1953 р. він вступив до аспірантури Чернівецького державного університету, за півроку до закінчення якої 1956 р. блискуче захистив кандидатську дисертацію «Історія форм кількісних числівників в українській мові». Як наслідок, перспективному вченому запропонували викладацьку роботу в Чернівецькому університеті, де протягом 1956–1968 рр. він працював на кафедрах української мови і загального мовознавства, з 1958 р. — завідувачем кафедри загального мовознавства і з 1965 р. — деканом філологічного факультету. Саме в Чернівцях за порадою доцента географічного факультету В. В. Оникієнка Ю. О. Карпенко почав займатися вивченням власних географічних назв і в 1967 р. захистив докторську дисертацію «Топонімія Буковини», опонентами на захисті якої були О. С. Мельничук, Л. Л. Гумецька, М. А. Жовтобрюх. На її основі зі значними доповненнями й аналізом гідронімного матеріалу 1973 р. опублікував монографію з тією ж назвою. У 1968 р. Ю. О. Карпенко одержав диплом професора і на запрошення Одеського державного університету переїхав до нього, де очолив кафедру загального та слов'янського мовознавства (1968–1978) й започаткував відому в лінгвістичному світі Одеську ономастичну школу. У 1978 р. його переведено на посаду завідувача кафедри російської мови, з 1992 р. до 2001 р. він завідував кафедрою української мови, а з 2001 р. і до останніх днів життя — був професором цієї кафедри.

Ю. О. Карпенко — автор понад 480 наукових праць, опублікованих у вітчизняних і багатьох зарубіжних виданнях. Спектр його наукових інтересів був надзвичайно широким. Саме ономастика була основною галуззю наукових досліджень Юрія Олександровича все його творче життя. Уже 1958 р. вийшли друком дві його статті про походження деяких назв річок Буковини, а в 1964–1965 рр. опубліковані три книжки з аналізом топонімії гірських, центральних і східних районів Чернівецької області. Готуючи докторську дисертацію, а на її основі — монографію «Топонімія Буковини», він усе більше заглиблювався в теоретичні питання ономастики, в проблеми специфіки та етимології власних назв, співвідношення хронологічних шарів і міжмовних елементів (зокрема слов'янських та романських і слов'янських та тюркських) у топонімії міжетнічних регіонів. Вивчення цих аспектів топоніміки поглиблено в колективних працях одеських ономастів «Топонімія північно-східної Одещини» (1975), «Топонімія південно-східної Одещини» (1978), «Гідронімія Нижнього Подністров'я» (1981), активним учасником і головним редактором яких був Ю. О. Карпенко. Одночасно, починаючи з 60-их років минулого століття, учений захоплювався літературною ономастикою, залишивши по собі неперевершені зразки розгадування таїни власних назв у художніх творах. Саме з його іменем пов'язане становлення літературної ономастики як окремого мовознавчого напрямку, який підхопили дослідники Одеської, Донецької та Ужгородської ономастичних шкіл. Підсумком досягнень Юрія Олександровича в цій галузі стали дві його монографії: «Літературна ономастика Ліни Костенко» (2004, у співавторстві) та «Літературна ономастика» (2008, збірник авторських статей). У 80-ті роки вчений відкрив для слов'янської ономастики ще один напрям — космоніміку. Він написав низку статей про

власні назви планет і їх супутників, зірок, сузір'їв тощо і видав монографію «Названия звездного неба» (М., 1981; 2-е видання — 1985 р., а третє видання українською мовою автор планував здійснити найближчим часом). Прикрасою двотомної енциклопедії «Słownikowa opomastyka» (Warszawa ; Kraków, 2002–2003) стали його статті в українській частині книги про відбиття міжетнічних стосунків у порубіжній топонімії, про літературну ономастику та оронімію, якою автор активно займався останнім часом.

Широкий лінгвістичний кругозір ученого виявився в його працях з історії, етимології слів української та інших слов'янських мов, з мовного аналізу фольклору та язичницької культури слов'ян, з фонології, лексикології, словотвору, морфології, орфографії, діалектології, стилістики української мови, проблем компаративістики, етнолінгвістики, соціолінгвістики, народознавства. Він співавтор і відповідальний редактор двотомного діалектологічного словника російських говірок Одещини (2000–2001), автор підручників і посібників «Вступ до мовознавства» (1983, 1991, 2006), «Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови» (1996), «Сучасна українська мова. Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія» (2006 р.; у співавторстві) тощо. Учений однаково глибоко й аргументовано міг прорецензувати підручники, словники, монографії або статті з ономастики, етимології, історичної граматики, акцентології, фольклору, теорії мови, стилістики і т. ін.

Творчими задумами Ю. О. Карпенко щедро ділився зі своїми колегами та учнями, які сформували потужну наукову школу й продовжують справу свого Вчителя. Серед великої кількості підготовлених ним дипломованих фахівців з науковими ступенями — 62 кандидати і 5 докторів філологічних наук, які завдячують Юрію Олександровичу своїми теперішніми й майбутніми здобутками. Джерельною базою для створеної вченим школи і могутнім стимулом для його особистого зростання були тисячі студентів-філологів Чернівецького й Одеського державних (нині національних) університетів, яким Ю. О. Карпенко віддав понад 50 років творчої діяльності. За час викладацької роботи він читав курси «Вступ до мовознавства», «Загальне мовознавство», «Історична граматика української мови», «Історична граматика російської мови», «Вступ до слов'янської філології», «Основи наукових досліджень», «Сучасна українська мова» (різні розділи), «Українське народознавство», спецкурси з ономастики, типології мов та ін., керував написанням сотень курсових, дипломних і магістерських праць, частина з яких переростала в дисертаційні дослідження.

Ю. О. Карпенко був невтомним організатором і сподвижником науково-організаційної роботи. Ще в далекому 1960 р. разом із О. С. Широковим він був головним організатором всесоюзної наукової конференції з прикладної лінгвістики в Чернівецькому університеті, славистичних конференцій у Чернівцях та Одесі, VI Республіканської ономастичної конференції в Одеському університеті (1990). Учений брав активну участь у різних наукових конференціях, що проводилися в університетах і академічних інститутах України, Росії, Білорусі, Узбекистану, Молдови, Польщі, Словаччини, Німеччини (НДР). Він був членом Ономастичної комісії Міжнародного комітету славистів, Української ономастичної комісії, відповідальним редактором кількох періодичних збірників наукових статей, що видаються в Одеському національному університеті, членом редколегії журналу «Мовознавство», кількох спеціалізованих учених рад, почесним доктором Кіровоградського державного педагогічного університету, виступав офіційним опонентом на захисті багатьох докторських і кандидатських дисертацій, брав участь у роботі Міжнародних з'їздів славистів, численних міжнародних, всесоюзних і республіканських наукових конференцій. Його перу належать десятки газетних статей з актуальних проблем філології й близько сотні відгуків на автореферати кандидатських та докторських дисертацій.

Постаті Юрія Олександровича Карпенка як науковця і його дослідженням присвячено понад півсотні статей, рецензій і збірників, виданих в Україні, Росії, Узбекистані, Білорусі, НДР, США та ін. Крім виданих в Одеському національному університеті кількох збірників наукових праць до різних ювілеїв ученого, вийшли друком «Востоchnoукраїнський лінгвістический сборник : Выпуск девятый» (Донецьк, 2004), присвячений 75-річчю з дня народження Ю. О. Карпенка, спеціальний випуск журналу «Мовознавство» (2009, № 3–4) на пошану члена-кореспондента НАН України Ю. О. Карпенка з нагоди його 80-річчя. Багатогранна й плідна наукова, педагогічна, організаторська та громадська діяльність визначного мовознавця тісно пов'язана з історією рідного народу та його мови і заслужено принесла йому широке визнання філологів в Україні й далеко за її межами.

ЗМІСТ ЖУРНАЛУ «МОВОЗНАВСТВО» ЗА 2009 РІК

Андерш Й. Ф. Типологія речень з дієслівно-ад'єктивними предикаторами в українській мові в зіставленні з чеською	1
Баган Н. П. Функціонально-комунікативний потенціал неспеціалізованих засобів негачії в українській мові	5
Бацевич Ф. С. Лінгвістична прагматика: спроба обґрунтування проблемного поля і дослідницької одиниці	1
Белей Л. О. Християнізація іменників українців та її наслідки для української антропонімної системи	3–4
Бондар О. І. Семантична класифікація предикатів на функціонально-когнітивній основі	3–4
Бублейник Л. В. Формосемантичні співвідношення в лексиці східнослов'янських мов	5
Габідулліна А. Р. Навчально-педагогічний дискурс як лінгвістичний феномен	6
Гальчук І. Ю. Історія наголошення запозичень на -ія в українській мові	1
Даниленко Л. І. Лінгвістика ХХ — початку ХХІ ст. у пошуках цілісної теорії взаємозв'язку мови, культури і мислення	5
Єрмоленко С. Я. Мінлива стійкість мовної картини світу	3–4
Жаборюк О. А. Проблема психогенези кризь призму теорії логіко-граматичної динаміки	6
Жайворонок В. В. Український психотип у мовотворчості Тараса Шевченка	3–4
Завальнюк І. Я. Нові семантико-стилістичні вияви складнопідрядних речень в українських газетних текстах початку ХХІ ст.	6
Задорожний В. Б. До етимології слів <i>обрій</i> і <i>вирий</i>	5
Зелінська О. Ю. Інтродуктивний блок у структурі тексту барокової проповіді	6
Зубов М. І. <i>В Украине</i> та <i>на Украине</i> : зауваги до новітнього граматичного <i>filioque</i>	3–4
Іваненко О. В. Реалізація іє. *sllue-/ *slluo- в слов'янському етномовному континуумі	5
Іваницька Н. Б. Tertium comparationis у міжмовному зіставленні дієслівних систем	1
Іващенко В. Л., Федоренко Т. О. Енантіосемія в парадигмі мовних та мовленнєвих явищ: основні напрями концептуалізації	2
Карпенко О. Ю. Міркування про когнітивну ономастику	3–4
Карпенко Ю. О. Традиції та новаторство в розвитку українського іменника	3–4
Ковалевська Т. Ю. Особистісна ідентифікація в системі нейrolінгвістичного програмування: комунікативні перспективи	3–4
Коць Т. А. До проблеми лексичної норми сучасної української літературної мови	1
Коцюба З. Г. Паремії як об'єкт етнолінгвопсихологічного дослідження	2
Левицький В. В. Індоевропейські розширювачі з позицій лінгвостатистики та психолінгвістики	3–4
Лучик В. В. Етюди з «Короткого етимологічного словника топонімів України». 1	3–4
Матвійас І. Г. Відбиття говорів у мові творів Юрія Федьковича	5
Межжеріна Г. В. Опозиція <i>гарячий</i> / <i>холодний</i> в ознаковій парадигмі «соціально-етична оцінка особи» східнослов'янської мовної картини світу ХІ–ХІІІ ст.	6
Мізін К. І. Системні маркери компаративної фразеології крізь призму зіставлення	5
Москаленко Л. А. Ідентифікація осіб жіночої статі в актових книгах Полтавського полкового суду (1683–1740 рр.)	6
Озерова Н. Г. Українські культурами в текстах Віктора Некрасова	3–4
Селігей П. О. Структура й типологія мовної свідомості	5
Скляренко В. Г. Етимологічні розвідки. 8	1
Скляренко В. Г. «Темні місця» в «Слові о полку Ігоревім». 12	3–4
Сорокін С. В. Категорія родів дії в українській мові та способи її відтворення турецькою мовою: зіставно-типологічне дослідження	2
Тараненко О. О. Український і російський мовно-культурні вектори в сучасній Україні: реальність, політизація, міфи. I	2

Тараненко О. О. Український і російський мовно-культурні вектори в сучасній Україні: реальність, політизація, міфи. II	3–4
Томіленко Л. М. Морфологічний спосіб творення нових іменників-термінів у Словнику української мови в 20-ти томах	2
Чемеркін С. Г. Стилістика гіпертексту	5
Чумак В. В., Афанасьєва О. С. Семантичні девіації в українських нормативно-правових текстах	2
Шульгач В. П. Українські етимології. 74–81	3–4
Щегель О. М. Практична транскрипція корейських імен українською мовою: порівняння, проблеми і пропозиції	1
Юрію Олександровичу Карпенкові — 80 років	3–4
Яремко Я. П. Стратифікація концепту	1
Яхонтова Т. В. Структурно-композиційні особливості сучасної англомовної наукової статті	6

РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ

Бучко Д. Димитрова-Тодорова Л. Местните имена в Поповско	6
Даниленко Л. Šišková R., Savický N. Ukrajinsko-český a česko-ukrajinský slovník	1
Іваницька Н. Кононенко І. В. Прикметник у слов'янських мовах	6
Карпенко Ю. Скляренко В. Г. Історія українського наголосу: Іменник	5
Лучик В. Горпинич В. О., Прийменко С. Ю. Катойконімія французької мови	5
Матвіяс І. Скляренко В. Г. Історія українського наголосу. Іменник	6
Мізін К. Бацевич Ф. Духовна синергетика рідної мови: Лінгвофілософські нариси	6
Півторак Г. Лучик В. В. Вступ до слов'янської філології: підручник	3–4
Синиця І. Ничик Н. Н. Поэтическое слово. Поэтический текст	2
Федонюк В. Пахомова С., Джоганик Я. Словацька мова: Підручник для студентів вищих навчальних закладів	2
Цимбалюк-Скопненко Т. Кровицька О. Українська лексикографія: теорія і практика	1
Шмігер Т. Linguistic Bibliography for the year 2002 and Supplement for previous years	6

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Хроніка	1, 6
Дисертаційні роботи з мовознавства (тематика досліджень)	1

Дмитро Харитонович Баранник	1
---------------------------------------	---

Юрій Олександрович Карпенко	6
---------------------------------------	---